माणूस

एप्रिल १९६३

एक रुपया

वर्ष दुसरें
अंक अकरावा
※
एप्रिल
१९६३
※
: संपादक :
श्री. ग. माजगांवकर

स्वरूपदर्शन

राजकीय–सामाजिक

हींच का आमचीं तीर्थक्षेत्रें : दा. सी. देसाई
मराठी प्रकाशनांचीं गेलीं २५ वर्षें–परिसंवाद : मो. रा. वाळिंबे, अ. ह. लिमये, यशवन्त जोशी सदानंद भटकळ, बाबा पाटील

साहित्यविभाग

कथा : सुरेश वा. राजे, अवनींद्रनाथ, चित्रगुप्त
ललित लेख : स. ना. दीक्षित
कविता : सौ. ललितागौरी हरि देशपांडे, नरेन्द्र पराडकर, मधुकर बावगांवकर, श्रीकृष्ण पोंक्षे, गंगाधर ठेकेदार, सौ. कमलिनी अभ्यंकर
समीक्षा : काळोखांतील काजवे–भा. म. गोरे : कॉलिन विल्सन–विकर्ण

विविध विषय

जर्मन वृत्तपत्रसम्राट : व्यं. न. कुलकर्णी
दीर्घायुष्य व कायाकल्प : पत्रव्यवहार
राया दगडू भिसे–मुलाखत : प्रतिनिधि
१९६२ साल गाजविणारे चित्रपट : वसंत भालेकर
आंग्ल रंगभूमिदर्शन : शंकर रा. सारडा
वैभव (चित्रपट-परीक्षण) : शशिकांत रानडे

मुखपृष्ठ : जलराशि–सुभाष संचेती

सजावट : दत्ता महाबळेश्वरकर

सूचना

१. कथासाहित्य किंवा लेख पाठवितांना सोबत टपालखात्याच्या नवीन नियमानुसार पुरेसें टपाल हंशील पाठवावें.
२. कविता पाठवितांना, कविता नापसंत ठरून ती परत हवी असल्यास पुरेसें टपाल हंशील पाठवावें.
३. नापसंत साहित्य जर परत नको असेल तर केवळ निर्णय कळविण्यास पुरेसें टपाल हंशील पाठविल्यास निर्णय कळविण्यांत येईल व असें साहित्य निकालांत काढलें जाईल.
४. प्रकाशित लेख, चित्रें इत्यादींबाबतचे सर्व हक्क स्वाधीन.
५. या मासिकांत व्यक्त झालेलीं मतें 'माणूस' मासिकाच्या चालकांचीं अधिकृत मतें असतातच असें नाहीं.

※

पत्रव्यवहाराचा पत्ता
'माणूस'
४१९ नारायण पेठ, पुणें २.

वार्षिक वर्गणी : आठ रुपये
किरकोळ अंक : एक रुपया

आमचे वाचक

तीन महिन्यांनी एकदा वाचकाच्या पत्रव्यवहारातील काही निवडक पत्रें उद्धृत करण्याचा 'माणूस'चा प्रघात आहे.

या वेळीं श्री. पु. ना. ओक यांच्या आरोग्यविषयक लेखमालेवरील दोन टीकापत्रेंच केवळ येथें दिलीं आहेत.

विषय सर्वसामान्य माणसाला जिव्हाळ्याचा वाटत असल्यानें त्यावर शास्त्रीय दृष्टिकोनांतून साधकबाधक चर्चा व्हावी हा हीं पत्रें देण्यामागील उद्देश.

विषयाची चर्चा चालू असेपर्यंत लेखमालेंतील पुढचे लेखांक स्थगित ठेवले आहेत.

–संपादक

\+ + + + + + + + + +

वाई, ११।२।६३

संपादक
'माणूस' यास,

फेब्रुवारी अकातील पु. ना. ओक याचा लेख वाचला. (तुम्ही निरोगी आहात काय ?) त्यातील काही विधानें व कल्पना (Theories) अशास्त्रीय असल्यामुळें आक्षेपार्ह आहेत. असल्या लिखाणामुळें अतज्ञ (Layman) लोकात गैरसमज पसरण्याची शक्यता असते. त्यामुळें मुद्दाम पत्र लिहीत आहे.

योगासनें, सूर्यनमस्कार, ब्रह्मचर्य, उष.पान, शाकाहार या व अशा अनेक विषयाचे आत्यतिक पुरस्कर्ते (Fadist) असतात. त्यापैकीं पु. ना. ओक हे दिसतात. अमुक गोष्ट अवलबिली तरच निरोगी जीवन, अन्यथा सर्वनाश असे या पुरस्कर्त्यांचें त्यांच्या विषयाबद्दल सागणे असतें. नि शेष मलविसर्जनावाबत लेखकाचा असाच आग्रह दिसतो.

'जतुशास्त्र' (Bacteriology) हें अतिशय पुढें गेलेले एक सर्वमान्य शास्त्र आहे. अत्यत चिकित्सक कसोट्यांवर शेंकडो वेळा पारखूनच याचे सिद्धांत ठरवले गेले आहेत. त्याविरुद्ध कल्पना माडावयाची झाल्यास केवळ आपणांला तसें वाटतें हें त्याच्या सत्यतेचें गमक असतां कामा नये. लेखकाच्या आदर्शानुसार मलविसर्जन होत असणाऱ्या १०० व्यक्तीच्या शरीरात टायफॉईड, मलेरिया वा क्षय यांचे कार्यक्षम जंतु टोचल्यावरदेखील त्याचें आरोग्य कायम राहिलें आणि अशा प्रकारें

मलविसर्जन न होणाऱ्या १०० व्यक्तींना वरील रोगप्रतिबंधक इलाज करूनही हे रोग झाले, तर ते रोग अप्राकृत मलविसर्जनातून होतात हे सिद्ध होईल.

लहानलहान नवजात बालकें न्युमोनिया किंवा मेनिन्‌जायटीस होऊन मरण पावतात. १०–१२ वर्षांच्या मुलाना मेंदूचा वा डोळ्याचा कॅन्सर होऊ शकतो. याच्यामध्यें योग्य मलविसर्जनाअभावी इतके दोष सांचतात तरी कधी !

मलविसर्जन योग्य प्रकारें न झाल्यास तेथील विषें रक्तात शोषली जातात (auto intoxication) ही एक फार प्रचलित समजूत होती· पण त्याला शास्त्रीय आधार काहीहि नाही. मलावरोधामुळें होणारी सर्व लक्षणे (दुर्गंधी, पांढरी जीभ, क्षुधानाश, गुबारा धरणे, मळमळणे, लक्ष न लागणे, डोके दुखणें, मरगळ येणें, झोप न लागणें, इ) मलोत्सर्जन झाल्यास थोडयाच वेळात नाहीशी होतात. शरीरात भिनलेली विषें नाहीशी होण्यास एवढा वेळ पुरणे शक्य नाही. यावरून असें सिद्ध करण्यात आलें आहे की ही सर्व लक्षणे आतडयाच्या शेवटच्या भागावर आलेल्या दाबामुळें व त्रासनामुळें (pressure and irritation) होतात. या ठिकाणी कापसाचे बोळे किंवा इतर कशाचें दडपण ठेवल्यास अशीच लक्षणें दिसून येतात. एक इसम १८ जून १९०० ते २१ जून १९०१ पर्यंत एकदाही मलविसर्जन न करता सुस्थितीत राहिला असल्याची नोंद आहे. या उलट एका विद्वानाची गोष्ट सागतात की त्याच्या आरोग्यसपन्नतेचे एका मित्रानें कौतुक केलें असता त्यानें उत्तर दिले कीं 'माझ्या घरापासून अभ्यासिकेपर्यंतच्या रस्त्यावर २४ पायखाने आहेत, त्या प्रत्येकाला मी भेट देऊन जातो' (आधार-Applied physiology–Samson Wright).

आपला

डॉ. शरद अभ्यंकर.

वाई, २-३-६३

संपादक

'माणूस' यांस,

'दीर्घायुष्य व कायाकल्प' या सदरांतील तिसरा लेखाक वाचला. यांतही अनेक अशास्त्रीय व चुकीची विधाने आहेत. त्याबाबत शास्त्रीय व खरी माहिती देण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

गायीव्यतिरिक्त इतर कोणतेही दूध आहारदृष्ट्या त्याज्य होय, असें लेखकाचे म्हणणे आहे. कोणत्याही खाद्यपदार्थाचें आहारदृष्ट्या पृथक्करण केल्यास त्यात पुढील घटक आढळतात. कार्बोहायड्रेट्स, प्रोटीन्स, फॅट्स, व्हिटॅमिन्स, मिनरल्स व सॉल्ट्स. यातील पहिल्या तिघाच्या ज्वलनाने शरीरास लागणारी शक्ति मिळते त्यास कॅलरीज म्हणतात. व्हिटॅमिन्स व मिनरल्स गायीच्या व म्हशीच्या दुधात जवळजवळ सारखीच असतात. गायीचे दूध, म्हशीचे दूध व इतर काही पदार्थ (लेखकाने उल्लेख केलेले) याचा तुलनात्मक तक्ता पुढें देत आहें.

पदार्थ	कार्बोहायड्रेट्स	प्रोटीन्स	फॅट्स	कॅलरीज
	(ग्रॅम्स पर औंस)			
गायीचें दूध	१·१	१·२५	१·१	२०
म्हशीचें दूध	१·२३	१·८	२·२५	२२
दही	०·८	१·४	१·०	१७
लोणी	—	०·५	२४·०	२२४·५
तूप	—	—	२९·०	२६४·०
साखर	२८	—	—	११५·०
चहा वा कॉफी ६ औंस (१ औंस दूध व ६ ग्रॅम साखर असणारी)	८	०·४	०·५	१९
आदर्श आहार (रोजचा) (१२० पौं. बैठें काम-पुरुष)	३ औं.	३ औ.	३ औं.	२५००-३०००

वरील तक्त्यावरून म्हशीचें दूध आहारदृष्ट्या जास्त योग्य कसें हे समजून येईल.

प्राचीन काळी म्हशी नव्हत्या, म्हणून हल्ली त्या पाळू नयेत असे म्हणणें केवळ कर्मठपणाचे आहे. उटीण, गाढवीण, घोडी, शेळी इ. पाळीव जनावराचे दूध त्या त्या प्राण्याचे आधिक्य असणाऱ्या प्रदेशात सर्रास वापरतात. तिबेटमध्यें याक प्राण्याचे दूध वापरतात. मग आपण म्हशीचें वापरलें तर काय बिघडले ?

दूध धारोष्ण पिणें उत्तम ही समजूत चुकीची व आरोग्यदृष्ट्या हानिकारक आहे. विशेषतः गायीचे दूध न तापवतां प्यायल्यास आतडयाचा क्षय (Intestinal tuberculosis) होण्याची शक्यता असते. माझ्या पाहण्यात अशा काही केसेस आलेल्या आहेत. दूध तापवल्याने त्यांतील जतू मरतात हें खरें, पण ते जतू शरीर पुष्ट करणारे असतात हें साफ खोटें आहे. दूध तापवल्याने त्यांतली काही व्हिटॅमिन्स नष्ट होतात; कारण त्याचे ऑक्सिडेशन होतें. बद नळीत एकदम तापवून गार केल्यास त्यातले अपायकारक जतू मरतात व व्हिटॅमिन्स बऱ्याच प्रमाणांत शिल्लक राहतात. या क्रियेचा शोध लावणाऱ्या लुई पाश्चरच्या स्मरणार्थ त्याला पाश्चरायझेशन हें नाव दिले आहे. केवळ ओकाना पटत नाही म्हणून ती पद्धत त्याज्य कशी ठरवता येईल ?

साखर ही उसाची राख होय व त्यात शरीरास पोषक भाग नसतो हे विधान म्हणजे सामान्य शास्त्रीय अज्ञानाची कमाल होय. (तक्ता पाहा) साखरेचे पदार्थ खाल्ल्यावर जडता येते याचे कारण ती असणाऱ्या पक्वान्नांत फॅट्स जास्त असतात व ते पोटातून लवकर पुढे सरकत नाहीत. चार वाटया श्रीखंडात असणारी साखर शिरेवाटे रक्तात सोडल्यास त्याच्या एकशतांश इतकीही जडता येणार नाही.

प्रयोगसिद्ध सिद्धातावर विश्वास न ठेवता आपल्याच मनानें काही गोष्टी सिद्ध मानून त्यावर अट्टहासाने विश्वास ठेवणारे बरेच लोक असतात. परंतु 'माणूस' मध्यें या पद्धतीचे लिखाण शास्त्राच्या नावाखाली खपवलें जाऊं नये हीच कळकळीची इच्छा.

आपला

डॉ. शरद अभ्यंकर

□ □ □

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जर्मनीचें झालेलें पुनरुज्जीवन हा एक चमत्कार आहे.

'अमेरिकेनें ओतलेली मदत' हें ठोकळेबाज उत्तर तोंडावर फेकून जर्मनीचे विरोधक या चमत्काराचें महत्व कमी करण्याचा नेहमीं प्रयत्न करीत असतात.

चमत्काराचें खरें उत्तर आहे जर्मन माणसाच्या धडकी भरवणाऱ्या कार्यक्षमतेंत.

टाटांनीं अमेरिकेची मदत घेऊन जमशेदपूरचा आपला पोलाद कारखाना नुकताच वाढवला. पण टाटांकडच्या ८० टक्के नव्या यंत्रसामग्रीवर ('Made in Germany') असे शिक्के आहेत. दुर्गापूरच्या कोकच्या भट्टया जर्मनींतच तयार झालेल्या आहेत. रशियनांशीं स्पर्धा करण्याच्या बाबतींत पाश्चात्यांचें भारतांतील प्रतिनिधित्व जर्मन्स करीत आहेत ही गोष्ट आतां स्वच्छ आहे.

प्रकाशनक्षेत्रांतलि जर्मन कार्यक्षमतेचा एक नमुना व्यं. न. कुलकर्णी येथें सादर करीत आहेत.

दुसरा नमुनाहि याच अंकांत वाचकांना इतरत्र पाहावयास मिळेल.

—संपादक

जर्मन वृत्तपत्रसृष्टीचा सम्राट्

हांबुर्गमधील आपल्या गगनचुंबी इमारतीच्या अगदीं वरच्या मजल्यावरील कचेरीं-तून हेर आक्सल स्प्रिंगर आपल्या सर्व प्रकाशनाचें नियंत्रण करतात.

हेर आक्सल शिंप्रगर

व्यं. न. कुलकर्णी

गाडीनें स्वित्झर्लंडमधील बाझल स्टेशन सोडलें. माझा जर्मनीचा प्रवास सुरू झाला. माझा सहप्रवासी होता एक तरुण जर्मन. बराच बोलका व माहीतगार दिसला. मी एक भारतीय पत्रकार हें कळतांच त्यानें माझ्यावर अनेक प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली. मींही अर्थात् त्याच रीतीनें परतफेड केली. विशेषत: जर्मन पत्रव्यवसायासंबंधींची मी त्याच्याजवळून पुष्कळ माहिती मिळवूं शकलों. या विषयासंबंधींची माझी उत्सुकता व जिज्ञासा पाहून तो म्हणाला, " तुम्ही आपले थेट हांबुर्गला चला. तिथं आक्सल शिंप्रगर (AXEL SPRINGER) हा नवोदित प्रकाशक जर्मन वृत्तक्षेत्रांत फार पुढं येत आहे. सध्यां तरी आमच्या देशांत नांव घेण्याइतका कर्तबगार वृत्तव्यवसायी तोच दिसतो...... "

फ्रांकफुर्टमधल्या माझ्या अनेक नवपरिचित मित्रांनींही आक्सल शिंप्रगरचंच नांव पुन:पुन: उच्चारलं नि खुद्द हांबुर्गला आल्यानंतर तर शिंप्रगर व त्यांचीं नियतकालिकें यांचा घोषच ऐकूं येऊं लागला. बहुतेकजण म्हणत, " इतका कल्पक, यशस्वी व हुशार पत्रकार अजून जर्मनींत झाला नाहीं ! " शिंप्रगरचे टीकाकारही पुष्कळ भेटले. पण ही टीकाकारमंडळी बहुधा पत्रव्यवसायांतीलच किंवा बुद्धिवादी वर्गांतील असत. बहुसंख्य समाज शिंप्रगरच्या पत्रकर्तृत्वावर भाळून गेलेला दिसला.

आक्सल शिंप्रगर यांच्या हांबुर्ग येथील कार्यालयाचें दर्शनी शिखर

हांबुर्गर आबंडब्लाट (Hamburger Abendblatt) हे श्प्रिंगर याचें अतिशय लोकप्रिय सायदैनिक. तिथें फोन करून मीं मुख्य संपादकाशी भेटीची वेळ ठरवून घेतली. आक्सल श्प्रिंगर याच्या कार्यालयात गेल्यानतर मला एका लिफ्टसमोर उभें राहाण्याला सांगण्यात आले. माझ्या शेजारी आणखीही एक तरुण उभा होता. लिफ्ट आल्यानतर आम्ही दोघेही आत शिरलों.

अत्यत नम्रपणाने मला तो तरुण म्हणाला, "तुम्हांला मुख्य संपादकाना भेटायचं आहे ना? उजव्या हाताला वळा ह!"

तिसऱ्या की चौथ्या मजल्यावर लिफ्ट थावली. मी बाहेर पडतापडता त्याला विचारलें, "इथंच कामाला असतां वाटतं?"

"हो ना!" तो हसून म्हणाला. लिफ्ट त्याच्यासह वर गेली.

* * *

त्या वेळी हेर शुल्झ नांवाचे नामवंत, वयस्क व अनुभवी पत्रकार आवडब्लाटचे मुख्य सपादक होते शांत नि प्रेमळ वाटले मला ते. पहिल्याच भेटीत त्यानी मला आपलेसें करून टाकले. जर्मन व भारतीय वृत्तपत्रव्यवसायाविषयी आमची थोडा वेळ चर्चा झाल्यानंतर ते मला म्हणाले, "ठीक आहे हेर पंडित, तुम्हाला माझी कांही मदत लागेल का?"

"जर्मन वृत्तव्यवसायाची माहिती घेतघेतच इकडील पत्रात लेखन करून मी द्रव्यार्जनही करावं म्हणतो ..."

"अस्स! तुम्ही अधूनमधूनं कांहीतरी उपयुक्त साहित्य धाडीत चला!" असें म्हणत त्यानी फोनचे नबर फिरविले. एक उपसपादक आले व मला घेऊन स्वतःच्या कचेरीत गेले. या उपसपादकानीं मला नतर आक्सल श्प्रिंगर या प्रकाशनसस्थेची सारी कार्यालयें दाखविली. त्या वेळी (१९५०) मध्यें सस्थेचा स्वत चा छापखाना नव्हता. आवडब्लाट पत्र ज्या ब्रोशेक या छापखान्यात छापलें जात असे तो प्रचड छापखानाही मी पाहिला. कार्यालयाची इमारतही भाड्याचीच होती. ब्रोशेक (Broschek) या छापखान्यातच सकाळी निघणारें "डी वेल्ट" (Die Welt) हें ब्रिटिश लश्करी हुकमतीच्या तंत्राखालचे दैनिक छापले जात असे.

आक्सल श्प्रिंगर याची आणखी दोन नियतकालिकें नांव कमावून राहिली होती. (KRISTALL) हे द्विसाप्ताहिक शास्त्रीय व वैज्ञानिक स्वरूपाची माहिति सचित्र व सोप्या भाषेंत देई तर HOER ZU! ("ऐक") हें साप्ताहिक साऱ्या रेडिओस्टेशनाचे निवडक कार्यक्रम व त्यावरोबरच इतरही माहितीपूर्ण साहित्य देई. त्या वेळीही आवडब्लाटचा खप दररोज अडीच लाख प्रतीच्या वर होता व दुसऱ्या दोन नियतकालिकाचा खप प्रत्येकी तीन लाखापेक्षांही अधिक असावा असे स्मरतें.

आक्सल श्प्रिंगरविषयी अभिमानाने व आपलेपणाने बोलणारी माणसें त्याच्या संस्थेंतच होती असें नव्हे तर बाहेरहि होती असे हळूहळू माझ्या ध्यानात आलें.

जर्मनाना जर्मन दृष्टिकोणांतून बातमी द्यायचे कार्य करणारी आक्सल श्प्रिंगर ही एकच प्रमुख व्यक्ति त्या वेळी मोठचा प्रमाणावर प्रकाशनकार्य करीत होती. दुसरे कारण असे की त्याच्या साऱ्याच नियतकालिकाची भाषा, माडणी व ठेवण अशी असे की प्रत्येकाला ती अगदी आपलीशी वाटावीत! त्यातून ती पत्रे स्वतत्र बाण्याची, कोणत्याही पक्षाला न बाधली गेलेली.

वरील उपसपादक एकदा म्हणाले, "अहो, आतां आमच्या सस्थेची तशी फार सुस्थिति आहे म्हणायची! १९४५ साली आक्सल श्प्रिंगरनी प्रथम आपली कचेरी कुठ सुरू केली माहीत आहे! बाँबवर्षावापासून बचाव करण्यासाठी बांधलेल्या एका अधाऱ्या नि पडक्या तळघरात! बसायला एक मोडकी खुर्ची नि टेबल म्हणून एक खोक. टाइपरायटर असाच कुणाचा तरी उसना आणलेला..."

* * *

या संस्थेशी आपले सहकारी लेखनसंबध जुळून यावेत असे मला फार वाटू लागले व अचानक तशी एक सधिही मिळाली. एक दिवस—प. नेहरूसंबंधी कसलीशी एक महत्त्वाची बातमी आली. सुदैवाने माझ्याकडे नेहरूचा एक सुदर फोटोही होता. मी नेहरूच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी पवरावीस ओळी लिहून त्या फोटोसह आबडब्लाटच्या सपादकाकडे पाठविल्या.

दुसऱ्या दिवशीच्या अंकात मुखपष्ठावर माझें ते साहित्य छापून आले; दोनच दिवसानी एक मोठी रक्कम मनीऑर्डरीनें आली. माझ्या खिशाला तातडीनें हवी होती ती गरम ऊब मिळाली, आक्सल श्प्रिंगर सस्थेशी ऋणानुबंध जमला.. माझ्या अंगावर मूठभर मास चढले!

मी दिलेल्या प. नेहरूचा मूळ फोटो परत आणावा म्हणून एके दिवशी आबंडब्लाटच्या "चित्र-संपादन" कचेरीत गेलो. चित्रसपादक म्हणाले, "आमचा चित्रसग्रह पाहणार?"

शेंकडो ड्रॉवर्समध्यें शेकडो विषयावरील सहस्रावधि फोटो त्याच्या सग्रहालयात होते. प. नेहरूचे दोनतीनशें फोटो तरी त्याच्याजवळ सहज असावेत. त्यांतले कितीतरी फोटो मी धाडलेल्या फोटोहून अधिक सुदर होते. मी किंचित् ओशाळून म्हणालो, "मग मी धाडलेला फोटो काय म्हणून वापरलात?"

"वापरला नसता तर तुमच्याकडं आमची मनीऑर्डर कशी गेली असती? प्रिय मित्र हेर पडित, तुम्हीही पत्रकार आहां... तुम्हांला उत्तेजन देणं आमच कर्तव्य नाही का?"

मी त्याच्या कचेरीतून बाहेर पडलो तेव्हां कृतज्ञतेच्या रोमाचानीं माझ्या अंगांवर नृत्योत्सव माडला होता!

यानतर कधी दररोज तर कधी एक दिवसाआड याप्रमाणें मी श्प्रिंगर कार्यालयात फेऱ्या मारू लागलो. सारी सपादकमडळी माझ्याशी प्रेमाने वागत, अधूनमधून माझें साहित्य प्रसिद्ध करून ते प्रेम सक्रिय सिद्ध करीत.

एके दिवशी एका उपसपादकानी श्प्रिंगर ही व्यक्ति मला दुरूनच दाखविली. लिफ्टमध्यें पहिल्या दिवशी मला भेटलेला तो तरुण म्हणजे आक्सल श्प्रिंगर होते! "इथच कामाला असता वाटतं?" असे मी त्याना विचारले होतें!

* * *

हेर आक्सल श्प्रिंगर याचा जन्म १९१२ साली झाला हामरिख आणि लेस्सर ही जुनी व प्रसिद्ध प्रकाशनसस्था त्यांच्या घराण्याच्या मालकीची. तेव्हा प्रकाशनव्यवसाय आक्सलच्या रक्तातच आहे असे म्हणता येईल. पण दुसऱ्या महायुद्धात त्याच्या या प्रकाशनसंस्थेची राखरागोळी होऊन गेली. १९४५ सालीं युद्धसमाप्तीनतर जर्मनीत जर्मनाचें असे एकही वृत्तपत्र शिल्लक राहिले नव्हते. इग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, रशिया या जेत्या राष्ट्रांच्या सैनिकी हुकमतीखाली

काही पत्रें निघत व त्याच्यावरच जर्मन जनतेला आपली वाचनाची भूक भागवावी लागे.

पराभव, दारिद्रय, उपासमार, परक्या सैनिकाचा अमल इत्यादि अनेक अपमानाच्या शल्यानी जर्मनाचे सारें जीवन पोखरून गेलें होते. त्या वेळी तिशीत असलेल्या आक्सलला वाटे, " या वेळी माझ्या देशबंधूना कोणीतरी दिलासा दिला पाहिजे, त्याच्याशी प्रेमाने बोलले पाहिजे, त्याना मार्गदर्शन केले पाहिजे ! "

पुष्कळ खटपट करून श्प्रिंगर यानी जेत्या सैन्याधिकाऱ्याकडून अवश्य ती परवानगी मिळवून Nordwestdeutsche Hefte हे नियतकालिक सुरू केलें. सारी रेडिओ-स्टेशन्सही विजेत्या राष्ट्राच्या नियंत्रणाखालीच होती. रेडिओवर होणारे कार्यक्रम व भाषणें इ. साराशरूपानें या नियतकालिकात द्याव-याची एवढेच त्याचे मर्यादित कार्यक्षेत्र होते आणि म्हणूनच तर त्याच्या प्रकाशनाला परवानगी मिळाली होती. पण आक्सल श्प्रिंगर याचें संपादनकौशल्य असें अजब की जर्मन वाचकाना वाटू लागलें, हें एका स्वतंत्र वृत्तीच्या जर्मनाने चालविलेले स्वतंत्र धोरणाचे पत्र आहे ! हा हा म्हणता त्याचा खप लाखावर गेला. १९४८ " क्रिस्टाल " हे द्विसाप्ताहिक श्प्रिंगर यांनी सुरू केले व त्यातच वरील नियतकालिकाचा समावेश करून टाकला. आज क्रिस्टालचा खप साडेचार लाख प्रतीचा आहे.

१९४८ साली श्प्रिंगर यानी 'हांबुर्गर आबंडब्लाट' हें सायदैनिक सुरू केलें. अतिशय नावीन्यपूर्ण व आकर्षक मांडणीमुळें हें पत्र एकदम लोकप्रिय ठरलें. आज त्याचा खप साडेचार लाख प्रतीपर्यंत आहे. साऱ्या पश्चिम जर्मनीतील वृत्तपत्रात त्याचा खप मोठा ठरला. त्यानतर त्याच्या पेक्षाहि अधिक खपाचे आणखी एक दैनिक निघाले व अर्थात् तें श्प्रिंगर यांनीच काढलें. १९५२ साली त्यानी सुरू केलेल्या दैनिक " चित्र " (BILD) चा खप आज जवळजवळ चाळीस लाख प्रतीच्या घरात आहे. हे पत्र एकाच वेळी हाबुर्ग, बर्लिन्, एस्सन, फ्रांकफुर्ट व म्युनिच् या पाच शहरांत छापून प्रसिद्ध केले जाते. इतका अफाट खप असलेली आणखी पाचच वृत्तपत्रें काय ती साऱ्या जगात आहेत !

वरातीसाठीं मोफत घोडागाडी !

लोकसेवा व स्वतःच्या सस्थेची परिणामकारक जाहिरात अत्यंत परिणामकारक रीतीनें कशी करता येते हें आक्सल श्प्रिंगरनी कसें दाखवून दिलें आहे पाहा.

जर्मनीत हळूहळू घरोघर मोटरी झाल्या. पण एका विशिष्ट प्रसंगी लोकांना घोड्याच्या बगीची आठवण होऊं लागली. आज घटकेलादेखील (रजिस्ट्रेशनचा सरकारी कार्यक्रम झाल्यानंतर) धार्मिक पद्धतीचा विवाहसमारंभ साजरा करण्यासाठी बहुतेक वधूवरें चर्चमध्यें जातात. अशा रीतीने चर्चकडे जाताना व तिकडून परतताना पाढऱ्याशुभ्र घोड्यांच्या बगीतून वधुवराना मिरवीत आणायची जुनी जर्मन प्रथा जवळजवळ बदच पडली आहे. घोड्यांच्या बग्याच आतां नाहीत तर ती हौस कशी पुरी होणार ?

आक्सल श्प्रिंगरनी अशा हौशी लोकाकरितां एक सुंदर बगी, दोन घोडे व एक गाडीवाला मुद्दाम राखून ठेवला आहे. त्याचा उपयोग करण्याकरितां एका नया पैशाचाही आकार पडत नाहीं. चार आठ दिवस अगोदर आपली मागणी नोंदवायची. प्रत्येक दिवशीं अशा साधारण तीनचार वराती ही बगी स्वीकारते. साऱ्या लग्नाच्याच वराती असतात असें नाही. कांहीं विवाहाच्या रौप्य ज्युबिल्या तर काही वेळां कोणाचा नव्वदावा अथवा पंचाण्णवावा वाढदिवस असलेही सोहाळे असतात. या सोहळ्याची बातमीही आदल्या दिवशीच्या हांबुर्गर आबडब्लाटमध्यें दिली जाते हें विशेष !

आतांपर्यंत लाखो लोकाचा दुवा या बगीनें मिळविला आहे ! याला म्हणतात श्प्रिंगर छाप कल्पकता !

१९५३ मध्यें ब्रिटिश लश्करी हुकुमतीकडून त्यानी Die Welt हें पत्र खरेदी केलें. श्प्रिंगर यांच्या सपूर्ण मालकीची आतां आठ नियतकालिके असून त्याचा खप दरमहा दहा कोटी प्रतींचा आहे !

हाबुर्गमध्यें त्याच्या कार्यालयाची टोलेजंग इमारत उठली असून शहराच्या पाहण्यालायक इमारतीमध्यें तिची गणना होते. या इमारतीत चार हजार माणसे काम करतात !

* * *

उलस्टाइन (Ullstein) नांवाची एक जुनी प्रकाशनसंस्था बर्लिनमध्यें असून तिच्यातर्फे अनेक दैनिके व इतर नियतकालिकें निघतात. या सस्थेचे संचालकत्वही अलीकडे श्प्रिंगर याच्याकडे आलें आहे. या संस्थेतही चार हजार माणसें कामाला असतात इतके तिचेही स्वरूप विशाल आहे.

उल्स्टाइन प्रकाशनसंस्थेकरितां प. बर्लिन मध्यें श्प्रिंगर यानी एक अशीच अवाढव्य व अतिसुदर वास्तु बाधून पुरी केली आहे. श्प्रिंगर यांच्या सर्वच प्रकाशनसंस्थांतली छपाईची यत्रसामग्री आधुनिकातली आधुनिक गणली जाते !

* * *

जर्मन वृत्तसृष्टीचा सम्राट् असें विशेषण तुम्ही श्प्रिंगर याच्या वर्णनाकरिता योजलेत तर तें योग्यच ठरेल. पण त्यांना असल्या विशेषणांचा मोह नाही. खरें पाहिले तर जगातल्या मोठ्या वृत्तसम्राटांतही त्याचा क्रम फार वरचा—कदाचित् पहिलाही ठरण्याचा संभव अधिक पण आपल्या सशोधनखात्याला असला शोध लावायला ते कधी सागायचे नाहीत.

सतत नवनव्या कल्पना लढवून आपलीं वृत्तपत्रें अधिकाधिक उपयुक्त व लोकप्रिय कशी करता येतील इकडे त्याची दृष्टि असते. पराभूत व निराश झालेल्या जर्मन राष्ट्राला पुन्हां नवचैतन्य प्राप्त करून देण्यात श्प्रिंगर याचा वाटा फार मोठा आहे. सर्वसामान्य वाचकाना श्प्रिंगर याची वृत्तपत्रें म्हणजे एक हक्काचा अधार वाटतो. कुणीही

[पृष्ठ १६ वर चालू]

मराठी प्रकाशनें
गेलीं २५ वर्षें

मार्च महिन्यांत देशमुख कंपनी, पुणें, व्हीनस प्रकाशन, पुणें आणि द. रा. कोपर्डेकर प्रकाशन, पुणें या तीन प्रकाशनसंस्थांना पंचवीस वर्षें पूर्ण झालेलीं आहेत.

मनोहर ग्रंथमाला, पुणें; कॉंटिनेंटल प्रकाशन, पुणें व व्हीनस बुक स्टॉल, पुणें या संस्थाहि पंचविशीच्या आंतबाहेरच्या आहेत.

या निमित्तानें हा परिसंवाद.

गेल्या पंचवीस वर्षांतील मराठी प्रकाशनधंद्याची वाटचाल वाचक, पुस्तकविक्रेता, मुद्रक, प्रकाशक व लेखक या नेत्रपंचकांतून निरखण्याचा ' माणूस ' चा हा प्रयत्न कितपत यशस्वी ठरला हें वाचकांनींच ठरवावें.

★ मो. रा. वाळिंवे ★ अ. ह. लिमये
★ य. गो. जोशी ★ सदानंद भटकळ
★ वावा पाटील

बहिरंग सुखवितें, पण अंतरंगांत शिरल्यावर मनाला क्लेश होतात

□ □

गेल्या पंचवीस वर्षांत मराठी साहित्यानें जी वाटचाल केली आहे ती कितपत प्रगतिपर आहे, लेखक, वाचक व प्रकाशक यांना कितपत फायदेशीर झाली आहे याचें सिंहावलोकन करतांना प्रकाशनाचा धंदा किफायतशीर आहे का ? क्रमिक पुस्तकांमुळेंच प्रकाशनें फायद्याचीं होतात कीं इतर ललित व ललितेतर साहित्यामुळें ? ध्येयवादावर प्रकाशक जगूं व तगूं शकतो का ? विकतें तेंच प्रकाशित करून गल्ला भरण्याची त्याची प्रवृत्ति आहे कीं समाजाचें उद्‌बोधन हें एक आपलें कर्तव्य आहे या जाणिवेनें तो प्रकाशनाकडे वळतो ? व्यवहार चोख संभाळून उत्कृष्ट अन् चिरंतन साहित्य निर्माण करणें त्याला कितपत शक्य आहे ? प्रकाशकाला साथ व प्रोत्साहन देण्याचें काम जनता करते का ? . . . वगैरे प्रश्न डोळ्यांसमोर उभे राहतात.

गेल्या पंचवीस वर्षांतील वाचकांचा एक प्रतिनिधि या नात्यानें मी माझे विचार थोडक्यांत मांडतों.

मला प्रथमच सांगून टाकलें पाहिजे कीं आजचा प्रकाशक हा अधिक व्यवहारी, अधिक सौंदर्यवादी, अधिक चोखंदळ व अधिक वाचकाभिमुख झाला आहे अशी माझी श्रद्धा आहे. केवळ ध्येयवाद उराशीं बाळगून तो आपल्या धंद्याचें हसें करून घेण्याच्या मन:स्थितींत नाहीं, तसेंच केवळ ' धंदा ' म्हणून हा व्यवसाय स्वीकारून पैसा मिळविण्यांत त्याला समाधान नाहीं. धंद्याची दृष्टि ठेवून क्रमिकें प्रसिद्ध करणें, तीं मंजूर होण्यासाठीं भल्याबुऱ्या मार्गाचा अवलंब करणें, कोणत्या वाङ्मयाला व कोणत्या लेखकाला मागणी आहे हें ओळखून त्या लेखकाला आपल्या जाळ्यांत ओढून आपल्या धंद्याचा जम बसविण्यामागें तो जसा गुंतलेला आहे तसाच कांहींतरी ध्येय उराशीं बाळगून समाजाला पोषक व उद्‌बोधक साहित्य निर्माण करून नांव मिळविण्याच्याहि मागें तो आहे. या व्यवहारांत नुकसान आहे हें जाणूनहि तो पावलें टाकीत आहे. थोडक्यांत सांगायचें तर ध्येय, व्यवहार व स्वार्थ यांच्या त्रिवेणीसंगमावर तो उभा आहे. यांत त्याला दोष देण्याचें कारण नाहीं. मात्र स्वार्थापोटीं धंदा म्हणून हा व्यवसाय स्वीकारून समाजाला वाममार्गाकडे तो नेत नाहीं ना व समाजाचें नुकसान तर करीत नाहीं ना इकडे लक्ष देणें आवश्यक आहे.

वाचक या नात्यानें मला प्रकाशकाबद्दल जी कृतज्ञता वाटते ती आज विविध तऱ्हेचे—शिकविणारें व रिझविणारें—वाङ्मय प्रसिद्ध केलें जातें या गोष्टीमुळें ! पंचवीस वर्षांपूर्वी बी. ए. व बी. टी. ला मराठी हा विषय घेऊन अभ्यास करतांना आवश्यक त्या ग्रंथांची त्या वेळीं कितीतरी उणीव भासे ! आज भाषाशास्त्र, काव्यशास्त्र, भाषेचा इतिहास, व्याकरण, अलंकार, रसग्रहणें इत्यादि शाखांत इतके विविध ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत कीं अलीकडच्या विद्यार्थ्यांचा हेवा करावासा वाटतो. विविध संदर्भग्रंथ, कला, क्रीडा, शिक्षण, संगीत, वगैरे प्रमाणेंच शास्त्रीय वाङ्मयहि आकर्षकपणें जनतेसमोर येत आहे. ग्रंथालयशास्त्र झपाट्यानें वाढत असल्यामुळें

मो. रा. वाळिंबे

उपप्रमुख, न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें

या ग्रंथांची आकर्षक व व्यवस्थित मांडणी, देवघेवीच्या सोयिस्कर तऱ्हा वाचनाच्या विविध व आश्चर्यावत् सोयी पाहिल्या कीं केव्हां केव्हां मनांत येतें—अभ्यासाचें निमित्त करून पुन्हां कॉलेजांत नांव दाखल करावें. मनरंजनाचीं जितकीं पुस्तकें निघत आहेत तितकींच तांत्रिक विषयांवरीलदेखील प्रकाशित होत आहेत. साधी अंकलिपी विकत घ्यायला गेलों तर त्यांतहि किती प्रकार व किती रंगीबेरंगीपणा ! संस्कृत, इंग्रजी व इतर पाश्चिमात्य साहित्यांतील उत्कृष्ट कथा, कादंबऱ्या, नाटकें यांचीं सुबोध रूपांतरें सहज उपलब्ध होऊं लागलीं आहेत.

क्रिकेट कसें खेळावें, संभाषणकला कशी आत्मसात् करावी, गृहसजावट कशी करावी, मित्र कसे मिळवावेत, योगासनें कशीं घालावीत, लघुकथा कशा लिहाव्यात इतकेंच नव्हे तर जादूची पोतडी, पोहण्याची कला, केसांची निगा, शिप्याचें कातरकाम वगैरे विविध कलांच्या ग्रंथांपासून 'आज खायला काय आहे' अशासारख्या आहारशास्त्रावरील पुस्तकापर्यंत सर्वच शास्त्रांवर सुबोध ग्रंथ सतत प्रसिद्ध होत आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे विविध शाखांतील वाङमय समृद्ध होत असल्यामुळें ज्ञानार्जनाची सोय आपल्या प्रकाशकांनीं भरपूर केलेली आहे हें नाकबूल करतां येत नाहीं.

वाचक या नात्यानें आणखी एका गोष्टीचें समाधान वाटतें तें म्हणजे ग्रंथाचें बहिरंग व अंतरंग यांतील आकर्षकपणा ! पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या ग्रंथांचीं मुखपृष्ठें नजरेसमोर आणा; व आजच्या ग्रंथांचीं वेष्टणें वा मुखपृष्ठें यांच्याशीं तुलना करून पाहा. दुरंगी, तिरंगीच नव्हे तर सप्तरंगी चित्रांची छपाई उत्कृष्ट रीतीनें करून ग्रंथांचें बहिरंग आकर्षक करण्यांत कोण अहमहमिका चालली आहे ! रंगीत चित्रांचें राहो, साधेपणांतहि मोहकपणा आढळून येतो. पूर्वीचीं क्रमिक पुस्तकें नजरेसमोर आणा व आजचीं क्रमिकेंहि पाहा. मुखपृष्ठ, धड्यांचे मथळे, मांडणी, प्रसंगचित्रें, वगैरेंतील कलात्मकतेमुळें आजचीं पुस्तकें विद्यार्थ्यांना हवींहवींशीं वाटतात. तीच गोष्ट पुस्तकांतील मुद्रणाची. विविध फाउंड्यांतील आकर्षक टाईप वापरून ग्रंथांची छपाई अतिशय सुबक केलेली आढळते. मौज, निर्णयसागर, कर्नाटक यांच्यापासून प्रकाश, पिंपळे यांच्या टाइपांपर्यंत व अलीकडील ओतुरकर, रघुनाथ, नारायण इत्यादि टाइपांतील विविध लकबी व वळणें यांच्यामुळें छपाईच्या सुबकपणांत पडत असलेली भर कोण बरें नाकारील ? ग्रंथासाठीं निवडलेला कागद, त्यांवर घातलेलीं रंगीबेरंगी सचित्र वेष्टणें, टाइपांचा आकार व मजकुराची आकर्षक मांडणी यांमुळें ग्रंथांच्या स्वरूपांत आजच्या प्रकाशकांनीं अधिक मोहकपणा आणलेला आहे हेंहि तितकेंच खरें. जी गोष्ट ग्रंथांची तीच मासिकांची. मासिकांच्या अंतर्बाह्य सजावटीकडे प्रकाशकांचें विशेष लक्ष दिसत आहे.

त्यांचें लक्ष नाहीं तें आंतील मजकुराकडे व पुस्तकांच्या ठेवलेल्या भरमसाट किंमतीकडे. ग्रंथांत हाताळलेला विषय, रंगविलेलीं चित्रणें, सदभिरुचीला पोषक आहेत का, यांचा तो विचार करतोच असें नाहीं. लैंगिक व अश्लील वाङमय तसेंच शालेय टिपण्या व गाइडस् अधिक खपतात म्हणून तशा प्रकारचे ग्रंथ व मासिकें प्रसिद्ध करून आपल्या व्यवसायांतील व्यभिचाराला आपण प्रोत्साहन देतों याची तो कदर करीत नाहीं. नवकथा, नवनाट्य व नवचित्रकला या नांवांवर दुर्बोध, असुंदर व किळसवाणें वाङमय हरघडीं प्रसिद्ध होत आहे. समाजांतील विचारप्रवाहाप्रमाणें साहित्यहि बदलत जाणार हें मला मान्य आहे. असा बदल हेंच जिवंतपणाचें लक्षण होय. आजच्या नववाङमयांतहि प्रगतीचीं बरींच चिन्हें आढळतात. आजचें वाङमय नवनवीन वळणें घेत आहे. त्यांतील नवीन चैतन्य जाणवूं लागलें आहे. प्रतिमा, प्रतिमानें व अनुभव यांचें स्वरूप पार बदलत आहे. आजच्या साहित्यांत नुसती कारागिरी नाहीं, बांध नाहीं, तर व्यक्तिमनाला आलेला अनुभव व उत्कट असा विचार मांडण्याची धडपड चालू आहे. यामुळें पूर्वी वाङमयाचे ठरलेले निकष बदलण्याची आज वेळ आली आहे. अभिव्यक्ति ही अधिक जिवंत व रसरशीत वाटते मात्र आशयाच्या दृष्टीनें आजचें वाङमय खालावत चाललें आहे. जीवनाचें दर्शन घडविण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. त्यापेक्षां जीवनाचें संशोधन होणें जरूर आहे. आजपर्यंत आत्मचरित्रांत आत्मदर्शनाला प्राधान्य असे, आज आत्मसंशोधनाची प्रवृत्ति वाढत आहे. वाङमयाचा विस्तार वाढतो आहे; पण खोली कमी होत चालली आहे. आजचें वाङमय दिवसेंदिवस दुर्बोध व गूढ होत चाललें आहे. कामुक लेखनाकडे प्रवृत्ति वाढत आहे. समाजहितापेक्षां पैसा मिळविण्याकडे लेखक-प्रकाशकांचें अधिक लक्ष लागलेलें आहे.

ग्रंथप्रकाशन हा किफायतशीर धंदा होत असला पाहिजे हें आजच्या अनेक प्रकाशकांच्या सुस्थितीवरून तरी दिसत आहे. अनेक प्रकाशकांनीं मोटरी घेतल्या आहेत व या व्यवसायावर बंगले उठविले आहेत. प्रकाशकांनीं दरिद्री जीवन जगावें असें म्हणण्याचा माझा मुळीं हेतु नाहीं. त्यालाहि जीवनांत स्वास्थ्य लाभलें तरच तो विविध प्रयोग करून उत्तमोत्तम ग्रंथ आकर्षक रीतीनें वाचकांसमोर आणील व प्रचार करील. वाचकाच्या कुवतीचा विचार न करतां एका अर्थानें त्याला नाडून पैसे मिळविण्याची आकांक्षा बाळगण्याऐवजीं ग्रंथावर जरूर व योग्य तो फायदा घेऊन उत्कृष्ट साहित्याचा प्रसार व प्रचार अधिकांत अधिक कसा करतां येईल इकडे प्रकाशकांनीं अधिक लक्ष पुरवावें असें सांगण्याची वेळ आली आहे. ग्रंथांच्या भरमसाठ किंमतीला प्रकाशकांचें उत्तर असें की ग्रंथाच्या किंमती कमी करून स्वस्तांत चांगलें वाङमय देण्याचा आम्हीं प्रयोग करून पाहिला. पण ग्रंथ खपायचे तेवढेच खपतात. याकरितां कमी किंमती ठेवून नुकसानीचा प्रयोग तरी कां करा ? म्हणून ग्रंथाची किंमत भरपूर वाढवून ठेवायची. सावकाशीनें ग्रंथ खपतील तेव्हां खपतील. असा काळ लक्षांत ठेवून गुंतविलेल्या भांडवलावर

६–६।। टक्के व्याज सुटेल अशी किंमत ठेवली म्हणजे झालें अशी आजच्या प्रकाशकांची विचारसरणी आहे. अशा परिस्थितींत मला एवढेंच म्हणावयाचें आहे कीं प्रकाशकांनीं थोडें अंतर्मुख होऊन व्यवहार तर सांभाळावा, स्वार्थाकडे लक्ष थोडें कमी करावें, ग्रंथप्रसार अधिक कसा करतां येईल, साक्षर बनत चाललेली जनता अधिक सुशिक्षित व सुसंस्कृत कशी होईल इकडेहि त्यांनीं पाहावयाला हवें. ग्रंथप्रकाशन हा जसा धंदा आहे तसेंच तें एक समाजकार्य आहे याची जाणीव ठेवून ग्रंथांच्या किंमती व अंतरंगांतील मजकुराकडे लक्ष पुरविणें आवश्यक आहे.

आजच्या साहित्यांत सकसपणा कमी होत चालला आहे; कविता दुर्बोधतेकडे झुकल्या आहेत; कथाकादंबऱ्यांतील प्रतिमा क्षीण दिसूं लागली; टीका वरच्यावर व पूर्वग्रहदूषित होऊं लागल्या; परकीय साहित्याचें अनुकरण वाढत चाललें; भाषेची सफाई वाढली पण श्रद्धा कमी होत चालली; सखोल अभ्यासापेक्षां परीक्षार्थी वाचन वाढूं लागलें; व्यासंग कमी होत चालला; धकाधकीच्या जीवनामुळें शहरी सुशिक्षिताला निवांत वाचन करण्यास वेळ नाहीं व गामीण अल्पशिक्षिताला सवड असूनहि आवड नाहीं व ओढहि नाहीं; पढीक पंडित पोटार्थी बनले; विद्यार्थी परीक्षार्थी झाले; प्रकाशक व ग्रंथविक्रेते धनार्थी बनले? सरकार सुसंस्कृतपणापेक्षां केवळ साक्षरतेकडे अधिक पाहूं लागलें; झटपटरंगारी सर्वच क्षेत्रांत बोकाळले; त्यामुळें आजच्या सच्च्या व प्रामाणिक वाचकाला साहित्याचें बहिरंग सुखवीत असलें तरी अंतरंगांत शिरल्यानंतर मनाला क्लेश होतात हेंहि तितकेंच खरें.

□ □ □

मराठी माणूस पुस्तकांसाठीं वर्षाला दीड रुपया खर्च करतो

अ. ह. लिमये

व्हीनस बुक स्टॉल, पुणें

महाराष्ट्रांत सध्यां मराठी पुस्तकविक्रीचीं एकूण सुमारें ३०० दुकानें आहेत. मुंबई १००, पुणें ६०, नागपूर १०, कोल्हापूर ८, सोलापूर ६ हीं दुकानें सोडलीं तर राहिलेल्या शहरांत एकूण सुमारें ११६ दुकानें आहेत. त्यांपैकीं बहुतेक दुकानें इतर माल ठेवून शाळा कॉलेजच्या हंगामाच्या वेळीं पुस्तकांचा सांठा करतात स्टेशनरी, मेडिकल, किराणा-भुसार या मालाच्या जोडीला जून-जुलै महिन्यांत पुस्तकें ठेविलीं आणि दुकानाच्या पाटीवर 'जनरल' असें विशेषण लावलें कीं झालें. विशेष आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे गेल्या पंचवीस वर्षांत ग्रंथभांडारांची संख्या वाढलेली दिसत नाहीं. कागदांचीं दुकानें, छापखाने, स्टेशनरी स्टोअर्स यांत वाढ झालेली आढळून येते. पण गेल्या पंचवीस वर्षांत पुणें शहराची लोकसंख्या अनेक पटींनीं वाढूनहि ग्रंथभांडारांच्या संख्येंत विशेष भर पडल्याचें दिसून येत नाहीं. या ग्रंथभांडारांत ज्याप्रमाणें जुन्या पुस्तकांचे ढीग दिसतात त्याचप्रमाणें या दुकानांच्या बहिरंगांतहि जीर्णपणा आढळून येतो. इतर अनेक व्यवसाय वाढले, कारखाने वाढले, तेथें माणसांचा तुटवडा भासूं लागला, नोकरीसाठीं व धंद्यांसाठीं सुशिक्षित तरुणांत स्पर्धा सुरू झाली, पण ग्रंथविक्रीच्या धंद्यांत सुशिक्षित तरुण पडलेले आढळत नाहींत. याचें कारण काय असावें ?

बुधवार चौकांतलीं आगाशे, गोंधळेकर, ए. पी. बापट वगैरे दुकानें बंद होऊन तेथें कापडाचीं दुकानें आलीं. राहिलेल्या दुकानांतील समया व पेट्रोमॅक्सच्या बत्त्या जाऊन विजेचे दिवे आले—बाकी फरक कांहीं नाहीं. नव्या इमारतींत पागडी वा ॲडव्हान्स देऊन दुकानासाठीं जागा पकडण्याचे इतर धंदेवाले प्रयत्न करीत आहेत. पण त्यांत एकहि बुकसेलरचें टेंडर आढळून येणार नाहीं.

तसें पाहिलें तर साक्षरता वाढली, शाळा कॉलेजें वाढलीं, उत्पन्न वाढलें. ज्ञानाचा मावबिंदु वाढला, पण ज्ञानाचें माध्यम जे ग्रंथ त्यांची विक्री मात्र त्या प्रमाणांत वाढली नाहीं.

महाराष्ट्रांत दरवर्षी सुमारें पांच कोटी रुपयांचीं मराठी पुस्तकें खपतात. या खपापैकीं ४० टक्के क्रमिक पुस्तकें, १५ टक्के गाइड्स् व टिपण्या, २० टक्के धार्मिक पुस्तकें हीं वजा घातलीं तर ललित वाङ्मयाच्या वांट्याला सुमारें २५ टक्के म्हणजे १। कोटी रुपये उतरतात. या सव्वा कोटी रुपयांपैकीं शाळांचीं ग्रंथालयें ३० टक्के, मुक्तद्वार व इतर ग्रंथालयें २० टक्के वजा केले तर सुमारें ५० टक्के म्हणजे ५०–५५ लक्ष रुपयांचें ललित वाङ्मय किरकोळीनें खपतें. या खपांतहि वाढदिवस, लग्नें, मुंजी, एकसष्टी वगैरे नैमित्तिक खरेदी वगळली तर हौशीनें वा आवडीनें पुस्तकें खरेदी करणाऱ्यांचें प्रमाण फारच कमी पडतें. या खपाचें मीं एक गणित बसविलें आहे. नव्या महाराष्ट्राची लोकसंख्या ३ कोटी ९५ लक्ष आहे. त्यांतील जास्तींत जास्त एक कोटी अ-मराठी भाषिक वगळले तर तीन कोटी मराठी भाषिक राहतात. हे तीन कोटी मराठी भाषिक आपल्या वाङ्मयीन व सांस्कृतिक गरजांसाठीं दरवर्षी ५ कोटी म्हणजे सुमारें माणशीं दीड रुपया खर्च करतात. केवळ अक्रमिक पुस्तकांचा विचार केला तर वरील गणिताचा ताळा जमतो. दरवर्षी मराठींत नव्यानें सुमारें ४०० ललित ग्रंथ तयार होतात. ही संख्या फारच कमी आहे. याच्या उलट भक्तिमार्गप्रदीप, गीता, गौळणी, भारुडें यांचा खप पुष्कळच आहे

या परिस्थितीनें आजचा पुस्तकविक्रेता गोंधळून गेलेला आहे. सरकारच्या अस्थिर धोरणामुळें क्रमिक पुस्तकें केव्हां बदलतील

याचा नेम नाही. त्यामुळें पुस्तकविक्रेते या पुस्तकाचा साठा अत्यत जपून करतात. मार्च महिन्यात ललित वाङ्मयाची बरीच विक्री होते, पण त्यासाठी राहिलेले अकरा महिने पुस्तके साठविणे कसें परवडणार ? शाळा, ग्रथालयें यांना मिळणारी सरकारी अनुदाने सरकारी प्रथातानुसार एका वेळी वर्षाच्या अगदी शेवटी म्हणजे २५–२६ मार्चपर्यंत हाती पडतात. कित्येक वेळी तर मार्च महिन्यात मिळणाऱ्या ग्रँट्सची रक्कम हाती येण्यास एप्रिलहि उजाडतो व खरेदीविक्रीची एकच गर्दी उडते. तसें पाहिलें तर मार्च-महिन्यात ललितवाङमय, जून जुलैमध्यें क्रमिक पुस्तके व जानेवारी महिन्यांत गाइड्स् हे महिने वजा घातले तर बाकीचे आठ महिनें जोराचा असा धदा नसतोच.

या धंद्यातील मोठें वैगुण्य असे कीं ग्रंथाचे अतिमूल्यन (appreciated value) कधीच होत नाही. अवमूल्यन (depreciated-value) मात्र निश्चित होते. रस्त्यावरील धूळ, गिऱ्हाइकाची हाताळणी यामुळें नाही म्हटले तरी पुस्तक थोडेंसें खराब होते. तें तसें झाले की त्याची किंमत उतरलीच.

दुसरे वैगुण्य असे की या मालाला पुनर्विक्रीचा (repeated orders) योग नसतो. एकदा पुस्तक गिऱ्हाइकानें घेतले की त्याच्या घरात ते वशपरपरा राहते. सिगरेटचें पाकीट दरआठवड्यास सपतें, कपडे नियमाने फाटतात, धान्य दरमहा नवे घ्यावे लागतें, पण पुस्तकाची एकदा केलेली खरेदी अभग, शाश्वत व सनातन राहते.

इतर धद्याना भाषा, साक्षरता याचें बधन नाही, पुस्तकाच्या बाबतीत या अडचणी कायम असतात.

मराठीपेक्षा इग्रजी पुस्तके घरांत असणें हें अजूनहि विद्वत्तेचे लक्षण समजले जात आहे. त्यामुळें मराठी पुस्तकाचे अतरग व बहिरंग आकर्षक व उपयुक्त असूनहि त्यांना ग्राहक मिळत नाही.

सध्याची घरें लहान असल्यामुळें पुस्तके ठेवण्यास जागा नाही असें काहीं म्हणतात, पण बाबागाड्या, खेळणी, स्मृतिचिन्हे याना घरात अग्रहक्काने जागा मिळू शकते.

प्रत्येक कुटुबवत्सल पुरुष आपले वार्षिक अदाजपत्रक तयार करतो. त्यांत बाकी सर्व वस्तूंना स्थान मिळते. पुस्तकाची खरेदी मात्र या अंदाजपत्रकांतून कटाक्षाने वगळली जाते.

एवढेंच कशाला, खरेदी करावयाची नसली तरी सुटीच्या दिवशी अथवा मोकळ्या वेळी इतर दुकानातून केवळ वस्तु पाहण्यासाठी जी मडळी बाहेर पडतात त्यांनाहि ग्रंथविक्रेत्याच्या दुकानात जाण्याची इच्छा होत नाही.

रशिया, अमेरिका, वगैरे राष्ट्रें आणि आपल्याकडील काही सार्वजनिक संस्था ज्ञानप्रसाराचा स्तुत्य हेतु मनांत धरून मूळ किमतीला म्हणजेच स्वस्त किंमतीला पुस्तके विकतात. त्याचा इतर पुस्तकाच्या खपावर अनिष्ट परिणाम होतो.

वरील कारणामुळे गेल्या पंचवीस वर्षांत मराठी ग्रथविक्रीचा धंदा भरभराटीला आलेला नाही.

या धद्यात प्रकाशक हा निर्माता असतो. पुस्तकाची किंमत तो हिशेबानेच ठेवीत असतो. विक्री मर्यादित असल्यामुळें प्रती कमी व प्रती कमी असल्याने किंमत जास्त या दुष्ट वर्तुळाशी प्रकाशकाला नेहमीच तोंड द्यावें लागतें. ग्रथाचे निर्मितिमूल्य व ग्राहकाची क्रयशक्ति याचा सुवर्णमध्य साधूनच प्रकाशकाला ग्रंथाचे मूल्य ठरवावें लागतें. कागद, छपाई, बाधणी, ठसे या प्रत्येक बाबतीतील कमालीचे वाढलेले दर विचारात घेता आजच्या पुस्तकाच्या किंमती या वाजवी आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

एक गोष्ट मात्र खरी की मराठी ग्रंथाचा प्रसार व्हावा तितका झालेला नाही. अशी अनेक पुस्तके आहेत की त्यांची अनेकाना माहितीहि नसते. आपल्या देशात साक्षरतेचें प्रमाण केवळ २३ टक्के असल्यानें जाहिराती वा अभिप्राय याचा बहुजन समाजाला उपयोग होत नाही. म्हणून प्रकाशकानीं आपले प्रचारक पाठवून, प्रदर्शनें–परिसवाद व्याख्यानें वगैरे दूरदूरच्या ठिकाणी आयोजित करून पुस्तकाची माहिती आमजनतेला होईल अशी व्यवस्था केली पाहिजे. पोस्टाचे दर वारेमाप वाढल्यामुळें हवे असलेले पुस्तक पोस्टाने मागविणें ग्राहकाला शक्य होत नाहीं. ग्रंथखरेदीची गिऱ्हाइकाची इच्छा जोंपर्यंत ताजी व गरम आहे तोंपर्यंतच ती प्रकाशकाने व ग्रथविक्रेत्यानें पुरविली पाहिजे. कोणतेहि पुस्तक आज पोस्टाने पाठवावयाचे म्हटले तर कमीत कमी ८५ नयेपैसे पडतात. म्हणून प्रकाशकाने आपली प्रकाशने शक्य तितक्या गावीं ठेवण्याची काळजी घेतली पाहिजे. ग्रथविक्रेता हा सधन नाही. पुस्तक ही तडाखेबद खपाची वस्तु नसल्याने त्याच्या खरेदीसाठी तो भाडवल गुतवूं शकत नाही तो गरीब असला तरी अप्रामाणिक नाही. म्हणून प्रकाशकांनी तालुक्याच्या गावीं व मोठ्या शहरातून आपल्या प्रकाशनाचा निदान एक सच वर्षभराच्या मुदतीनें व विक्री झाल्यानतर पैसे घेण्याच्या पद्धतीने ठेवल्यास ग्रथाची प्रसिद्धि होईल व विक्रीहि वाढेल असे मला वाटते. त्या त्या दुकानात प्रकाशकानें आपल्या प्रकाशनाचा बोर्ड लावण्याची व्यवस्था केल्यास अधिक उत्तम.

या धंद्यांत भाडवल अधिक काळ गुंतवावें लागते व त्या मानाने फायदा कमी उरतो. प्रकाशकाला तर आपली रक्कम लौकर मोकळी करावीशी वाटते म्हणून ग्रथालयें, शाळा वगैरेंशी परस्पर संधान बाधून, व त्यांना भरपूर कमिशन देण्याचे कबूल करून प्रकाशक आपली विक्री वाढवितो. पण या मुळें मधल्यामध्ये विक्रेत्याचे नुकसान होते. प्रकाशकाकडून मिळणारें कमिशन व गिऱ्हाइकाला दिलेली सूट यातील फरक हा ग्रथविक्रेत्याचा फायदा. त्यांत उधारी, बुडीत खाती, व्याज, दुकानाचा खर्च व पुस्तकविक्रेत्याचा फायदा ही कलमें बसवावी लागतात. एवढे करूनहि प्रकाशकाने परस्पर विक्री केली तर ग्रथविक्रेत्याला काहीच उरत नाही. म्हणून जी विक्री करायची ती ग्रंथविक्रेत्यामार्फतच करावयाची असा प्रकाशकाने दंडक पाळला पाहिजे. प्रकाशकाच्या कृपेची पाखर जर पुस्तकविक्रेत्यावर पडली तर उबघाईला येऊ पाहणारी पुस्तकविक्रेत्यांची दुकाने ऊर्जितावस्थेला येतील, याबाबत मला तरी शंका वाटत नाही.

या बाबतीत आणखी एक सूचना करावीशी वाटते. मराठीतीलच काय पण भारतीय प्रकाशन व ग्रथविक्री यांची तपासणी अजून झालेली नाही. महाराष्ट्र राज्याचे साहित्य-सस्कृति-मडळ अथवा भारत सरकारचे एखादें खाते यानी याबाबत एखादी चौकशी-समिति नेमून या व्यवसायाचे सशोधन करावे. या चौकशीसमितीत प्रकाशक, मुद्रक, वाचक व लेखक याचे प्रतिनिधि अगत्यानें हवेत. या चौकशीचे इष्ट व दूरगामी परिणाम होतील याबद्दल मला शका नाही. □ □ □

साहित्यगुणांची उणीव नखरेबाज मुद्रणानें भरून काढली जात आहे

यशवन्त जोशी
आनंद मुद्रणालय, पुणें

‘ माणूस ’चे संपादक श्री. माजगांवकर यांना मोठे अवघड प्रश्न लोकांना विचारायची संवय आहे. माझ्यासारख्या मुद्रकाला प्रकाशनव्यवसायाच्या गेल्या २५ वर्षाच्या वाटचालीची काय माहिती असणार ? मुद्रणव्यवसायाच्या दुर्धर कृतिचक्रामध्यें पिळवटून जाणारा मुद्रक प्रथम जरी रसिक वाचक असला तरी त्याची रसिकता तो पुढें पुढें विसरून जातो. अनेक उपाधींनीं त्रस्त झालेल्या त्याच्या मेंदूला इतर व्यवसायांकडे पाहायला वेळही नसतो आणि तेवढा उत्साहही त्याला राहत नाहीं.

तरी पण प्रकाशनाचा व्यवसाय हा मुद्रणाशीं अगदीं निकटवर्ती असल्यामुळें नाहीं म्हटलें तरी गेल्या पंधरावीस वर्षांत त्या व्यवसायांत घडणारीं स्थित्यंतरें, या मुद्रणव्यवसायांत मी असल्यानें, माझ्या दृष्टिपथांत आलेलीं आहेत. त्यामुळें या प्रकाशनव्यवसायाबद्दल अधिकारवाणीनें जरी नाहीं, तरी एक सर्वसामान्य निरीक्षक या नात्यानें मी थोडेंफार लिहूं शकेन असें वाटल्यावरून हा लेख लिहिण्याचें मीं मान्य केलें आहे.

कुठल्याहि व्यवसायांतील गति, प्रगति अथवा परागति सर्वस्वीं त्या व्यवसायावर अवलंबून नसून इतर आनुषंगिक व्यवसायांवरही अवलंबून असते. मुद्रणव्यवसाय हें प्रकाशनाचें जन्मस्थान असल्यानें या व्यवसायांतील सुधारणांवर प्रकाशनव्यवसाय सर्वस्वीं अवलंबून आहे. यामुळें प्रकाशनव्यवसायाचा विचार करतांना आधीं मुद्रणव्यवसायांतील स्थित्यंतरांचा विचार करणें ही आवश्यक बाब आहे.

गेल्या वीस वर्षांत मुद्रणव्यवसायामध्यें प्रगति होत आहे, असें निश्चितपणें म्हणावयास हरकत नाहीं. मुद्रित वस्तूचें उत्पादन करतांना तिचा दर्जा सुधारावा अशी जाणीव मुद्रकांमध्यें हळूंहळूं वाढूं लागली. प्रकाशनव्यवसायाची गरज जसजशी बदलूं लागली तसतसा त्या गरजेचा पुरवठा समाधानकारकपणें करण्याचा प्रयत्न मुद्रणव्यवसायाकडून होऊं लागला. धार्मिक प्रकाशनें, शाळाकॉलेजांचीं गाईड्स, संस्थांचे वृत्तांत यांसारखीं पूर्वीचीं प्रकाशनें पांढऱ्यावर काळें करून प्रसिद्ध करण्याची असलेली जुनी पद्धत बदलून तींही प्रकाशनें आकर्षक स्वरूपांत काढण्याचा प्रयत्न हळूंहळूं होऊं लागला.

यासाठीं, मुद्रणव्यावसायिकांनीं सरासरीनें वरच्या दर्जाची यंत्रसामग्री आणि अत्याधुनिक साधनसामग्री आणली असा मात्र याचा अर्थ होत नाहीं. आहे त्या साधनांसह उत्तम तऱ्हेचें काम करण्याची खटपट सर्वसाधारणपणें मुद्रणव्यवसायांत चालू झाली आहे. मात्र, याला कांहीं अडथळे आहेत, ते पुढीलप्रमाणें:—

१. व्यवसायाच्या निर्मितिमूल्यमापनाची नीटशी कल्पना नसल्यानें सर्वसामान्य मुद्रक योग्य तऱ्हेनें दरआकारणी करतोच असें नाहीं. त्यामुळें त्याचा व्यवसाय सुस्थिर पायावर आधारला जात नाहीं. त्याची उन्नति होत नाहीं, नवीन यंत्रसामग्रीसाठीं त्याच्याजवळ भांडवल जमा होत नाहीं व हें दुष्टचक्र त्याला कोठें थांबवतां येत नाहीं.

२. निर्मितिमूल्यमापनाच्या शास्त्रीय पद्धतीच्या अभावामुळें तो घातक स्पर्धा करतो व कोंबडे झुंजवून आपला कार्यभाग साधणारा ग्राहक दर्जाची फिकीर न करतां कामें करून घेतो. घातक स्पर्धेमुळें साहजिकच सर्वांचें आर्थिक नुकसान होतें.

३. स्वतः मुद्रक व त्याचे कामगार हे तंत्रशिक्षित नसल्यानें मुद्रणाचा दर्जा चांगला राखतां येत नाहीं. मुद्रणशिक्षणाच्या भरपूर सोयी उपलब्ध झाल्याशिवाय आणि असलेल्या सोयींना व्यवसायाकडून मान्यता मिळाल्याशिवाय ही उणीव कायम बोचत राहणार आहे.

४. चांगलें मुद्रण करण्याची आंतरिक तळमळ मुद्रकाला असल्याशिवाय मुद्रणाचा दर्जा सुधारला जात नाहीं. हा मुद्रणदर्जा ग्राहकाच्या गरजेप्रमाणें सुधारला जात असतो असा इतिहास आहे.

या चार अडथळ्यांचा स्थूल मानानें विचार करतां व या अडथळ्यांचें विशाल स्वरूप पाहतां असें म्हणावेंसें वाटतें कीं या अडथळ्यांना न जुमानताही आज मुद्रणव्यवसाय प्रगतीचें पाऊल निश्चितपणें पुढेंच टाकीत आहे.

साहजिकच या व्यवसायावर संपूर्णपणें अवलंबून असलेल्या प्रकाशनव्यवसायांत गेल्या वीस वर्षांत काय बदल झाले याचाही विचार करूं.

वीसपंचवीस वर्षांपूर्वी प्रकाशन हा व्यवसाय म्हणून करणारे प्रकाशक हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके होते. धार्मिक प्रकाशन, शालेय प्रकाशनें व धाडसानें काढलेल्या कथाकादंबऱ्या हे प्रकाशक प्रसिद्ध करीत. वाङ्मयाचा दर्जा उत्कृष्ट असल्याशिवाय अशा ललितप्रकाशनाचें कार्य अंगावर घेण्यास कोणी धजावत नसे. शालेय आणि धार्मिक वाङ्मय या समाजाच्या गरजा होत्या व आहेतही. त्यामुळें त्या वाङ्मयाबद्दल फारसें न लिहितां इतर ललित वाङ्मयावर मी लिहीत आहें. ऐतिहासिक कथा, ‘ चरित्रें, प्रवासवर्णनें, शास्त्रीय पुस्तकें हीं सर्व प्रकाशनें त्या वेळीं वाङ्मयीन गुणांच्या निकषावर घासलीं जाऊन प्रसिद्ध होत. लेखकांच्या मनांत समाजास कांहीतरी सांगावयाचें असे, समाजसुधारणेची ऊर्मि असे व वाङ्मयनिर्मिति होत असे. ललितवाङ्मयाचा ‘ उपदेश ’ हा प्रधान गुण मी समजत नाहीं. परंतु मनोरंजन करण्यासाठीं लिहिलेलें ललित वाङ्मयही ऊर्मीतून निर्मिलेलें असे.

आजचें वाङ्मय जे प्रकाशक प्रसिद्ध करतात त्यांचे उद्देश बऱ्याच वेळां निराळे असावेतसा

भास होतो. समाजाला काहीतरी अमोल दिलें पाहिजे अशा जाणिवेने प्रकाशनव्यवसाय करणारे फारच थोडे प्रकाशक असतील. पण असख्य लोक हे हा व्यवसाय धदा म्हणून करतात. वाङमयगुण या लेखनात किती आहेत हें जाणण्याची कुवत प्रत्येक प्रकाशकात असतेच असे नाही. धद्यामध्यें दरमहा काहीतरी प्रकाशन झाले पाहिजे अशा जाणिवेनेंही काही पुस्तकें निर्माण होतात वाचकाच्या अभिरुचीला कलाटनी देऊन काही सवग साहित्य खपविण्याचा प्रयत्न अशा 'धद्या' च्या उलाढालीमध्ये होत असतो. प्रकाशक मागतो म्हणून लेखक लिहितो, ते त्याला प्रामाणिकपणे लिहावेसे वाटते म्हणून लिहीत नाही. दर दिवाळीला १७।१८ कथा लिहिणारे लेखक त्याच कथाचा सग्रह प्रकाशित करून घेण्याचा यत्न करतात. अशा तऱ्हेचे वाङमयीन गुणांवर आधारित नसलेले वाङमय पुस्तकविक्रेते शाळाकॉलेजाच्या 'टेंडर्स' मधून खपवीत असतात. शाळाकॉलेजाच्या ग्रथालयात या पुस्तकाना स्थान देणें योग्य आहे की नाही याचा विचार तेथील अधिकारी करीत असतात की नाही कोण जाणें !

अस्सल साहित्यगुणाचा अभाव असणारें हे वाङ्मय व्यक्तिगत वाचक घेत नाही, मराठी ललितवाङमयाला मर्यादित खप आहे, ग्रथांचे निर्मितिमूल्य फार वाढले असल्यानें किंमती अवास्तव ठेवाव्या लागतात वगैरे स्वरूपाची विधानें या अशा ललित प्रकाशनावावत केली जातात. मराठी वाचकाची क्रयशक्ति ही अतिशय असमर्थ आहे असेही विधान केले जाते. पण येथें असा कोणी विचार करीत नाही की पुन:पुन्हां वाचावे, सग्रही ठेवावें, इतराना वाचनाचा आनद घेऊ द्यावा अशी किती पुस्तके मराठीमध्यें निघतात ? दुर्दैवाची गोष्ट आहे, कीं जीवनातल्या अनुभूतीवावतची विविधता ही साहित्य निर्मात्याजवळ नसल्याने त्याच्या लेखण्या लवकर थकतात. किंवा असे म्हणू या की झरणीमध्ये मुळांत असलेली शाई सपते आणि नव्या दमाची शाई त्याच्या झरणीत भरली न जाता निरूखळ, पाण्याने झरणी भरली जाते आणि पातळ फिक्कट झालेल्या शाईप्रमाणें त्याच्या अनुभूति दिग्दर्शनाचें महावस्त्र विरल विरल होत जातें. साहजिकच वाङमयात तोचतोपणा येऊ लागतो, पात्राची नावे बदलून व प्रसग बदलून तोच मसाला वाचकापुढें ठेवला जातो. पाश्चात्य वाङमयाचे वालामृत पिऊन हा आमचा साहित्यिक थोडा ताजातवाना होऊं पाहतो, पण तें क्षणिकच ! वाङमयातला कस कमीच होऊं लागतो.

आणि शेवटी प्रकाशनाचा 'धंदा' या व्यवसायात डोकावू लागतो. मुद्रणव्यवसायच शेवटी या वाङमयाला तारक ठरतो उत्कृष्ट मुखपृष्ठ, महागाईचा आर्टपेपर, जाड अँटिक किंवा ऑफसेट पेपर, पुठ्ठावाधणी, मोहोरेदार छपाई हे गुण वाचकापुढे फेकले जातात व या झगझगाटापुढें आतील वाङमयगुण कोठेंतरी कोपऱ्यात अग चोरून बसलेले असतात.

दर्शनी बडेजाव वाढविण्यासाठी शेवटी मुद्रणातले कसब ग्रंथामध्ये ओतावे लागते. आणि या दृष्टीने साहजिकच मुद्रणाचा दर्जा सुधारावयाची खटपट ग्राहकाच्या चोखदळपणामुळे का होईना पण मुद्रकाला करावी लागते.

या विवेचनाचा अर्थ असा मात्र कोणी करून घेऊं नये की जेवढे भडकपणें प्रकाशिले जाते तेवढें भिकार वाङमयच असते ! किंवा उत्कृष्ट वाङमयाला साजशृंगाराची गरज नाही असेही जुनेपुराणे मत येथें पुरस्कारावयाचें नाही. सागावयाचे एवढेंच की केवळ मुद्रणकौशल्यावर आधारलेले भरपूर वाङमय सध्यां प्रसिद्ध केले जाते आणि अशा वाङमयाचा दर्जा २०।२५ वर्षांपूर्वीच्या तशा वाङ्मयापेक्षां सरासरीने उंचावला आहे असे कोणी छातीठोकपणें सागू शकत नाही.

केवळ मुद्रणाच्या दृष्टीने वीसपंचवीस वर्षांपूर्वीचे वाङमय आणि सध्याचे वाङमय याच्याकडे तुलनात्मक दृष्टचा पाहिले तर असे म्हणावे लागेल की प्रकाशकाने आग्रह धरल्यामुळे म्हणा किंवा मुद्रणाच्या स्वतःच्या अत स्फूर्तीने म्हणा, कोणत्याहि कारणाने का होईना, पण मुद्रणाचा नखरा आणण्याचा यत्न जोराने चालू आहे. मुद्रित ग्रथाची निर्मिति विशेष टुकीने होऊ लागली आहे. मुद्रणाच्या जुन्या सौंदर्याच्या कल्पना अस्तगत होऊ लागल्या असून नवीन नखऱ्यानें झपाटचाने हातपाय पसरावयास सुरुवात केली आहे. पुस्तकाची पहिली आठ पृष्ठे, पुस्तकाच्या शिरोभागी घालावयाचे पृष्ठाक व मथळे, परिच्छेदाची रचना, एकूण पृष्ठाची रचना या सर्व वावतीत रसिकतेने सौदर्य आणावयाचे प्रयत्न चालू आहेत. मुद्रणाला चित्रकलेची मोठीच जोड दिली जाऊ लागली आहे. मुद्रणसौंदर्यावावत प्रत्येक व्यक्तीनुरूप कल्पनाभिन्नत्व असणारच. पण प्रत्येकजण कांहीतरी आगळें आणि देखणे करावयाचा प्रयत्न करीत आहे. गरजेमुळें कां होईना, पण मुद्रकाच्या सहकार्याची जोड या कलानिर्मितीमध्यें होत आहे. यामुळें अर्थातच यापुढील काळामध्यें मुद्रणकलेची वाढ होणे अपरिहार्य होऊन बसले आहे. मुद्रणाच्या दृष्टिकोनातून ग्रथनिर्मितीस उज्ज्वल भविष्यकाळ आहे असे मला वाटते.

मराठी वाचकाची स्वत: खरेदी करून वाचण्याची मात्र आज तयारी नाहीं. प्रकाशनव्यवसायांतील ही मोठी धोंड आहे कलात्मक रीत्या छापलेले वाङ्मय स्वस्त देता येत नाही व स्वस्त नसल्यामुळे ते खपत नाही हें घातचक्र मराठी प्रकाशनव्यवसायात अव्याहत चालू आहे. फक्त ललितवाङमयावर प्रकाशनाचा धंदा करणारा माणूस जगू शकत नाही. मग साहजिकच तो शालेय पाठ्यपुस्तके, गाईड्स किंवा धार्मिक ग्रंथाच्या प्रकाशनामार्गें लागतो. या प्रकाशनामध्यें मिळालेला पैसा तो ललित पुस्तकामध्ये घालतो आणि कागदव्यापारी, मुद्रक, चित्रकार, ब्लॉकमेकर इत्यादि सर्वांनी दिलेल्या 'क्रेडिट' वर तो आपल्या धद्याचा गाडा रेटूं लागतो.

आज मराठी प्रकाशकाच्या केवळ ललितविभागाला स्थैर्य नाही, त्यामुळे नव्या निर्मितीचे त्याला धैर्य नाही. नवीन ग्रथ अमोलिक असला तर तो प्रकाशित करण्याचा विचार ललित प्रकाशक करतो. खपेल ते प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न तो साहजिकपणे करतो आणि असेल तशा वाङमयाला साजशृंगार करण्याचा प्रयत्न मुद्रणव्यवसाय करीत अहे.

सरकारी अनुदाने, ग्रंथालयें व वाचनालयें याची विस्तारलेली सख्या आणि प्रकाशन पुरस्कारार्थ दिली जाणारी पारितोषिके एवढया बळावर प्रकाशनव्यवसाय आपला रथ पुढें रेटूं पाहत आहे. मराठी वाचक आपल्या खिशातून जोपर्यंत पैसे टाकून पुस्तके घेत नाही तोपर्यंत या व्यवसायाला निश्चित स्थैर्य येणार नाही असे मात्र म्हणावेसे वाटते.

□ □ □

प्रकाशकांचें एक नवें युग अवतीर्ण झालें आहे

परवांच एका समारंभांत ऐन चर्चेच्या भरात साहित्यनिर्मिति व ग्रंथप्रचार हा विषय निघाला. आमचे एक वृद्ध, चिकित्सक, अभ्यासू, इतिहासतज्ञ मित्र म्हणाले. "आतां प्रकाशकांबद्दल परिस्थितीस विसंगत अशी विधाने केली जातात. समाजाने अपेक्षित केलेली जबाबदारी प्रकाशकानी पाळली नाहीं. लेखकाबद्दल आपलें कर्तव्य बजावले नाही. वगैरे गैरसमजुती बहुतेकाच्या मनांत आहेत. पण, अहो, मी पाहतो आहे ना—गेल्या वीस-पचवीस वर्षांत प्रकाशनव्यवसायांत कमालीचा फरक झालेला आहे. ह्या धद्यात कल्पनातीत प्रगति झाली आहे.

मला व तिथें जमलेले इतर प्रकाशक बघु ह्याना खुश करण्यासाठी काढलेले हे उद्‌गार नव्हेत अशी माझी खात्री होती. तरीहि ह्या विषयावर जास्त विचार करणे जरुरीचे वाटले. यदां १९६३ साली बऱ्याच प्रकाशन-सस्था आपल्या साहित्यसेवेची २५ वर्षे पुरी करीत आहेत. या पंचवीस वर्षांत प्रकाशन-व्यवसायाने काहीतरी महत्त्वाचे कार्य केले यांत शका नाही ही कामगिरी समाजास कितपत फायदेशीर झालेली आहे—हितकर झाली आहे—ह्याबद्दल दुमत होणे शक्य आहे. परतु ह्या क्षेत्रात महत्त्वाचा फरक झाला आहे हें सर्व मान्य करतील.

वरवर पाहता हा फरक चटकन् लक्षात येत नाही. गेल्या २५ वर्षांत प्रकाशित झालेल्या पुस्तकाची सख्या, त्याची विषयवार छाननी केली तर जें चित्र आपल्यापुढें उभें राहते त्यामुळें तर प्रकाशनव्यवसायाचा अंदाज घेणें-ह्या परीस्थितीचे मूल्यमापन करणें—अधिकच कठीण जाते.

१९३८ साली मराठीत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रथाची सख्या ५८१ होती. आज ती सुमारें १५०० असेल असा अदाज आहे. आपण जर विषयवार छाननी केली तर असे दिसून यईल की प्रत्येक विषयांत जी सख्येची भर पडलेली तीहि ह्या एकदर वाढीच्या मानानेच आहे.

आज प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याचा दर्जा काय आहे ? समाजजीरनाचे चित्रण त्यांत किनपत होते ? आजहि साहित्याचा उपयोग समाजास कांही अंतिम जीवनमूल्याकडे आकर्षित करण्यास कितपत होतो ? साहित्यिक किंवा तात्त्विक पातळीवर या विषयाचा विचार ह्या लेखांत केला नाही. ग्रथनिर्मितीत गेल्या कांही वर्षात फरक कोणता झाला हें पाहावयाचा यत्न केला आहे. प्रभावी व्यक्तिमत्त्व, व्यवसायिक चातुर्य व साहित्यसेवा हे आदर्श प्रकाशकाचे गुण आहेत असे म्हणता यईल. प्रकाशकाच्या कर्तबगारीकडे पाहण्याचा हा दृष्टिकोन गेल्या पंचीस वर्षांतच वाढीला लागला आहे असे म्हणता येईल. हे गुण वाढण्याचें व आपल्या नजरेस येण्याचें कारण शोधण्याचा या लेखात प्रयत्न केला आहे.

गेल्या दोन महायुद्धांमुळें जनतेची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि बदलली. पाश्चात्य आचार व विचार याची बऱ्याच प्रमाणांत आपल्याकडे आवक झाली. स्वातत्र्यापूर्वीच्या काळांत लोकाची मते व विचार रूढिप्रिय व धार्मिक होती. नेमणूक दिलेले काम करणें व राहिलेल्या वेळात देवाचे नाव घेणें हीच प्रवृत्ति रूढ होती. पण आंधळयाला दृष्टि प्राप्त झाली की तो ज्याप्रमाणें नव्याच्या कौतुकाने सगळीकडे पाहत राहतो त्याप्रमाणें स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारतीय जनताहि नवेपणाने जीवन जगू लागली. शिक्षणाचा प्रसार झाला, शिक्षण-संस्था अधिक प्रमाणात सुरू होऊ लागल्या, वृत्तपत्रें वाढली आणि साहजिकच ज्ञानाची आवड लोकाच्या मनात अधिकाधिक उद्‌भवू लागली. ग्रंथ हेच त्याना एक मित्र व विरंगुळा वाटू लागला. त्याचे प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे गेल्या पचवीस वर्षांत नव्याने उदयास आलेले प्रकाशक आणि त्यानी प्रकाशकात आणलेले नवें व ताजें वाङमय.

पुस्तकप्रकाशन हा एक व्यवसाय आहे. फक्त साहित्यसेवा म्हणून प्रकाशनाचा धदा आपण करणें इष्ट नाही, जरूर नाही व शक्य नाही ही जाणीव गेल्या पचवीस वर्षांतच आली आहे. त्याप्रमाणेच प्रकाशकास समाजांत (लेखकाप्रमाणेंच) स्थान आहे. प्रकाशक समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. त्याचे आर्थिक स्थैर्य समाजास उपयोगी पडतें याबद्दल आतां कांही विचार तरी केला जातो. विचारांचा प्रसार करण्यासाठी साहित्यप्रचार हें एक प्रभावी माध्यम आहे. ह्याचा योग्य उपयोग होण्यासाठी (वृत्तपत्राप्रमाणे) ग्रथ प्रकाशकाची जरुरी आहे हेही आता मान्य केले जाते. जनतेच्या बौद्धिक गरजांसाठी लोकरजन व लोकशिक्षण यासाठी जी माध्यमें उपलब्ध आहेत, त्यात जी स्पर्धा दिसून येते त्यास प्रकाशकास तोंड द्यावे लागत आहे. ह्या स्पर्धेत आर्थिक दृष्टचा सर्वांत कमजोर असा हा प्रकाशनव्यवसाय आहे. दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट इथें लक्षात घ्यावयास हवी. आज भारतात जीवनास आवश्यक व त्याचप्रमाणे इतर वस्तूच्या किंमती इतर देशांतील त्याच्या किंमतीच्या मानानें जास्त आहेत व त्याबद्दल सरकार व जनता तक्रार करीत नाही असा अनुभव आहे. ग्रंथप्रकाशनाच्या बाबतीत किंमतीची अडचण खरी प्रकाशकांस तीव्रतेने जाणवते. कागदाची टचाई व त्याची व बाधणीला लागणाऱ्या सामग्रीची किंमत, उपलब्ध असणाऱ्या छपाईच्या यत्राची निर्मिति (Productivity) ह्यांचा विचार केला व आजच्या मराठी ग्रथाच्या किंमती लक्षात घेतल्या तर प्रकाशनव्यवसायात अजून बऱ्याच व्यक्ति व संस्था आपली मानाची ऐपत राखून आहेत ह्याचे आश्चर्यच वाटते. परंतु ह्या त्याच्या सुस्थितीचे मुख्य कारण म्हणजे गेल्या २५ वर्षांत प्रकाशकानी दाखवलेले व्यवसाय-चातुर्य होय. चिकित्सकाची टीका ही कायमचीच चालू आहे. परंतु ह्या टीकेस तोड देऊन व धद्यांत निर्माण झालेल्या अडचणीस तोड देऊन प्रकाशनव्यवसायास धन्यतेचे व अभिमानाचें स्थान मिळाले आहे.

हें मानाचे स्थान प्रकाशनव्यवसाय-साहित्याशी सबधित आहे एवढयाच कारणामुळें प्रकाशकाला लाभले नसून समाजाच्या आशा-आकाक्षा जाणून त्याची सेवा समाधानकारक रीत्या प्रकाशकानी केली आहे हे त्याचे कारण होय. ह्या मुद्याचा विचार करण्यापूर्वी एक विचार जरूर सांगावासा वाटतो. प्रकाशन-व्यवसाय हा अजूनही काहीसा तारुण्यावस्थेंत आहे हें कबूल केले पाहिजे. काही दोन-चार प्रकाशकाव्यतिरिक्त इतर मुद्रणसौदर्य, योग्य संपादन, बाधणीतील खुब्या इत्यादि गोष्टीकडे

सदानंद भटकळ

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

जितकें लक्ष देणें जरूर आहे तितकें देऊं शकत नाहींत. ह्या बाबतींत पद्धतिबद्ध योजना सर्वप्रचलित नाहीं. पंचवीस वर्षांपूर्वीचें वाङमय व गेल्या पंचवीस वर्षांतील वाङमय यांचें स्वरूप पाहिलें असतां ही गोष्ट सहज लक्षांत येईल कीं गेल्या कांहीं वर्षांत नाहीं म्हटलें तरी १०–१२ प्रकाशक तरी महाराष्ट्रांत पुढें आले. गोपाळ नारायण, क्षीरसागर, ए. पी. बापट, आगाशे, वीरकर, गोंधळेकर, वा. ल. पाठक, निर्णयसागर, ढवळे हे झाले जुने प्रकाशक. यांतील कांहीं संस्था आज अस्तित्वांत नाहींत, तर इतर कांहींशा मागें पडल्यासारख्या झाल्या आहेत. धार्मिक पुस्तकांहून लघुकथा, कादंबऱ्या, चरित्रें, आत्मचरित्रें, टीका, संदर्भग्रंथ, नाटकें, काव्यें, यांना प्राधान्य प्राप्त झालें आहे. शेकडों नवे लेखक प्रकाशांत आले आहेत. आपण केलेल्या तपश्चर्येचें फळ वा मूल्यमापन बौद्धिक दृष्ट्या कां होईना मराठी वाचक करूं शकतील असा विश्वास प्रकाशकांना वाटूं लागला आहे. केवळ श्रद्धा हा जीवनाचा निकष न बनतां तर्कवादी विचारसरणी लोकांना पटूं लागली आहे. आणि म्हणूनच नव्या लेखकांचें व प्रकाशकांचें एक नवें युग अवतीर्ण झालें आहे. आपल्या आवडीचे ग्रंथ पाहावेत, अभिप्राय वाचून मतें बनवावींत, इतर वस्तूंप्रमाणें पुस्तकांची आवड बाळगावी ह्याची जाणीव वाचकांत पूर्वीहून जास्त झाली आहे हें निश्चित.

नवकाव्य, नवनाटय, नवकथा–'नव' साहित्य हा शब्द प्रयोग केला तर अयोग्य होणार नाहीं. यांची निर्मिति, त्यांस प्रोत्साहन देण्यास, त्यांचा प्रचार करण्यास हातभार लावण्याचें काम गेल्या २५ वर्षांत प्रकाशकांनीं केलें आहे. स्वातंत्र्योतर काळांत आपल्या आशा–आकांक्षा, आदर्श व मूल्यें ह्यांत जी संपन्नता आली आहे तें प्रतिबिंबित करण्याचें थोडें फार कर्तव्य मराठी प्रकाशकांनीं खात्रीनें केलें आहे.

नवीनच स्थापन केलेल्या महाराष्ट्रराज्य ललितकला अकादेमी (ज्यांत साहित्याचा विचार केला जाईल) यांत प्रकाशकांचा प्रतिनिधि घेतला गेला नाहीं ही गोष्ट समाधनकारक नव्हे.

व्यवसायचातुर्य, साहित्य आणि जनसेवा ह्या प्रकाशकांच्या गुणांचा विचार केल्यावर प्रकाशनव्यवसायांतील घटकांचा विचार केला, तर आपल्याला असें दिसून येईल कीं ह्या नवीन व्यक्ति व संस्था ह्यांची बरीच प्रगति गेल्या पंचवीस वर्षांत झाली आहे. ह्या सर्वांचा प्रयत्न असा आहे कीं कार्यक्षेत्राचा व्याप दिवसेंदिवस वाढत असला तरी आपलें वैशिष्टय व व्यक्तिमत्त्व सदैव कायम राहील याची खटपट करीत राहावें. जुने व नवे विचार यांना समान प्रोत्साहन देऊन, जीवनाच्या विविध पहेलूंचे व असंख्य रंगढंगांचें चित्रण करण्यास लेखकांस मदत करणें, चोखंदळ वाचक निर्माण करणें, त्यांची निवड तयार करणें पूर्णत्वाकडे (Full Life) झेप घेण्याची मानवाची धडपड त्याचें मार्गदर्शन करणें ह्यांचीं जबाबदारी प्रकाशकांनीं आपआपल्या शक्तीप्रमाणें संभाळली आहे.

उदाहरणार्थ म्हणून देशमुख आणि कंपनीबद्दल चार शब्द लिहिणें रास्तच होईल. श्री. रा. ज. (रामभाऊ) देशमुख यांनीं २५ वर्षें केलेल्या मेहनतीचें हें फळ. पुस्तकांच्य अंतर्बाह्य सजावटींत दक्षता, लेखकांचें व लेखनाचें मूल्यमापन करून नंतर छपाईस प्रारंभ, स्वतःच्या आर्थिक मर्यादा संभाळून धडाडीनें व कल्पक बुद्धीनें योजिलेलीं प्रकाशनें लेखकांकडे जिकिरीनें झगडून 'लेखकांनीं मला जिवंत ठेवलें आहे' ही श्रद्धा हे देशमुखांचें वैशिष्टच. 'पु. ल.' देशमुखांबद्दल लिहितात, "त्यांना लेखक नांवाच्या प्राण्याचें व्यसन जडलें आहे. ह्या प्राण्याचा विक्षिप्तपणा–प्रसंगीं क्षुद्रपणाहि–सहन करून ते हा असंगाशीं संग करीत राहिले आहेत. त्यांना नाना तऱ्हेचे लेखक जवळ हवे आहेत... कुणाही मराठी लेखकाला आणि वाचकाला अभिमान वाटावा–नव्या प्रकाशकाला धीर यावा–असा पल्ला त्यांनीं गांठला आहे."

गेल्या पंचवीस वर्षांतील प्रकाशनव्यवसायाच्या यशाचें श्रेय ह्या वरील दर्शविलेल्या दृष्टिकोणास आहे. बरेच नवे प्रकाशक ह्या कार्यपद्धतीनें प्रेरित झाले आहेत. आकर्षक वेष्टण, सुंदर छपाई, योग्य किंमत वगैरे जरी प्रचाराचीं साधनें म्हणून वापरलीं गेलीं तरी तीं एक व्यवसायाचीं अंगें आहेत अशी जाणीव राखून, लेखनकौशल्य, चिकित्सक संपादन, प्रभावी प्रचार व प्रामाणिक प्रोत्साहन यांची जिद्द त्यांनीं धरली आहे.

शिवाय प्रकाशनव्यवसायाचें अधिकाधिक यश म्हणजे लेखक व वाचक यांचा लाभ असा विश्वास निर्माण करण्याचें सामर्थ्य प्रकाशांत आलें आहे–हेंच गेल्या पंचवीस वर्षांच्या कार्याचें चीज होय. □ □ □

[पृष्ठ ६१ वर चालूं]

महाविद्यालयींन ग्रंथालयें
इतिहासाचे अभ्यासक
यांनीं संग्रहीं ठेवावा असा ग्रंथ

गुजराथेंतील मराठी राजवट

वि. गो. खोबरेकर

सात रुपये

[महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळ पुरस्कृत ग्रंथ]

रा ज हं स प्र का श न

४१९ नारायण पेठ, पुणें २.

ॲक्सल श्प्रिंगर-

[पृष्ठ ७ वरून]

टेलिफोन करावा नि त्याच्या संपादकीय खात्याला आपली अडचण, तक्रार सागावी. सरकारी दिरंगाईमुळें कुणावर काहीं अन्याय होत असेल तर मग विचारायलाच नको ! अगदी पहिल्या पानावर ती सारी हकीकत सचित्र येईल नि कुठल्या तरी कोपऱ्यात बसलेल्या एखाद्या सामान्य माणसाला मल्मी मोठी प्रसिद्धि व त्यावरोबरच न्यायही मिळेल.

वाल्कनमधल्या कुठल्याशा एका दूरच्या बेटावर दोन जर्मन तरुणी सुट्टीची मौज लुटायला गेल्या होत्या. त्यातली एक एकदम भयंकर आजारी पडली. तिचा विकार गभीर स्वरूपाचा ठरला. जर्मनीत तिच्यावर तावडतोब शस्त्रक्रिया होणे अवश्य होते.

तिच्या मैत्रिणीने ही सारी हकीकत श्प्रिंगर प्रकाशनसंस्थेला तारेने की टेलेफोननें कळविली. झाले ! थोडयाच तासाच्या अवधीत सरकारी साहाय्य मिळवून त्या बेटावर एका खास विमानाची रवानगी केली श्प्रिंगर-संपादक मडळीनी !

श्प्रिंगर संस्थात काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला तर ही सस्था म्हणजे हक्काचे घर वाटते. माझ्यासारख्या सहकारी लेखकाला-सुद्धां. कित्येकदां मी सस्थेच्या मानधन विभागाला फोन केला असेल, "मला किंचित् नड आहे. चार-पांचशें मार्क तावडतोब मिळतील का ? माझ्या आगामी मानधनांतून वळते करून घ्या ! "

"अवश्य ! केव्हाही घेऊन चला ! " असा निरोपही मला तत्क्षणीच मिळाला असेल.

आक्सल श्प्रिंगरच्या संस्थाशी या ना त्या प्रकारानी व्यावसायिक सबध असणे हे जर्मनीत बहुमानाचें मानले जाते. असे संबंध जोडू इच्छिणाऱ्याची राग आतां साहजिकच लाबच्या लाव झाली आहे.

"या असल्या रागेंत राहण्याची माझ्यावर पाळी आली नाही हें माझें नशीव समजतो!" असे मी आवडव्लाटमवल्या एका संपादक-वाईंना अलीकडेच म्हणालो तेव्हा त्या हसून म्हणाल्या,

"अन् आमचंही नशीवच म्हणायचं ! आमची संस्था वर आणावी म्हणून आम्ही ज्या वेळी धडपडत होतो ज्या वेळी तूही जर्मनीत नुकताच येऊन पत्रकार म्हणून नाव कमवण्यासाठी धडपडत होतास म्हणून आपले सबध लवकर दृढावले असतील. काही असो, त्या वेळचे योगायोग चागले होते हेंच खरं ! "

□ □ □

स्वातंत्र्य म्हणजे काय ?

"आम्ही स्वातत्र्याचे उपासक आहोत असें आपण जेव्हां म्हणतों तेव्हां आपल्या म्हणण्याचा अर्थ काय असतो ? मला पुष्कळदा असे आश्चर्य वाटते की, आपण राज्यघटना, कायदे, न्यायालयें इत्यादि-कावर जास्त भिस्त ठेवतो. त्याच्याबद्दल आपण आशा बाळगतो त्या साफ खोट्या आहेत. स्वातंत्र्याची भावना ही स्त्री-पुरुषाच्या अत:करणांत अमूर्त रूपानें वसत असते, तिचे अस्तित्त्व जेव्हां नाहीसें होते तेव्हा कायदा, राज्यघटना किंवा न्यायमंदिरे तिचे रक्षण करू शकत नाहीत. इतकेंच काय पण यापैकी एकही गोष्ट तिच्या ऐवजी उपयोगी पडू शकत नाही आणि कोणत्याही उपायाने स्वातंत्र्य भावनेचे पुनरुज्जीवन होणें शक्य नाही.

स्त्रीपुरुषाच्या हृदयांत वसत असलेल्या ह्या स्वातंत्र्याच्या भावनेचा अर्थ काय ? हे स्वातंत्र्य म्हणजे मोकाट सुटलेले अनिबंध स्वैराचरण नव्हे किंवा मन.पूत वागणूकीचा परवाना नव्हे. त्या स्वातंत्र्य विरोधी आहेत. त्या गोष्टी स्वातत्र्यभावनेला मारक आहेत. ज्या समाजात व्यक्तिस्वातंत्र्याची बंधनें पाळली जात नाहीत. त्या समाजातील काही विशिष्ट आडदाड व दडेली करणाराच्या हातीच सर्व सत्ता एकवटलेली असते. स्वातत्र्य त्यानाच उपभोगावयास मिळते.

स्वातत्र्याचे तत्त्व, सार किंवा रहस्य काय आहे ते मला सागता येणार नाही. पण त्यांत कोणकोणत्या गोष्टी अतर्भूत आहेत हे मी सांगू शकेन आत्मवत् सर्व भूतानि, दुसऱ्याच्या मनोभावना समजून घेण्याची विद्या. आत्मनिरपेक्ष उदात्त विचार, श्रेष्ठ प्रकारची सहानुभूति इत्यादि अनेक गोष्टीचा समुच्चय म्हणजे स्वातत्र्याचे सारसर्वस्व होय. धैर्य, सदसद्सद्विवेक बुद्धि, महत्त्वाकाक्षा, देशासाठी सर्वस्वार्पण करण्याची तयारी इत्यादि गुणविशेपाचा अतर्भाव स्वातत्र्य वृत्तीतच होतो. ही स्वातत्र्यवृत्ति सतत तेवत ठेवण्यानेच मानव जातीचा उद्धार होईल.

अमेरिकेचे एक न्यायधिश रुनेंड हँड यांनीं १४००००० अमेरिकन स्त्रीपुरुषापुढें केलेल्या भाषणांतील महत्त्वाचा भाग.

सग्राहक : **विष्णू सोनु कुलकर्णी**
फैजपूर, जि. जळगाव

साहित्य विभाग

कुठल्याहि लघुकथेंत कांहींतरी घडत हें असतेंच आणि जें घडत असतें त्यांत कांहींतरी संगति ही असतेच. पण लघुकथेला कथानक हवें अशी ज्यांची अपेक्षा असते त्यांचें म्हणणें असें की लघुकथेंत घडणाऱ्या घटना प्रामुख्यानें बाह्य असाव्यात. त्याचप्रमाणें ह्या घटना विशिष्ट पात्रांच्या जीवनांत घडाव्यात. दहा माणसांच्या जीवनांतल्या ह्या घटना अगर एकच घटना तुम्हीं चित्रित केली तर तें चालणार नाहीं. शिवाय कथेंत ज्या घटना घडतात त्या लौकिक दृष्टया महत्त्वाच्या असाव्यात. लग्न, मृत्यु, दुष्टांचें निर्दाळण, दुःखाचा परिहार, दोन माणसांची दिलजमाई अशा स्वरूपाच्या त्या घटना असाव्यात. शिवाय त्या घटना अशा क्रमानें याव्या कीं त्यांचें पर्यवसान एका अंतिम घटनेंत होणें अपरिहार्य असावें आणि तरी तें पर्यवसान काय हें समजण्याच्या उत्कंठेनें वाचकांना कथेच्या शेवटापर्यंत ओढून न्यावें.

मला असें वाटतें की लघुकथेंत व्यक्त होणारे फार थोडे अनुभव ह्या कथानकाच्या चौकटींत बसूं शकतील. दिवसभर पाऊस पडत असतांना मनांत उठणारे तरंग ह्यादेखील घटना आहेत. त्यांतदेखील एक प्रकारची संगति असूं शकते. आणि त्या संगतींतून उत्तम लघुकथा निर्माण होऊं शकते. मला हें फार तीव्रपणें जाणवलें म्हणून कथानकाचें हें बंधन मीं दूर सारलें. आणि मग मला असें आढळून आलें की रचनेचें केवढेंतरी स्वातंत्र्य मला मिळालें आहे.

—गंगाधर गाडगीळ

उलगडा

सुरेश वा. राजे

आमच्या शेजारचे स.वंत जागा सोडून गेले आणि त्यांच्या जागेंत नवीन बिऱ्हाड आलें. शत्रूच्या गोटांतील महत्त्वाची बातमी आणावी तशीच नवीन बिऱ्हाड येत असल्याची बातमी कोणींतरी आणली होती आणि क्षणार्धांत सगळ्या गॅलऱ्या अगदीं 'फुल्ल' झाल्या होत्या. परंतु नव्या बिऱ्हाडांत फक्त नवरा-बायको आणि त्यांचें गाडीभर सामान एवढेंच आहे हें पाहिल्यावर सर्वांचीच निराशा झाली होती. नवीन बिऱ्हाड म्हटलें म्हणजे सामानानें खच्चून भरलेली एक लॉरी, पांच-सहा पोरें आणि नवरा-बायको इतकेजण असतातच, अशीच सर्वांची समजूत होती. त्यामुळें ही विठ्ठल-रखुमाईची जोडी पाहिल्यावर निम्मे चेहरे घरांत वळले होते. नवीन बिऱ्हाडांत एकसुद्धां उपवर मुलगी नाहीं म्हणून लखूनानांचा बंडू निराश झाला होता तर आपल्यावर प्रम करूं शकणारा एखादातरी 'हीरो' नव्या बिऱ्हाडांत असेल या आशेनें खालीं वांकून पाहणारी भागवतांची बगी पार 'नर्व्हस' झाली होती.

त्या नवरा-बायकोंनीं मात्र कोणाकडेच लक्ष दिलें नव्हतें. शांतपणें जीना चढून तीं दोघें वर आलीं होतीं आणि कोणाकडे ढुंकूनदेखील न पाहतां त्यांच्या खोलींत निघून गेलीं होतीं. आतां मात्र गॅलरींतल्या प्रत्येक माणसाला राग आला होता ! हो ! नवीन बिऱ्हाड आणि वर हा तोरा ! पलीकडच्या वाराणशी काकू आमच्या 'हि'च्या कानाशीं पुटपुटल्या होत्या, " मेली पक्कीं शिष्ट दिसतीय हो ! " आणि 'हि'नं देखील असाच कांहींसा ताशेरा मारला होता !

एक दोन दिवस गेले तरीसुद्धां शेजारी आलेलें कुटुंब आमच्यांत मिसळत नव्हतें. एकदां तो पुरुप ऑफिसला गेला कीं ती बाई

जी दार लावून घ्यायची तें एकदम तो संध्याकाळीं परत आल्यावर उघडायची. सकाळी नळावर पाण्याला यायची तेवढेंच तिचें दर्शन. पण नळावरदेखील ती इतर बायकांशी कधी बोलली नाही. पाणी नेण्यासाठी जर फारच नबर असतील तर घागर कट्टयावर ठेवून शांतपणें बाजूला उभी राहायची. अगदी फारच झालें तर इतर बायकाशी एखादाच शब्द बोलायची. मीं तरी तिला कुठल्याहि बाईशीं हंसतखेळत गप्पा मारताना कधी पाहिलें नाही. अख्खा दिवस ही बाई घरांत बसून काय करते हें प्रत्येकालाच कोडें होते. प्रथम सर्वांना वाटायचे कीं नवीनच आहे म्हणून कदाचित् सगळयांच्यांत मिसळत नसेल पण हळूंहळूं सर्वांनाच कळून चुकले की एकूण ही बाई घुमीच आहे.

तो पुरुष मात्र कधीकधी गॅलरीत येऊन उभा राहायचा. गृहस्थ चांगला पस्तीस-चाळीस वर्षांचा असावा ! त्याच्या एकंदर पेहरावावरून तो कुठेंतरी चागल्या जागेवर नोकरीला असावा असे वाटायचे ! परतु तो-देखील कधींच कुणाशीं बोलला नाही. या गृहस्थाचें आडनाव केमकर आहे यापलीकडे मला त्याची काहीच माहिती नव्हती. कधी-कधी मला वाटायचें कीं आपणच स्वतःहून त्याची ओळख करून घ्यावी ! हो ! काही माणसे मुळांतच जरा अबोल असतात. मी पण स्वतःहून त्याच्याशी कधीं बोललों नाही. ओळख करून घेण्याची इच्छा कधी दिसली नाही.

मला त्यांच्या या स्वाभावाबद्दल राहूनराहून आश्चर्य वाटायचें. नसेल त्यांना बोलायचें तर न बोलोत बापडी! पण निदान शेजारधर्म म्हणून नुसती ओळख तरी दाखविण्यास काय हरकत होती ! त्या, बाईचें सोडा पण त्या पुरुषानें आमच्याकडे येऊन जरा गप्पागोष्टी करायला काय हरकत होती ! पण तो तसा कधी आला नाही. तो इतकी शिष्टाई दाखवीत होता म्हणून मी पण त्याच्याकडे कधी गेलों नाही.

हळूहळू शेजारच्या नव्या बिन्हाडाबद्दल एकेक माहिती मिळू लागली. तो गृहस्थ कलेक्टर कचेरीत हेडक्लार्कच्या हुद्यावर होता आणि नुकताच खामगावाहून बदलून आला होता. त्याचे लग्न पांच-सहा वर्षांपूर्वीच झालें होते पण अजून त्याना मूल-बाळ वगैरे कांही नव्हतें. आमच्या मालकांचा दूरचा माचा त्याच्या हाताखाली असल्यामुळेंच त्यानें ही जागा मिळविली होती.

बरेच दिवस गेले. आमची नव्या बिन्हाडा-बद्दलची पूर्वीची उत्सुकता केव्हाच मावळली होती. आता मधूनमधून ती बाई गॅलरीत येऊन उभी राहात होती. नवऱ्याच्या मानाने ती खूपच लहान दिसत होती. दिसण्यात अगदी सुंदर नसली तरी दहा जणीत उठून दिसण्यासारखी होती. तिच्या स्वभावातहि किंचित् फरक पडत चालला होता. कारण ती बाहेर गॅलरीत उभी असताना माझी पत्नी किंवा शेजारच्या वाराणशीकाकू बाहेर आल्या तर त्यांच्याशी ती थोडेंथोडें बोलत होती. पण अजूनहि ती चाळीत रोज दुपारी भरणाऱ्या 'निवडण–टिपण' वनिता समाजात कुटाळक्या करायला कधीच जात नव्हती. ती चाळीत राहायला आल्यापासून या 'समाजाला' एक चागला चर्चेचा विषय मिळाला होता!

मी आणखी एक गोष्ट हेरून ठेवली होती. चाळीतल्या कुठल्याहि पुरुषाशी बोलणे तर राहोच पण वर डोळा करूनदेखील तिने कधी पाहिलें नाही. आपला नवरा आणि ससार यापलीकडे इतर जग आहे हें जणूं तिच्या गांवीहि नव्हते! कधी तरी गॅलरीत वाळत घातलेले कपडे ओढण्याकरितां आली तर क्षणभर कपड्यापाशी उभी राहायची. पदर गळ्याजवळ ओढून घेतलेला. हाताची बोटेंहि पदराखाली राहावी इतका घट्ट ओढलेला. उगाच पदराची चाळवाचाळव नाही. पदर घरंगळवण्याचा वाह्यातपणा नाही.

मीसुद्धां बाहेर जातायेता ह्या बिन्हाडात डोकावत होतों! त्यांच्या घरात सामानसुमान अगदी बेताचेच दिसत होते. एक पलंग, एक टेबल आणि दोनतीन खुर्च्या यांपलीकडे खोलीत दुसरें काहीहि नव्हते.

एकदा ती दोघेंजण मला बाजारात दिसलीं. त्याच्याबरोबर आणखी एक माणूस होता. त्या माणसाशी गप्पा मारण्यात ती अगदीं दंग झाली होती. परपुरुषाशी गप्पा मारताना मी तिला प्रथमच पाहत होतो! मी त्यांच्या अगदी जवळून गेलों पण त्या दोघानीहि माझ्याकडे लक्षच नाही असें दाखवले! त्याच्या माणूसघाण्या स्वभावाचा मला भयंकर राग आला होता.

एकदां दुपारीं जेवण आटोपून मी गॅलरींत आरामखुर्ची टाकून पडलों होतों. तेवढ्यात बाहेरचा जिना चढून कोणीतरी गृहस्थ आला आणि शेजारच्या बिन्हाडात गेला. मला राहून राहून वाटत होते की या माणसाला आपण कोठेंतरी पाहिले आहे. आणि चटकन् मला आठवले. त्या दिवशी बाजारात याच माणसाशी ती गप्पा मारीत होती. शेजारच्या बिन्हाडात पाहुणा आल्याचें पाहून मला खरोखरच आश्चर्य वाटत होतें. वास्तविक कोणाकडे कोणी पाहुणा आला यात आश्चर्य वाटण्याजोगें काहीच नाही म्हणा. परतु शेजारी नवीन बिन्हाड आल्यापासून त्याच्याकडे कोणी पाहुणा अगर ओळखीचा माणूस आल्याचे मी अजून पाहिलें नव्हते. तो गृहस्थ चागला तास-दीडतास बसला होता. त्याला पोंचविण्यासाठी शेजारची बाई जिन्यापर्यंत गेली होती.

दुसऱ्या दिवशीहि मी बाहेर गॅलरीत पडलो होतो. माझा नुकताच डोळा लागला होता. इतक्यांत जिन्यावर पावले वाजली कोण आहे हे पाहण्यासाठी मी डोळे किंचित् किलकिले केले आणि आश्चर्याने माझे डोळे आपोआप मोठे झाले. कालचाच माणूस आज पुन्हां आला होता त्या दिवशीहि तो बराच वेळ बसला होता.

त्यानंतर सात-आठ दिवस तो गृहस्थ नेहमीं येत राहिला. रोज दुपारी एकच्या सुमारास तो यायचा वर च वेळ शेजारच्या बिन्हाडांत बसायचा आणि निघून जायचा

एक गोष्ट मात्र मी चांगलीच हेरून ठेवली होती. तो गृहस्थ सुट्टीच्या दिवशी कधीच आला नाही. कदाचित् त्या बाईचा नवरा घरांत असल्यामुळेंही तो येत नसेल असे मला वाटले.

चाळीत चघळण्यासाठी एक खमग विषय मिळाला होता. दुपारी निवडण-टिपण वनिता समाजात एकच एक विषय.. नवीन बिन्हाडात येणारा तो माणूस !

प्रथम प्रथम मला त्या बाईचा संशय घेणाऱ्याचा रागच यायचा. ज्या बाईने कुठल्याहि पुरुषाकडे आजवर वाकडा डोळा करून पाहिले नाही अशा बाईबद्दल भलताच संशय घ्यायचा म्हणजे काय ! ती जर खरोखरच 'तसली' बाई असती तर तें केव्हाच लक्षात आलें असते. पण काही दिवसानी मलासुद्धा

असेंच वाटू लागलें कीं नक्कीच इथें कांहींतरी पाणी मुरत आहे. रोज दुपारीं ती बाई एकटी असतांना तो येतो; तास-दोन तास आंतमध्यें बसतो याचा अर्थ अगदीं स्पष्ट होता.

या सालस बाईचें पाऊल वांकडें कसें पडलें याचेंच मला राहून राहून आश्चर्य वाटायचें. हें ताबडतोब बंद व्हावें असें मला नेहमीं वाटायचें. कांहीं वेळीं असाहि विचार मनांत येई कीं कांहीं झालें तरी ती स्त्री आहे. तिला मातृत्वाची इच्छा असणें अगदीं साहजिकच आहे. आज लग्न होऊन पांच-सहा वर्षें झालीं तरी तिला मूलबाळ नाहीं. कदाचित् डॉक्टरांनीं तिला असेंहि सांगितलें असेल कीं आतां तिला मूल होणें कठीणच आहे... पण पुन्हां मी म्हणत होतों या जगांत मूलबाळ नसलेल्या स्त्रिया काय थोडया आहेत! म्हणून त्या सगळयांनीं असाच मार्ग अनुसरावा!

शेजारच्या बाईच्या वागण्यांत मला कांहींच फरक दिसत नव्हता. अजूनहि ती नळावर येत होती; कोणाशीहि न बोलतां उभी राहत होती आणि घागर भरल्यावर आल्या पावलीं परतत होती. अजूनहि ती रोज बाहेरच्या गॅलरींत येऊन उभी राहत होती. दुपारचा प्रसंग सोडला तर तिची वागणूक कोणाला संशय येईल अशी खासच नव्हती.

तिचा तो प्रियकर मात्र न चुकता येत होता. कधींकधीं मला वाटायचें कीं सरळ उठावें आणि तिच्या नवऱ्याला घेऊन यावें. त्याचा कान पिळून सांगावें, 'पाहा, तुझ्या बायकोचीं दुपारीं हीं थेरं चालतात!' परंतु ही केवळ इच्छाच राहिली. तो गृहस्थ शेजारीं राहून कधीं माझ्याशीं बोलला नव्हता मग मला तरी त्याला सांगण्याची काय जरुरी? आणि त्याला सांगणारा मी कोण?

हळूहळू त्यांचं प्रेम-प्रकरण चांगलंच रंगांत येत होतं. मला नेहमीं वाटायचं–एखाद्या दिवशीं तिचा नवरा अचानक यावा आणि मग......पण तो कधींच तसा आला नाहीं.

त्या दिवशीं दुपारीं मी असाच लवंडलों होतों. घरांत दुसरें कोणी नव्हतें. नेहमीं-सारखाच तो आला तों आंत गेल्याला चांगला अर्धापाऊण तास झाला असावा, तेवढयांत शेजारच्या बिऱ्हाडाची खिडकी लोटल्याचा मला आवाज आला. आतां मात्र त्या बाईच्या निर्लज्जपणांत सहज रस निर्माण झाला.

पण इतक्यांत मला दुसरीच कल्पना सुचली. माझ्या वयाला न शोभणारी! तरीहि ती प्रत्यक्षांत आणण्याचें मीं ठरविलें. माझ्या खोलींतून शेजारच्या बिऱ्हाडांत जाण्यासाठीं दरवाजा आहे. परंतु हें नवें बिऱ्हाड आल्या-पासून तो नेहमीच बंद असतो. दरवाजाचें शटर मात्र माझ्या बाजूला आहे! मीं एक खुर्ची उचलली आणि दरवाजाजवळ नेऊन ठेवली. अंगांत रक्त सळसळत असल्याचा भास झाला. पाय लटपटत होते .. आपल्या वयाला हें शोभत नाहीं याची जाणीव होती तरीहि खुर्चीवर चढलों. हळूच शटर वर केलें व आंत डोकावलों! आणि ... लाजेनें माझा चेहरा काळाठिक्कर पडला ... गरगरल्या-सारखें झालें ...

... दरवाजाला लागून असलेल्या टेबला-जवळ तीं दोघें बसलीं होतीं. ती बाई भराभर एक कथानक त्या माणसाला सांगत होती व तिचीं वाक्यें तो उतरवून घेत होता. माझें लक्ष तिच्या हातांकडे गेलें; तिच्या उजव्या तळव्याला आंगठयाजवळचीं दोन बोटेंच नव्हतीं! मला शरमल्यासारखें झालें. त्या बाईविषयीं अनुकंपा वाटली. टेबलावरच एक बंद करून ठेवलेला लिफाफा होता. त्याच्या-वरचें नांव वाचण्याचा मीं प्रयत्न केला आणि मी पुरता सर्दावलों! ज्यांच्या कथा मी मासिकांतून नेहमीं वाचीत असे त्याच स्त्रीला मी पाहात होतों! ललिता केमकर ...! अनेक वेळां हें नांव मासिकांतून वाचलेलें मला आठवलें. शरमेनें मी खालीं कोसळलोंच. म्हणजे लेखिका केमकर ही माझ्या शेजारच्या केमकराची बायको होती तर!

* * *

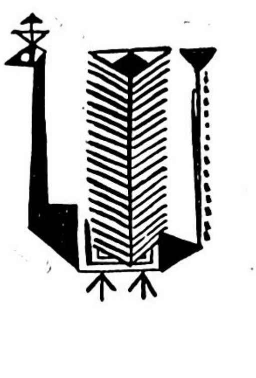

पारिजात

स. ना. दीक्षित

अंगणात मंजरींनीं बहरलेलें तुळशीवृंदावन असावें व शेजारीं त्यावर छाया करणारा बहरलेला पारिजात असावा आणि गृहिणीसाठीं परसदारीं सखीप्रमाणें हितगुज करणारी व्यालेली केळ असावी. त्याशिवाय घरांत काव्य नाहीं, शोभा नाहीं, पूर्णत्व नाहीं.

शिशिर ऋतु संपतो. वसंताची चाहूल सर्वांत प्रथम कोकिळेस लागते. गर्द राईत बसून ती कुठें कुठें गाऊं लागते. मग आपणांसहि वसंत ऋतूच्या आगमनाची प्रथम चाहूल लागते. चैत्रपालवी चोहींकडे वृक्षांवर फुलूं लागते. मऊ, कोवळी, लुसलुशीत, लालसर, हळूंहळूं फुलझाडें बहरून जातात. लता पुष्पभारांनीं लवूं लागतात. आम्रवृक्ष मोहरांनीं बहरून जातात. वातावरणांत मधुर गंध भरून राहतो. अशा वेळीं पक्ष्यांना कंठ फुटतो. ते निळसर आकाशांत भरारूं लागतात. अपराह्न काळीं ताप वाटतो. पण संधिकाल मोठे दीर्घ रमणीय सुखावह वाटूं लागतात. सुवासिनींची चैत्रगौरीची गडबड सुरू होते. निसर्गांत व मानवी जीवनांत भरून राहिलेला असतो केवळ उल्हास ! अशा वेळीं कांहीं कालावधींतच पारिजातकालाहि पालवी फुटूं लागते. त्यालाहि बहर येऊं लागतो. संधिकालींच हळूंहळूं वृक्षावर सर्वत्र कळ्या उमलूं लागतात. आणि मंगल प्रभातकालीं तर नाजूक पण नक्षत्रोज्ज्वल श्वेत पुष्पांनीं तो वृक्ष गजबजून जातो. वातावरण या स्वर्गीय पुष्पांच्या गंधानें पवित्र होतें. धुंद होतें !

पण पारिजाताचें खरें वैभव पाहावें वर्षा-

कालीच ! उन्हाळ्याचे रणरणते दिवस तेव्हां संपू लागतात. सांद्र श्यामल मेघमाला आकाशात दाटून येते. मधूनमधून पावसाच्या सरीवर सरी कोसळतात. मातींतून तृप्तीचा गंध सुटतो. वातावरणात गारवा पसरतो. धरतीचे अंग शहारते आणि साधकाच्या अंगावर सात्त्विक सुखाने रोमांच उठावेत त्याप्रमाणें पारिजातकाचे शरीरहि लक्ष कळ्याफुलानी बहरून येते. सायकाळपासूनच कळ्या उमलू लागतात. रात्री त्याच्याकडे पाहिले असतां वाटते इथें काजव्यांचें सम्मेलन तर भरलेलें नाही ना ? आणि मंगल प्रभातकाली तर अंगणांतील स्वर्गीय पारिजातकपुष्पाच्या मंद मधुर गंधाने आसमंत अगदीं दरवळून जाते. सडासंमार्जन केलेल्या अंगणात अशा वेळी बहरलेल्या पारिजात वृक्षाखाली जाऊन उभें राहण्यांत कोण स्वर्गीय आनंद असतो ? मंत्रमुग्ध नागाप्रमाणें त्या वेळी मनाची अवस्था होते. मन भारावून जातें आणि जागेवरून हालू नये असे वाटते संपूर्ण पारिजात लाल देठांच्या सफेत नाजूक सुगंधित फुलानी बहरलेला असतो, आकाशातील सारी नक्षत्रें इथें उतरलेली असतात जणू ! वृक्षाखालीं फुलांचा सडा पडलेला असतो. पाऊल ठेवायलाहि जागा नसते. शिवाय वरून मस्तकावरहि पुष्पवृष्टि होत असते. ओंजळ फुलांनी भरावी. मन तृप्त होईपर्यंत फुलांचा वारंवार सुगंध घ्यावा आणि क्षणभर जीवनातील सर्व दुःखें विसरून जावीत. अशा वेळी वाटतें आपण नंदनवनांतच आहोंत. कल्पवृक्षाखाली उभें आहोंत. स्वर्गसुख अनुभवीत आहोंत

श्रावणमास येतो. जिकडेतिकडे मऊ लुसलुशीत हिरवळ दिसू लागते. ऊन-पावसाची पाठशिवण सुरू होते. निळ्या काळ्या आभाळात सप्तरंगी इंद्रधनुष्याचे तोरण शोभू लागतें. अशा वेळी नववधूची मंगळागौरीची गडबड सुरू होते. आधल्या दिवसापासून सोळा प्रकारच्या निरनिराळ्या पत्र्या, रंगीबेरंगी फुलें गोळा करण्याची त्याची केवढी धादल सुरू असते. त्या वेळी पारिजात हा त्यांचें मोठें आशास्थान बनत असतो. पहाटें तीन वाजल्यापासून उठून या नवविवाहित तरुणी पारिजातकाची फुले वेचू लागतात. त्याचे सौंदर्यलक्षी डोळे या फुलावर लुब्ध झालेले असतात. दुरड्या भरभरून त्या फुलें नेत असतात. मंगलागौरीच्या पूजेचा दिवस त्याना उत्सवाचा वाटत असतो. जीवनातील त्याचे हे क्षण मंतरलेले असतात. त्याची भाववृत्ति अबोल पण बोलकी झालेली असते. अशा वेळी एक आगळेंच समाधान दिसत असतें त्याच्या मुखावर !

हा पारिजात, कल्पवृक्ष एकदां अंगणात लावला की तो वर्षानुवर्षें नियमितपणें फुलत असतो. गुरुकृपेप्रमाणें ! शिवाच्या व्रताप्रमाणें ! त्यांत कधी खंड पडत नाही. त्याचें हें सातत्य प्रेक्षणीय असते. शिवाय वर्षारंभी एकदां फुलू लागला की महिनेन् महिने तो मोहरत असतो व आसमंत सात्त्विक सुगंधानं दरवळून सोडीत असतो आणि रसिकाना तृप्त करून सोडतो. साधकाप्रमाणे व्रताचरणाने त्यास जणू सिद्धि प्राप्त झालेली असते. त्याचें जीवन गंधमय झालेले असते. शिवाय इतरांचेहि जीवन तो गंधमय करीत असतो.

पारिजातकाच्या जवळ जाऊन पाहिले तर त्याचे शरीर ओबडधोबड व गाठाळलेलें दिसतें. त्याचीं पानेहि खरखरीत असतात

जर्मन भेटवस्तु हवी का ?

लाखाचें रत्नभांडार अगदीं मोफत जर कुणीं दिलें तर नको म्हणाल का ?

रो मां च

लेखक :
व्यं. न. कुलकर्णी

या पुस्तकासबधीही असेच म्हणता येईल. लेखक श्री. व्यं. न. कुलकर्णी पत्रकार व वक्ते या नात्याने दहा वर्षे जर्मनीत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत अनेकवार फिरले. त्याच्या अनेकविध, अनमोल व रोमाचकारक अनुभवाचे प्रतिबिंब तुम्हाला मात्र आरामखुर्चीवर बसल्यावसल्या ' रोमाच 'मध्यें पाहायला मिळेल.

नावीन्यपूर्ण मनरंजनाची गोडी चाखताचाखता चौकस वाचकांना मात्र वाटेल, " जर्मनीला न जाताही आपण त्याच्यापासून अनेक अनुकरणीय गोष्टी शिकू शकतो. नवी स्फूर्ति, नवी कल्पना, कार्यदर्शी प्रेरणा " रोमाच " पुस्तकांतूनही मिळू शकते ! "

" रोमाच "ची पावणेसात (ट. ख. सह) रु. किंमत तावडतोब पाठवून आतांच मागणी करा. पुस्तकाबरोबर कदाचित् तुम्हाला एखादी जर्मन भेटवस्तु पाठवूं (तसे बंधन नाही.) पृष्ठें दोनशें. एप्रिलमध्यें पुस्तक घरपोंच मिळेल.

व्यं. न. कुलकर्णी
पोस्ट गोकाक (जि. बेळगांव)

कमळवेलीच्या अथवा केळीच्या पानाप्रमाणें तीं स्निग्ध मुलायम नसतात. पण शरीराने कुरूप असणाऱ्या एखाद्या सद्‌गुणी कलावताप्रमाणें आपल्या आंतरिक जीवनसौंदर्यानें आपल्या मोहिनीविद्येने तो लोकाना भारून टाकतो. अशा वेळी पार्थिवाच्या पलीकडील सौंदर्याची तो अनुभूति घडवीत असतो. पार्थिव जीवनातील सुखदु:खें शकराप्रमाणें पचवून जगताला काव्यगंगा अर्पण करणाऱ्या एखाद्या कवीचे तो प्रतिनिधित्व करीत असतो. किंवा शारीरिक सुखदुःखाच्या अतीत जाऊन कैवल्यानदाची अनुभूति घेणाऱ्या एखाद्या मुमुक्षूप्रमाणें तो भासत असतो. अथवा कलेच्या दिव्य सौदर्यानंदाचा साक्षात्कार घडविणाऱ्या अभिजात कलावंताप्रमाणे तो भासतो. आपल्या वास्तव जीवनाची त्यास ना खत, ना खेद ! बाह्य जीवन तो पूर्णपणें विसरून जातो आणि आतरीच्या जीवनरसाने जगाला मृदु नाजूक मंदमधुर पुष्पाचे दान करतो. स्वतःच्या रुक्ष बाह्य कुरूपतेची बिलकुल खत न बाळगतां आपले जीवन निर्भरपणें जगावर उधळून देणाऱ्या कवीचे, कलावताचे, सताचें पारिजात हा एक प्रतीकच वाटतो. केवढी मोठी सिद्धि त्यास प्राप्त झालेली असते ! ही अद्‌भुत किमया त्यास कशी साध्य होते कुणास ठाऊक !

एखाद्या वेळी रस्त्यावरून जात असताना वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर पारिजातकाचा मंदमधुर गध येतो. म्हणून त्यास शोधीत जावे तर रस्त्याच्या कडेला एखाद्या भलत्याच ठिकाणी अशुद्ध जागी पारिजात फुललेला आढळून येतो. अशा वेळी मन विषण्ण होतें. पण त्या पार्श्वभूमीची पारिजातकास कुठली खत ! ती पार्श्वभूमि विसरून तो आपला मधुर गध वातावरणात पसरविण्याचें जीवनकार्य अविरतपणें करीतच असतो. धन्य त्याच्या सयमाची ! लक्ष्यसिद्धीची ! प्रतिकूल विषम परिस्थितीतूनहि आपला जीवनसौरभ पसरविणाऱ्या सद्‌गुणी माणसाचें तो अशा वेळी प्रतिनिधित्व करीत असतो. नरकालाहि स्वर्गाचे स्वरूप देणाऱ्या कलावंताप्रमाणें त्याचे अस्तित्वहि अशा वेळी स्वर्गीय दिव्य भासतें !

श्रीकृष्णाच्या स्त्रियांमध्यें कलह पसरविणारा हाच तो पारिजातक. पण छे ! यांत पारिजातकाचा काय दोष ? त्याचा साधनरूपाने दुरुपयोग करणाऱ्या श्रीकृष्णाचा ! अथवा मनात असूया बाळगणाऱ्या त्याच्या स्त्रियांचा ! आणि हा त्याचा कलह तरी कशामुळें ? पारिजातकाच्या मदमधुर नाजूक पुष्पसुगधामुळेंच ना ? आपल्या सद्‌गुणामुळें तो सर्वांनाच हवाहवासा वाटतो. केवढें हे त्याचे भाग्य ! एखाद्या वस्तूचा दुरुपयोग झाला तर त्यामुळें वस्तूची किंमत कमी होते काय ? उलट योजना करणाऱ्याचीच त्यात शोभा होते.

अगणांत मजरीनी बहरलेलें तुळशीवृंदावन असावें व शेजारी त्यावर छाया करणारा बहरलेला पारिजात असावा आणि गृहिणीसाठी परसदारी सखीप्रमाणें हितगुज करणारी व्यालेली केळ असावी. त्याशिवाय घरांत काव्य नाही, शोभा नाही, पूर्णत्व नाही.

कोकण व देश याच्या सीमारेषेवर बसलेले शिराळे हें माझें आजोळ ! माझ्या बालपणी मला शिक्षणाच्या निमित्ताने आजोळी राहावें लागले होतें. तेथील नारळीच्या झाडाची, पाढऱ्या चाफ्याची, वटवाघुळाची, तशीच इद्रधनुष्याप्रमाणे रंगीबेरंगी मयूरपंखाचे सुदर पिसारे उभारून नृत्य करणाऱ्या मयूरपक्ष्यांची, नागपचमीच्या महोत्सवाची, अशा अनेक प्रसंगाची स्मृति आजहि माझ्या मनात दाटून येते. आमच्या मामाच्या अगणात असलेले तें नृसिंहाचे छोटेंसें मदिर ! आणि शेजारी त्याच्यावर छाया करून उभें राहणारें ते पारिजातकाचें झाड ! ही स्मृति तर अविस्मरणीय आहे. वर्षानुवर्षे बहरणाऱ्या व मदमधुर सुगंधाची लयलूट करणाऱ्या त्या पारिजातकाने माझ्या जीवनात अद्‌भुताचें एक वलय निर्माण केलें होतें. मला वेडें केले होतें. माझ्या मनात आदराचे स्थान निर्माण केलें होते. कुटुबातील एखाद्या प्रिय व्यक्तीप्रमाणे वा विश्वासू मित्राप्रमाणे तो माझ्या जीवनात विसाव्याचें स्थान बनला होता. हे असले देखणे आतरस्पर्शी चित्र काळाला कधीं पुसून टाकता येईल काय ? माझ्या आजोळच्या या मधुर आठवणी आजहि माझ्या शरीरावर सात्त्विक रोमाच उभे करतात.

प्रतिकूल परिस्थितीत राहूनहि सर्वांचीं मने फुलविणारा, अथवा उन्हाळ्यामध्यें तापून पावसाळ्यांत फुलाची वृष्टि करणारा हा पारिजातक ! माझ्या बालपणीचा विसावा ! माझे मामाहि असेच होते. आईचें वात्सल्य मनांत धारण करणारे ! व पक्षाची छाया करणारे ! जीवनभर कष्ट सोसून समाज जीवन फुलाफळानी समृद्ध करणारे ! या कल्पवृक्षाच्या छायेंतच मी वाढलों. आज माझें आजोळ मला आठवते. माझे मामा मला आठवतात. अंगणातील ते नृसिंहाचें मंदिर आणि तो पारिजातक ! सारे सारें आठवते ! माझें हृदय कृतज्ञतेनें भरून येते. मौन बोलके ठरते ! स्मृतीचा हा नाजूक साज मी कधी बिघडू देत नाही.

माझ्या आजोळची—मामांची स्मृति मनांत नित्य जागृत असावी म्हणून तेथील पारिजातकाचें एक कलम मी आतां माझ्या घरी अगणात आणून लावलें आहे. आणि काय आश्चर्य ! ते कलम गुडघ्याहूनहि अधिक उंच नाही पण दोनतीन महिन्याच्या आंतच त्याला धुमारे फुटले आणि पहिला बहर आला. मी अगदी चकितच झालो. इतक्या लौकर कल्पफुलाचा हा प्रसाद आपणास मिळेल असें मला स्वप्नातहि नव्हते वाटलें ! पण ही किमया घडून आली खरी ! सत्य हे अद्‌भुताहूनहि विलक्षण असते म्हणतात ! तसेंच काहीसे झाले हे ! घरात कल्पवृक्ष असल्यावर मनोरथ पूर्ण होण्यास अवधि कोठून लागणार ?

कोजागिरी पौर्णिमा असावी ! उत्तर रात्रीचें टिपूर चादणे पडलेले असावे ! सवत्र शात असावे ! आकाशातील नक्षत्रें पारिजातकावर येऊन विसावली असल्याचा भास व्हावा ! अशा वेळी कल्पवृक्षाच्या छायेखाली, कट्ट्यावर, मदमधुर वातावरणांत क्षणमात्र वसावे. जीवनातील काव्य आकळावें ! मूर्त व्हावें ! चैतन्याचा परस्पर्श व्हावा. जीवनाचे रहस्य श्वासाच्या पाकळ्यातून उमलू लागावे, जन्मजन्मातरातील मधुर स्मृतीनी हृदय भरून यावे, आणि सर्वांग सात्त्विक रोमाचानी फुलून निघावे !

धरतीवर याहून रमणीय समाधिस्वप्न कोणते असेल !

* * *

स्नेहल भोळें मानस माझें

सौजन्याची स्नेहलतेची झारी घ्यावी आवरुनी
अनाठायि जल-दान अपात्रीं काय तयाची फलश्रुति ?
पारखुनी घ्या भूमी आधीं पेरावें मग सवडीनें
येईल तें भरघोस पीक मग लुटुं या दोन्ही हातांनीं
खडकावरतीं बीजें सुंदर नका देऊं कधिं उघळोनी
फुलायचा ना खडक कधींहि बीजें जातिल करपोनी
दान आपत्रीं अस्थानीं व्यय पापच निव्वळ पुण्य नव्हे
मायेची बरसात कुपात्रीं, शोषच केवळ कंठि उरे
असा शोष घेउनी उराशीं तळमळतें मी आज पहा
दे दे ईशा स्थान योग्यसें स्नेहलता ही वर्षाया
स्नेहल भोळें मानस माझें सरल निरागस दृष्टीही
मंगल सोज्ज्वल गमतें सारें हीण दिसेना कोठेंही

—सौ. ललितागौरी हरि देशपांडे

दांडी

आज वाकलें आभाळ
माझ्या घराच्या अंगणीं
शितें उरल्या सुखाची
चाटतें दुखी चिमणी
रिती झोळी आभाळाची
मघोमघ झोकाळली
व्यथेची कलती दांडी
रामपारीं स्थीर झाली

--नरेन्द्र पराडकर

स्पर्श

तळचाकांठची पाउलवाट
गहनतमांकित नीरवतेंतुन
फूल होउनी अलगद उमले निळी पहाट !
पदर पालवे विरल धुक्याचा जळवंतीचा
वनराईला शाखांना पर्णांना फुटले
प्राण कोंवळे किलबिल... किलबिल !
दिशेदिशेच्या गर्भामधले
परिमळ झाला कळे कुसुंबी
सोनसळीचें फूलपांखरूं होउन वारा
स्वैर विहरतो त्याच कळचांत
तळचाकांठची पाउलवाट !
ध्यान करित जणु अनाहताचें
बसे समाधित डोंगर माथा
ऋषिवर्यांचें उष:सूक्त हो स्वानुभूतसें प्रकट सजीव
उष:प्रभेचें मूक मनोगत
क्षितिज किनारित रंगछटांनीं
हलकें तरळत येइ मनांत !
नि:शब्दाचा स्पर्श पुसटसा नळकत थरथरतो आत्म्यांत !
तळचाकांठची पाउलवाट !

—मधुकर वाबगांवकर

मी पणती निव्वळ माती

मी लपेन, लपलें होतें
तुझिया गे पदराखालीं
शब्दांचीं ज्याला मोत्यें
अन् ऊब असे मखमाली
त्या उबेंत भिजतां चिंब
जरतारी तान मज स्फुरली
मी पणती निव्वळ माती
त्यांतून प्रभा पाजळली
मी भिजेन, भिजलें होतें
नजरेंत तुझ्या स्नेहाळ
मी जळतें, जळेन अजुनी
उजळाया कातरवेळ
पण येतां वादळवारा
मज हवा पदर आडोसा
उजळाया अविरत मजला
तव संगत आणि दिलासा
आरती तुझी अन् जळणें,
मी पणती केवळ माती
त्यामधें स्थान मज असणें
हें केवळ तुझिया हातीं

—*श्रीकृष्ण पोंक्षे*

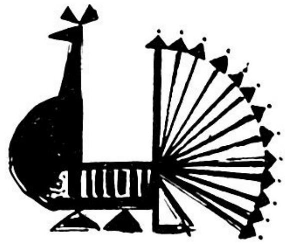

विरोधाभास

श्रीरामाच्या केवळ नामें सेतूवरतीं अश्म तरे !
प्रत्यक्ष परी त्याच्या स्वकरीं बुडे सागरीं हेंच खरें !
श्रीरामाच्या पायधुळीनें पतित अहल्या पावन रे
अंकावरली परंतु सीता जनापवादें त्याज्य ठरे
कौरव-पांडव भाउबंदकी रणांत मिरवी जरी हरी
आपुल्या वंशांतील यादवी निस्तरवेना त्यास परी
शत्रुधार्जिणे कितिक मराठे वश केले शिवरायानें
परी पोटच्या संभाजीला न ये वळवितां यत्नानें
वैद्यवरानें परक्या लोकां औषध देतां गूण पडे
परंतु घरचा रुग्ण पाहतां तिथें चिकित्सा मात्र अडे

—*गंगाधर ठेकेदार*

" प्रतिभे, तूं आलीस ! "

प्रतिभे तूं आलीस, मना लागली चाहूल ।।
परि पेन, हातीं घेतां, मागें घेसी कां पाऊल ? ।। १ ।।
प्रतिभे तूं आलीस, बनवीत होतें पाक ।।
लिहावया बैसलें मी, पुढें विस्मृती खंदक ।। २ ।।
प्रतिभे तूं आलीस, निवडितां मी तांदूळ ।।
हट्टानें लीहूं जातां, सुचेना एकहि ओळ ।। ३ ।।
प्रतिभे तूं येतांच, धावतें मी स्वागताला ।।
हुलकावणी देऊन तूं, जातेस कां गे मला ।। ४ ।।
प्रतिभे तूं ये ग आतां, सोडिलें मीं कामधाम
नाहीं तर लेखनाला, कायमचा रामराम ।। ५ ।।

—*सौ. कमलिनी अभ्यंकर*

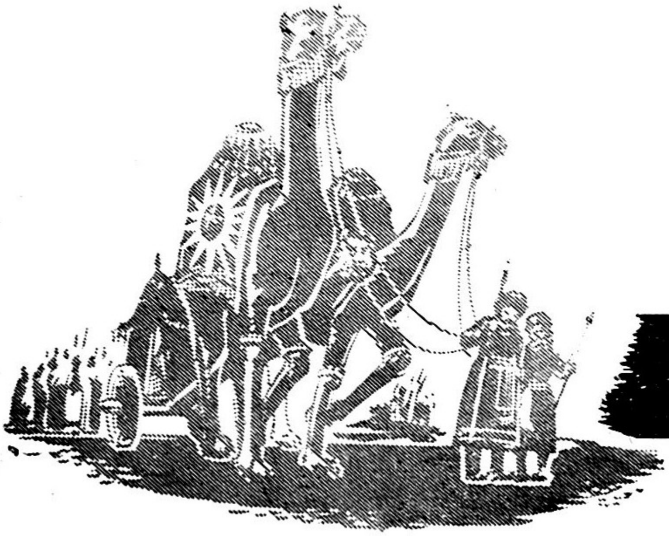

गुह —

अवनींद्रनाथ

विशाल वडाच्या झाडावर पानांनीं झांकलेलें इवल्याश्या पक्ष्यांचें घरटें जसें असतें, तसाच गगनचुंवी विंध्याचलाच्या मांडीवर चंद्रावतीचा संगमरवरी राजप्रासाद होता. तितकाच सुंदर, तितकाच मनोरम. म्लेंछांशीं लढाई होण्याआधीं कांहीं दिवस शिलादित्यानें कांहीं रजपूत वीर बरोबर देऊन चंद्रावतीच्या राजकन्येला––गर्भवती राणी पुष्पवतीला—एक दिवस त्याच चंद्रावतीच्या राजप्रासादांत आईवडलांकड पाठवून दिलें होतें. त्याच्या फार मनांत होतें, लढाईनंतर विंध्याचलाच्या शिखरावरच्या त्या निवांत संगमरवरी प्रासादांत राणी पुष्पवतीबरोबर हिंवाळा आरामांत घालवावा; मग राणीला मुलगा झाला, कीं दोघांनीं मिळून राजपुत्राला मांडीवर घेऊन बरोबरच वल्लभीपूरला परत यावें. पण हाय ! विधाता ह्या इच्छेंत आडवा आला. परधर्मी शत्रूचा एक विषारी बाण त्याच्या प्राणाबरोबर अंत:करणांतल्या सगळ्या आशा विदीर्ण करून निघून गेला—रणांगणावरच शिलादित्यानें प्राण गमावला. त्याची आवडती महाराणी पुष्पवती चंद्रावतीच्या सुंदर प्रासादांत एकटी पडली.

विंध्याचलांत राज-अंत:पुराच्या ज्या बाजूला पुष्पवतीचा महाल होता, त्याच्या बरोबर समोरच, पहाडापासून पन्नास गज खालीं, वल्लभीपूरला जायची पक्की सडक होती. ह्या खेपेला चंद्रावतींत आल्यावर, आपल्या महालाच्या बरोबर समोरच्या त्या भिंतीसारख्या खड्या असलेल्या पहाडांतच पंचवीस गज उंचीवर, जणूं अंतराळांत पुष्पवतीनें संगमरवराचा एक छोटासा सज्जा बांधून घेतला होता. तिथें बसून, रस्त्याकडे बघत ती दररोज एका रुप्याच्या चादरीवर, सोन्याच्या सुतानें, हिरव्या रेशमांत, हिरव्या घोड्यावर स्वार झालेली सूर्याची मूर्ति सोन्याच्या सुईनें भरीत असायची, अन् मनांतल्या मनांत तिला वाटायचें–महाराज लढाईवरून परत आले, कीं पक्ष्याच्या पिसासारखी ही हलकी पगडी महाराजांच्या डोक्यावर मी स्वत:च्या हातानें बांधीन; मग पंचवीस गज उंचीच्या कड्यावरल्या पातळ ढगासारख्या पांढऱ्या शुभ्र संगमरवराच्या सज्जांत दोघें मिळून जाऊन बसूं, अन् मग महाराजांच्या तोंडून मी लढाईची हकीगत ऐकेन.

मधूनमधून पुष्पवतीला दिसायचें, त्या वल्लभीपूरच्या सडकेवर खूप लांब भाल्याचें टोंक चकमक करायचें; मग काळ्या घोड्याच्या पाठीवरला वल्लभीपूरचा राजदूत लांबूनच हातांतला भाला जमिनीकडे नमवून अंत:पुराच्या सज्जांतल्या राजराणी पुष्पवतीला प्रणाम करून तीरासारखा चंद्रावतीच्या सिंहद्वाराच्या दिशेनें निघून जायचा.

ज्या दिवशीं दासीच्या हातीं महाराज शिलादित्यांचें पत्र पुष्पवतीला मिळावयाचें, त्या दिवशीं सगळें काम टाकून पुष्पवती अंतराळावरल्या त्या सज्जांत पत्र हातांत घेऊन बसून राहायची.

त्या आनंदाच्या दिवशीं जेव्हां एखादा म्हातारा जाठ गाणें गात शेताकडे जातां-जातां, एखादा गुराखी मुलगा डोंगराच्या पायथ्याशीं शेळ्या वळतां-वळतां, चंद्रावतीच्या राजकुमारीला साष्टांग नमस्कार घालायचा, तेव्हां पुष्पवती कुणाच्या हातावर पाचूचा हार, तर कुणाच्या हातावर सोन्याचा पैंजण टाकायची.

राजकुमारीचा प्रसाद कपाळाला लावून हजार–हजार आशीर्वाद देत-देत ती सगळी राजभक्त प्रजा सकाळच्या वेळीं कामाला जायची; संध्याकाळीं तो राजदूत काळ्या घोड्यावर चढून, हातांत भाला घेऊन, महाराणी पुष्पवतीचें पत्र घेऊन वल्लभीपुराकडे परत फिरायचा.

नि:स्तब्ध संध्याकाळीं डोंगरा-डोंगरांतून काळ्या घोड्यांच्या टापांचा आवाज पुष्पवतीला पुष्कळ वेळ ऐकू यायचा–कधीं कुण्या म्हाताऱ्या जाठाचें पहाडी गाणें अन् त्याचबरोबर गुराखी बालकाचे गोड सूर संध्याकाळच्या वाऱ्यावर तरंगत यायचे. मग विंध्याचलाच्या शिखरावर विंध्यवासिनी भवानीच्या मंदिरांत सांजपूजेच्या घंटा घणाणायच्या तेव्हां महाराजांचें तें पत्र अंबाड्याच्या आंत लपवून ठेवून, रेशमी साडी नेसून पुष्पवती पूजेला बसायची; मनांतल्या मनांत म्हणायची–' हे आई चामुंडे, हे आई भवानी, महाराजांना लढाईतून सुखरूप परत आण. देवी, मला जो मुलगा होईल, तो महाराजांच्यासारखाच तेजस्वी होऊं दे, अन् त्यांच्यासारखाच आपल्या राणीवर खूप प्रेम करूं दे.' हाय ! माणसाच्या सगळ्या इच्छा पुऱ्या होत नाहीत. पुष्पवतीला राजासारखाच तेजस्वी मुलगा मिळाला, पण तिच्या मनांतली जी एक मोठी इच्छा होती – त्या संगमरवरी सज्जांत बसून महाराजांच्या तोंडून लढाईची हकिगत ऐकायची–तिची फार मोठी इच्छा होती–स्वत:च्या हातानें महाराजांच्या डोक्यावर वाऱ्यासारखी पातळ ती चादर चढवायची –ती इच्छा कुठें पुरी झाली ! ती तिची मनांतली इच्छा मनांतच राहिली, त्या जन्मांत परत महाराजांची भेट झाली नाहीं.

वल्लभीपूरला रणांगणांत शिलादित्यानें ज्या दिवशीं प्राण दिला, त्या दिवशीं चंद्रावतीच्या राजप्रासादांत आईजवळ बसून राणी पुष्पवती त्या रुप्याच्या चादरीवर भरतकाम करीत होती. काम जवळजवळ संपलें होतें, सूर्यमूर्तीच्या खालीं सोनेरी अक्षरांत शिलादित्याचें नांव भरायचें तेवढें शिल्लक राहिलें होतें.

आपल्या काळ्या कुळकुळीत केसांहून मऊ, अग्नीपेक्षां उजळ अशी सोन्याची तार बारक्याहून बारक्या अशा एका सोन्याच्या सुईंत ओंवून पुष्पवतीनें अतिशय काळजीपूर्वक एकच टाका घातला होता, अन् चाफेकळीसारख्या पुष्पवतीच्या कोंवळ्या बोटांत ती सोन्याची

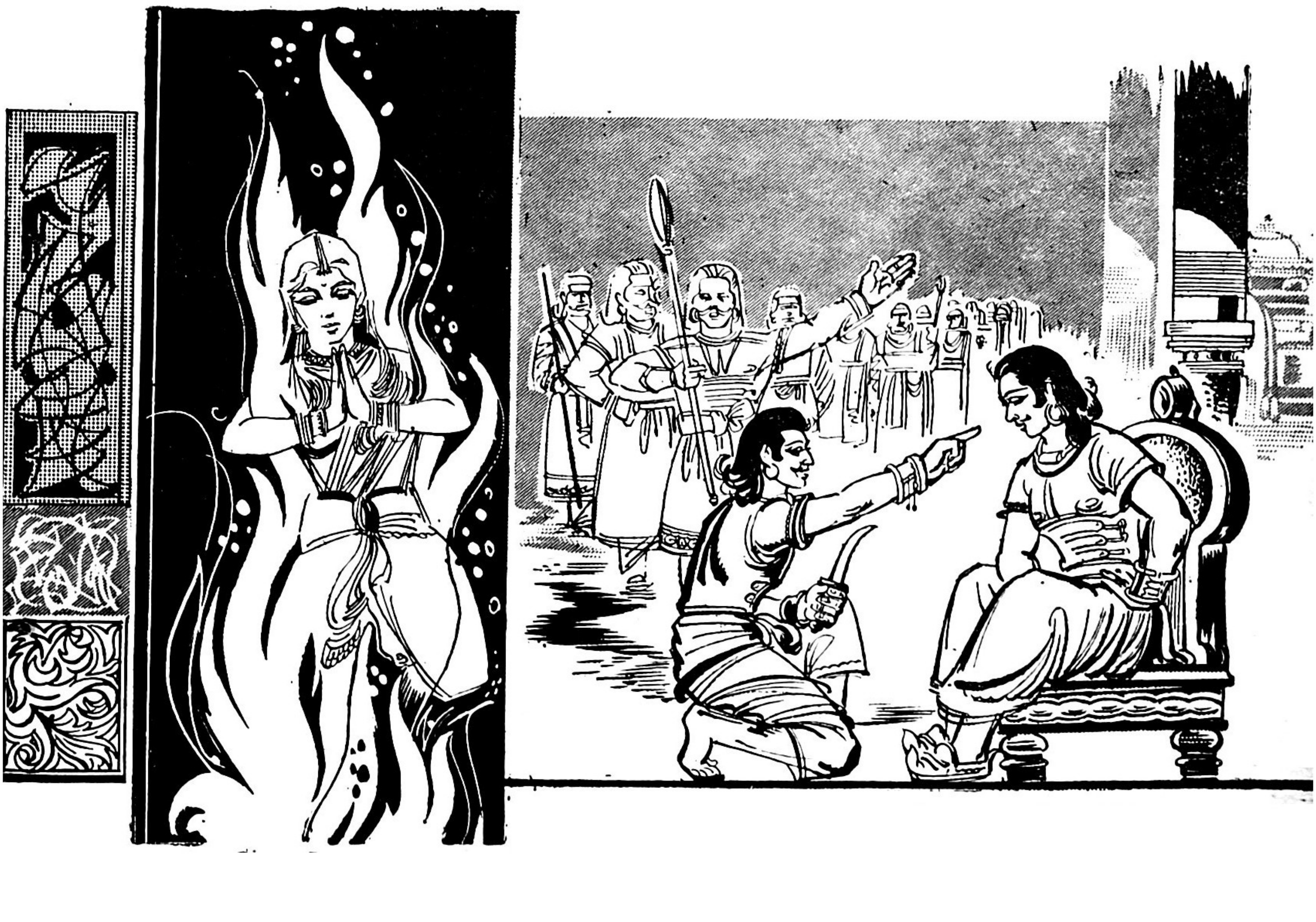

सुई गाधिलमाशीच्या नागीसारखी घुसली.

वेदनेने पुष्पवतीच्या डोळचात पाणी आलें; तिनें पाहिले, रक्ताचा एक थेंब चादण्यासारख्या शुभ्र अशा त्या रुप्याच्या चादरीवर तावडचा रत्नाच्या तुकडयासारखा लकलक करतो आहे. तावडतोब निर्मळ पाण्याने रक्ताचा तो डाग घुवून टाकायचा पुष्पवतीने प्रयत्न केला; पाण्याच्या शिडकाव्याने रक्ताचा तो एक थेंब हळूहळू मोठा झाला, अन् फुलाचा किंचित्सा सुवास जसा सबध हवेला सुगंधी करतो, तसे त्या रक्ताच्या थेंबानें ती पातळ, तलम चादर रक्तमय करून टाकली.

त्या रक्ताकडे बघून पुष्पवतीच्या अंतःकरणाचा थरकाप उडाला; डवडबत्या डोळचांनी आईकडे बघून ती म्हणाली—'आई, मला निरोप दे, मी वल्लभीपूरला परत जाते, माझं हृदय तळमळतंय तिथं काय सत्यानाश झाला आहे कुणास ठाऊक!'

राजराणी म्हणाली — 'आणखी कांही दिवस राहा. मुलगा होऊ दे.' मग जा. पुष्पवती म्हणाली— 'नाही नाही, नाही आई!'

त्याच दिवशी सघ्याकाळच्या वेळी वल्लभीपूरचे ऐंशीजण रजपूत वीर, अन् दोन उटाच्या पाठीवर निळचा रेशमी वस्त्रानी सजवलेली एक लहानशी डोली, पक्की सडक धरून वल्लभीपूरच्या दिशेनें निघून गेली. चंद्रावतीचा राजप्रासाद रिकामा करून राजकुमारी पुष्पवतीने निरोप घेतला.

चद्रावतीहून वल्लभीपूरला जायचे झालें, तर एक भलेथोरले वाळवट पार व्हावें लागते. माळवा पहाडाच्या खाली वीरनगरपर्यंत चद्रावतीची पक्की सडक. मग वाळवटातून आगीसारखी वाळू तुडवीत, उटावर बसून वल्लभीपूरला जावे लागायचे. दुसरी वाट नव्हती. त्या सडकेच्या टोकाला, वाळवटाच्या तोंडाशी आल्यावर पुष्पवतीला कळले, की शिलादित्य आता नाही. परधर्मी म्लेच्छानी वल्लभीपूर उध्वस्त केले आहे. पुष्पवतीच्या डोळचातून थेंबभरहि पाणी पडले नाही; तिच्या तोंडातून एकहि उद्‌गार निघाला नाही; तिच्या हृदयाच्या आतला भाग मात्र समोरच्या त्या वाळवटासारखाच रणरणायला लागला. लाख-लाख रुपयाचे, हिऱ्याचे दागिने अगावरून काढून तिने वाळूवर फेंकून दिले, भागातला सिंदूर पुसून टाकला मग उदासपणानें विधवेचा वेश धारण करून शिलादित्याच्या आवडत्या महाराणी पुष्पवतीने सन्यासिनीप्रमाणे त्याच माळवा पहाडाच्या प्रचड गुहेत आसरा घेतला.

वाळवटाच्या पलीकडे नऊ महिने नऊ दिवस पुरे झाल्यावर संन्यासिनी राणीच्या कुशीत, अधाऱ्या गुहेत, राजपुत्राचा जन्म झाला. नाव ठेवले—गुह.

त्याच दिवशी वीरनगरहून आपल्या लहानपणीच्या जिवलग मैत्रिणीला—ब्राह्मण कमलावतीला—बोलावणें पाठवून, त्या ऐंशीजण रजपूत वीरांच्या समोर आपल्या लाडक्या राजपुत्र गुहाला तिच्या हवाली करून राणी पुष्पवती म्हणाली, 'सखे, माझ्या गुहाला तुझ्या ओटीत घातलं आहे, तू आईसारख त्याला वाढव. तुला आणखी ते काय सागयच? राजपुत्राची कुणी हेळसाड करणार नाही, असं बघ. अन् चितेच्या अग्नीत माझ्या ह्या देहाची जेव्हा राख होऊन जाईल, तेव्हां माझी ती मूठभर राख त्रिपुरी पौर्णिमेला काशीच्या घाटावर गगाजलात सोडून दे, म्हणजे पुढल्या जन्मात मला विधवा व्हावे लागणार नाही.' कमलावतीच्या डोळचातून आसवाच्या धारा ओघळायला लागल्या.

त्याच दिवशी सघ्याकाळच्या वेळी ते ऐंशीजण राजभक्त रजपूत चदनाच्या लाकडाची चिता पेटवून. तिला घेरून उभे राहिले; शिलादित्याची महाराणी, रजपूतराणी, सन्यासिनी सती पुष्पवती— तिने हसतमुखाने पेटत्या चितेत झेप घेतली. पुष्पवतीचे फुलासारखें सुदर कोमल शरीर पाहता-पाहता जळून राख होऊन गेले. चोहीकडे आरोळचा उठल्या—'जय महाराणीकी जय! जय सतीकी जय!' झोपलेल्या गुहाला कडेवर घेऊन चितेची ती राख एका मूठीत घेऊन, डोळचाची आसवे पुशीत-पुशीत कमलावती वीरनगरला परतली; त्यावरोबरच त्या ऐंशीजण रजपूत वीरानी त्या दिवसापासून राजपुत्राचे वीरनगरलाच ठाण माडले.

चद्रावतीच्या राजराणीने अनेकदा गुहाला चद्रावतीला घेऊन जायची इच्छा व्यक्त केली, पण वल्लभीपूरच्या तेजस्वी रजपूत वीराच्या त्या तुकडीने गुहाला काही केल्या सोडलें नाही. ते म्हणायचे—'आमच्या महाराणी राजपुत्राला आमच्या हाती सोपवून गेल्या आहेत, आम्हीच त्याचे पालन करू. वल्लभीपूरचा राजकुमार वल्लभीपूरच्या रजपुताचा राजा बनून ह्या वाळवटातच राहू दे. हाच त्याचा राजप्रासाद!'

त्याच वीरनगरात, कमलावतीच्या घरात गुह मोठा व्हायला लागला.

कमलावती गुहाला ब्राह्मणाच्या मुलासारखें नाना शास्त्रात पडित करायचा प्रयत्न करायची, पण वीरपुत्र गुहाला लिहिणेवाचणे मुळीच आवडायचे नाही, तो रानावनात डोंगर-दऱ्यांत, कधी भिल्लाच्याबरोबर भिल्ल मुलासारखा, तर कधी त्या रजपूत वीराच्याबरोबर राजासारखा, कधी घोडयावर स्वार होऊन वाळवटात सिंहाची शिकार करीत, तर कधी जाळें खाद्यावर टाकून वना-वनात हरणाला शोधीत भटकायचा.

माळवा-पहाडाच्या खाली वीरनगर. तिथें सगळचा गुणी, शांत, नि:स्पृह ब्राह्मणाची बिऱ्हाडें, अन् पहाडाच्या वर जिथें वाघ डरकाळचा फोडीत हिंडायचा, हरणें चरत भटकायची, जिथें अंधारात सापाची फुसफुस चालायची, रात्रदिवस झऱ्याची झुळझुळ चालायची, अद्‌भुत फुलाचा वास दरवळायचा, विशाल वनाचा अधार दाटलेला असायचा, त्या सगळचा अधाऱ्या वना-वनात मांडलिक भिल्लराज सापासारख्या काळचा, वाघासारख्या मजबूत, सिंहासारख्या तेजस्वी, अन् एखाद्या लहान मुलासारख्या सत्यवादी, विश्वासू, सरळ मनाच्या भिल्लाना घेऊन राज्य करायचा.

एक दिवस त्या भिल्ल-बालकाच्या बरोबर गुह घोडयावर स्वार होऊन त्या भिल्ल राज्यात येऊन ठेपला. तिथें हातात भाले घातलेली, वाघाची कातडी पाघरलेली हजारो भिल्ल बालके त्या रजपूत राजकुमाराला घेरून 'आमचा राजा आला रे! आला रे!' असें म्हणत ढोल बडवून नाचत-नाचत घरोघर फिरायला लागली. मग ते मुलाचें टोळके गुहाला घेऊन राजवाडयांत शिरले. तेव्हा ठेंगण्या छपराच्या राजवाडयातून भिल्लाचा राजा म्हातारा माडलिक बाहेर येऊन म्हणाला—'काय रे, कुठाय् रे तुमचा नवा राजा?' मुलानी गुहाला दाखवून दिले. तेव्हा तो म्हातारा भिल्ल गुहाकडे खूप वेळ पाहून मग म्हणाला—'बर झाल रे, बर झालं! नव्या राज्याच्या कपाळावर टिळा लावा.' तेव्हां एका भिल्ल बालकाने स्वत:चे

बोट कापून, रक्तानें गुहाच्या कपाळावर राजटिळा लावला, भिल्लाच्या रिवाजाप्रमाणे हा रक्ताचा टिळा पुसायची कुणाला हिंमत नव्हती.

गुह खरोखरीच राजा बनून भिल्लांच्या दरबारात म्हाताऱ्या राज्याच्या लाकडी राजसिंहासनाच्या बरोबर खाली, एका लहानश्या चौरंगावर बसला. हा चौरंग खूप दिवस रिकामा पडून होता, कारण माडलिक पहिल्यापासून निपुत्रिक होता. त्याची दीन दु:खी सामान्य प्रजा, तिचे घर उजळून टाकणारी काळया वाघासारखी काळी मुलें; पण हाय ! राजाचें घर कायमचेच अधारे, कायमचेच रिकामें होतें. त्या दिवशी रक्ताचा टिळा लावून, युवराज होऊन, गुह जेव्हां सगळया भिल्लाच्या मधोमध चौरंगावर बसला, तेव्हा त्या सुदर राजकुमाराकडे बघून म्हाताऱ्या माडलिकाचे दोन्ही डोळे आनदाश्रूनीं डबडबून आले.

भिल्ल राजाला एक धाकटा भाऊ होता. दहा वर्षांमागें कशावरून कुणास ठाऊक, दोघां भावात खूप भाडण झाले होतें, तेव्हापासून ते वेगळे झाले होते, गांठीभेटीसुद्धा बंद होत्या. गुह युवराज झाल्यादिवशी मांडलिकाचा धाकटा भाऊ हिमालय पर्वतातून अचानक भिल्ल राज्यात परत आला; येऊन त्यानें पाहिलें, तर रजपुताचा मुलगा युवराजाचे आसन बळकावून बसलेला. रागानें त्याचें सर्वांग पेटलें. भर दरबारांतच तो माडलिकाला म्हणाला—"अरे भैया, म्हातारपणामुळं तू काय वेडा झालास कीं काय ? बापाच राज्य मुलाला मिळायच, तुला मुलगा झाला नाहीं, तुझ्यानंतर मी राजा होणार; रजपुताच्या मुलाला चौरंगावर काय म्हणून बसवलस ?' माडलिक म्हणाला—'भाई, शात हो.' भाऊ म्हणाला—'तुला आगीत जाळून काढलं म्हणजे मग मी शात होईन.' असें म्हणून संतापानें तणतणत माडलिकाचा भाऊ दरबारातून निघून गेला. मांडलिक म्हणाला, —'चालता हो ! आजपासून तू माझा शत्रु झालास.' मग सिंहासनावर ताठ बसून, गुहाला आपल्या माडीवर बसवून, सगळया भिल्ल-सरदाराना बोलावून गुहाच्या कपाळावर हात ठेवून त्यांच्याकडून शपथ घेववली, की आजपासून सगळे भिल्ल-सरदार संकटात—सुखदु:खांत गुहाचे रक्षण करतील—अन् गुहाचा शत्रु, तोच त्यांचाहि शत्रु असेल. मग दरबार बरखास्त झाला व खूप आनद मनावल्यावर गुह वीरनगरला परतला.

त्याच दिवशी भिल्लराज माडलिकाला काय वाटले कुणास ठाऊक. खूप रात्री गुपचुप गुहाकडे जाऊन तो गुहाला म्हणाला—'गुहा, माझी तुझ्यावर पोटच्या पोरासारखी माया आहे, तुला मी राजा केलं आहे, तुझा खंजीर मला दे, मी स्वत:च्या हातान तुझ्या शत्रूला मारून येईन.'

गुहाने कमरपट्ट्यातून स्वत:चें नाव कोरलेला खजीर काढून दिला.

तो खजीर हातात घेऊन भिल्लराज बाहेर पडला. डोगरात तेव्हा काजवे चमचमत होते, रातकिडे ओरडत होते, लाब कुठूनतरी एखाद्-दुसऱ्या वाघाची डरकाळी ऐकू येत होती. तो खजीर हातांत घेऊन मध्यरात्री माडलिकानें भावाचे दार ठोठावले—कांही हालचाल झाली नाही. भिल्लराजानें धीरे-धीरे भावाच्या घरात प्रवेश केला; पाहिले, आपला धाकटा भाऊ सामान्य भिल्लासारखा जमिनीवर, एका हातानें तोड झांकून घेऊन, पडला आहे.

भिल्लराजाच्या हृदयावर घाव बसल्यासारखें झालें; काळया फत्तराच्या पुतळयासारखे धाकटया भावाचे सुदर शरीर जमिनीवर पडून राहिलेले पाहिल्यावर त्याला आसवें आवरता आली नाहीत. त्याला वाटलें, किती निष्ठुर आपण ! हाय! धाकटया भावाचं राज्य आपण परक्याला दिल, अन् परत शत्रु मानून झोंपलेल्या भावाला मारायला आलों !

वीस वर्षांच्या त्या भिल्ल राजकुमाराच्या डोक्याशीं बसून माडलिकाने हाक मारली—'भैया !' एकदा हाक मारली, दोनदा हाक मारली, मग तोंडावरून त्याचा दणकट हात बाजूला काढून हाक मारली—'भैया !' काहीं उत्तर मिळालें नाही. तेव्हा धाकटया भावाच्या तोंडाजवळ आपलें तोड नेऊन, त्या काळया कुरळया केसात हात फिरवून म्हातारा राजा म्हणाला—'भैया, रागावलास? भैया, माझ्याशी बोलणार नाहीस. भैया ! तुझ्याकरता मी अर्धा हिमालय जिंकून ठवलाय्, तिथं तुला राजा करीन; तू उठून बैस. बोल भैया, ही दहा वर्षं तूं मला सोडून डोंगराडोंगरांत वणवण भटकत कां राहिलास ? माझ्या नजरेसमोर जवळच राहिला कां नाहीस ! मी काय हौसेनं त्या रजपुताच्या मुलावर माया केली ! तू सोडून गेल्यावर माझं आणखी कुणी नव्हत रे; त्याच वेळी गुहानं माझं घर उजळून टाकलं. भाई, उठ; मी तुझं राज्य हिसकून घेतलं, अन् वर परत शत्रु म्हणून तुला मारायला आलोय्, हा घे खजीर—माझ्या छातीत खुपस, सगळं संपून जाऊ दे.'

माडलिकाने जबरदस्तीने भावाच्या हातात खंजीर दिला. धारदार खजीर भावाच्या हातातून गळून पडला—म्हातारा राजा दचकला. धाकटया भावाचे अग अगदीच थडगार आहेसें वाटलें. त्यानें कान लावून पाहिलें, श्वासोच्छ्वासाचा आवाज यत नव्हता. 'भैया! भैया !' म्हणून तो ओरडायला लागला.

जमिनीवर मरून पडलेल्या भावाला सोडून त्याचा सगळा सताप राजसिंहासनावरच्या गुहावर जाऊन पडला. गुह नसता, तर आज दहा वर्षांनंतर आपल्याला धाकटया भावाला छातीशी धरतां आलं असतं; मग आज भिल्ल राजकुमार राज्य गमावून सतापान-दु:खान अत:करण फुटून कशाला मेला असता ! खूप वेळपर्यंत माडलीक धाकटया भावाच्या छातीवर हात फिरवीत राहिला; पण हाय ! पिंजरा सोडून पक्षी जसा उडून जातो, तसेच त्या भिल्ल बालकाचें सुदर शरीर रिकामें करून त्याचा प्राणपक्षी खूप आधीच उडून गेला होता.

मग माडलिकास त्या घरात बसवलें नाही, खजीर हातात घेऊन बाहेरलें दार उघडून तो बाहेर येऊन उभा राहिला. त्याचे अत:करण जणूं रडत—रडत म्हणत होतें—'गुहा रे, तू हें काय केलस? माझं राज्य घेतलस, राजसिंहासन घेतलस, भावा—भावाची ताटातूट केलीस; गुहा, शेवटी तूच माझा शत्रू झालास?' अचानक डोंगराच्या पायवाटेनें दोन भिल्ल मुली गळयात हात घालून निघून गेल्या. एकजण म्हणाली—'अहा! किती सुदर होता राजा!' दुसरी म्हणाली, 'नवा राजा जेव्हां माझा हात धरून नाचायला लागला ना, तेव्हां त्याचा चेहरा इतका चद्रासारखा दिसत होता!' माडलिकाने सुस्कारा टाकला. त्याला वाटलें—'हाय ! एवढयातच माझ्या प्रजेनं म्हाताऱ्या राजाला फाटक्या चिंधीसारखं टाकून दिलं आहे." भिल्ल राजाला वाटलें, 'जगात आतां आपलं कोणी नाही.'

[पृष्ठ ३४ वर चालू]

आपल्या प्रियकराची ती भयंकर अमानुष जीवनकथा ऐकून ती थिजली, सुन्न झाली. एका भयंकर—ज्यांतून सुटका नाहीं अशा—चक्रव्यूहांत आपण सांपडलों असल्याची तिची खात्री झाली. आपल्यासाठीं आपल्या प्रियकरानें जगाला दहशत घालणाऱ्या रशियन श्रेष्ठींशीहि लढत दिली ही गोष्ट मात्र विसरूं शकत नव्हती.

चित्रगुप्त

" अशक्य ! अगदीं अशक्य ! खोटं सांगतोय्‌स तूं हें जोसेफ, माझी जरा गंमत करायला, मला घाबरवून सोडायला. होय ना माझ्या लाडक्या ? "

" इंगे, माफ कर हं ! पण हें सारं खरं आहे मीं सांगितलेलं. गेलीं कित्येक वर्षं मी रशियन हेर म्हणून काम करीत आहें; आणि मुळांतच मी जर्मन नाहीं-रशियन आहें. "

" काय ऐकतेंय मी हें ? काय सांगतोयस तूं जोसेफ ? खोटं... खोटं... खोटं..."

" नाहीं. खोटं नाहीं. मामला फार गंभीर झाला आहे. आतां हा केवळ माझ्याच नव्हे तुझ्याहि जिवाचा-सुरक्षिततेचा प्रश्न आहे. मी रशियन हेर आहें हें जितकं खरं तितकंच मी तुझ्यावर प्राणापेक्षांहि प्रेम करतों हेंहि सत्य आहे. अन् तुझ्यासाठीं वाटेल तें दिव्य करायची माझी तयारी आहे; पण आतां तू मला अंतर देऊं नकोस. कारण माझ्या वरिष्ठांना आपल्या प्रमाची माहिती आहे आणि मी आतां त्यांना नकोसा झालोंय. माझ्याकडं आजकाल ते संशयानं पाहत आहेत तुझ्यामुळंच. "

" माझ्यामुळं ? "

" होय, तुझ्यामुळंच. तूं जर्मन आहेस. पूर्वजर्मनींत राहत असलीस तरी जर्मन म्हणजे आमच्या देशाच्या, पुढाऱ्यांच्या दृष्टीनं तूं नाझीच आहेस. पण यांतूनहि मार्ग काढतां येण्यासारखा आहे. "

" तर मग तो लवकर काढ. तुझ्या या दुहेरी जीवनाची मला भयंकर भीति वाटते. आतां अथपासून इतिपर्यंत तुझं चरित्र मला सांग म्हणजे मला ठरवितां येईल काय तें. "

" ठीक. "

१९५९ च्या नाताळांतील गोष्ट आहे ही. जोसेफ लेहमानच्या घरीं त्या रात्रीं त्याची प्रेयसी इंगे पोहल नाताळ साजरा करण्यासाठीं मोठ्या उत्साहानें आली होती. परंतु आपला प्रियकर एका दुष्ट चक्रांत सांपडला आहे याची काय तिला कल्पना ? जोसेफच्या मनांत कित्येक वेळां येई कीं इंगेला सारं कांहीं सांगून टाकून या दुटप्पी व दुहेरी जीवनाची इतिश्री करावी. परंतु त्याला धीरच होत नसे. आपण सारा भेद केला तर इंगे आपल्या जीवनांतून कायमचीच निघून जायची अशी त्याला धास्ती वाटे. त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना, मास्कोच्या श्रेष्ठींना त्याचें हें आक्षेपार्ह प्रेमप्रकरण पसंत नव्हतें परंतु हेरगिरीच्या आघाडीवर या तरुणानें जी बहादुरी गाजविली होती त्यामुळें त्याला दूर सारणें वा शिक्षा करणें अशक्य जरी नाहीं तरी फार कठीण होतें. आणि म्हणूनच त्याच्या वरिष्ठांनीं त्याला या प्रकरणाचा सोक्षमोक्ष करण्याचा हुकूम दिला. गुपित ठेवण्याची हद्द झाली होती. यापुढें तें शक्य नसल्यानें त्यानें इंगेला सारें कांहीं सांगून टाकण्याचें ठरविलें आणि वरीलप्रमाणें रशियाच्या एका पाशवी, निर्घृण कटाचा गौप्यस्फोट होऊन अखेरीस स्वतंत्र जगताला तो माहीत झाला.

" ठीक. मी सांगतों तुला सारं कांहीं. पण एका अटीवर. "

" कोणत्या ? "

" मीं तुला कांहींहि सांगितलं तरी तूं मला सोडतां नये. मी जें कांहीं केलं आहे तें

कर्तव्यभावनेनंच. वैयक्तिक आकसान काहीहि नाही."

"अरे पण तूं असं काय केलं असशील?"

"ऐक तर! मीं आजवर दोन खून केले आहेत......"

"काय? खून? आणि तू ते केलेस?"

"होय. मीच केले आहेत. राजकीय खून आहेत हे......"

"अरे पण कुणाचे? आणि कां? आणि तू हे सार शिकलास तरी कुठ? आणि कशासाठी?"

"ऐक, ऐक! मी रशियन हेर जो झालों तो सुरवातीला स्वेच्छेन नाही. माझं खर नाव बोगदान निकोलेव्हिच स्टाशिन्स्की. युक्रेनमधील बोरशोव्हिट्सी हें माझ गाव. पंधरा वर्षांपूर्वीची गोष्ट. मी शाळेंतून घरी येत होतों रेल्वे गाडीन. पण दुर्दैवानं त्याच दिवशीं मी तिकीट काढल नव्हतं आणि रेल्वे पोलिसांनी मला पकडल. मीं त्याना घरचा पत्ता सांगितला व म्हटल की कायद्यान दंड आहे तो माझ्या घरी जाऊन तुम्ही वसूल करा व तो मिळाल्यावर मला सोडा. परंतु ते माझं म्हणणं ऐकायलाच तयार नव्हते. त्याऐवजी त्याचा अधिकारी मला म्हणाला, "आम्हाला खर पाहतां तुझ्यासारख्याच तरुणांची फार फार गरज आहे. तरतरीत, हुशार, तगडे, धाडसी तरुण – तुझ्यासारखे - आमच्या गुप्त हेर खात्याला हवे आहेत. भरपूर पगार, खाण्यापिण्याची चंगळ, पाहिजे तेवढा व्होडका अन् गुलजार छोकऱ्याहि! बोल, आहेस कबूल?" मी विचार केला, "आपल्याला साहसाची आवड आहे. पैसा भरपूर मिळणार आहे, कुटुंबाच दारिद्र्य तरी सपेल आणि शिवाय आपल्या देशातील मोजक्याच लोकाना बाह्य जग पाहण्याची जी संधि मिळते ती मलाहि मिळेल. 'हो म्हणू या झालं' आणि त्याप्रमाण मी हो म्हणताच माझ्यावरील आरोप माग घेतला गेला; परंतु त्याच क्षणीं मी रशियाचा कायमचाच गुलाम होत आहें याची मात्र मला मुळीच कल्पना नव्हती.

माझा होकार मिळताच मॉस्कोतील एका हेरशिक्षणशाळेंत मला दाखल करण्यात आलं. ते १९५० चं वर्ष होतं. सतत चार वर्षं माझं शिक्षण चालू होतं. सगळा मार्क्सवाद मी कोळून प्यालों. मी एक अत्यंत निष्ठावंत कम्युनिस्ट व कुशल हेर झालों असल्याची माझ्या अधिकाऱ्याची खात्री पटली आणि त्यानी मला कामगिरीवर पाठवण्याच ठरविल. मला पोलड व जर्मनीत पाठविणार असल्यान जर्मन व पोलिश भाषा चागल्या प्रकारें अवगत करून घ्याव्या लागल्या. पोलडला निघण्यापूर्वी माझ्या सन्मानार्थ एक जगी मेजवानी देण्यांत आली. मला एक नवीन नाव देण्यात आल – जोसेफ लेहमान – बोगदानचा जोसेफ झाला तो असा.

पूर्व जर्मनीतील रशियन शिष्टमडळाच्या मोटर पूल सर्व्हिगमध्यें शीट मेटल् कटर म्हणून आणि पूर्व जर्मनीच्या अन्तर्गत व पर कीय व्यापार खात्यात जर्मन-पोलिश दुभाष्या म्हणून काम करू लागलो. पण वस्तुत: हा माझा बुरखाच होता. येथील हेरखात्याच्या प्रमुखाकडून मला प्रथम बारीकसारीक कामं सागण्यात येऊ लागली. काही जर्मन नागरिकाशी दोस्ती करून त्याच्याकडून मिळणारी माहिती वरिष्ठाला देणं, पश्चिम जर्मनीत चकरा मारून तेथील हेरांस सदेश पोहोंचविणं ही मामुली काम मला देण्यांत आली. एकदा तर मला म्युनिचला पाठवून तेथील एका हमरस्त्यावरून दिवसभरात जाणाऱ्या लश्करी गाड्यांचे प्लेट नंबर लिहून आणण्याची कामगिरी देण्यात आली होती! अशा प्रकारच्या मामुली कामाचा मला वैताग येऊं लागला. हेरगिरी ती हीच का? अशाच हलक्याफुलक्या कामासाठी का मला चार वर्षं शिक्षण दिल होतं? असे वैफल्याचे विचार माझ्या मनात येऊ लागले.

अशा परिस्थितीतच तुझी व माझी त्या ताझ कॅसिनोमध्यें ओळख झाली, वाढली व आपण थोड्याच दिवसात प्रेमबद्ध झालो. परतु आमच्या कामगिरीत, रशियाच्या या हेरगिरीच्या तंत्रात आम्हाला गरज पडेल तेव्हा मजा मारायला एखादी छोकरी मिळू शकते परंतु एखाद्या तरुणीवर मन.पूर्वक प्रेम करायला मात्र आम्हाला तशी परवानगी नाही. मी माझ्या वरिष्ठाना तुझ्यावरील प्रेमाची मनमोकळेपणो माहिती देण्याचें ठरविलें. परंतु काय आश्चर्य-तुझ नाव सांगतांच एक अधिकारी त्वरित म्हणतो, "इंगे पोहल? हां, हा. ती हेअर ड्रेसर? अरे अगदीच सामान्य छोकरी" मी म्हटलं "असेलहि. परतु ती माझ्यावर जीव टाकून आहे. मलाहि ती अत्यंत प्रिय आहे." तो परत म्हणाला, "तें ठीक आहे परतु कसहि झालं तरी ती जर्मन आहे. म्हणजेच नाझी आहे. अर्थात् तिच्याविरुद्ध असा पोलीस रेकॉर्ड नाहीं, दोस्त राष्ट्राची ती हेर नाही ही गोष्ट खरी. परतु तू हे टाळायला हवं होतंस. तिच्या वडिलाचं मोटर रिपेअर शॉप असून त्यानी तिथं तीन नोकर ठेवले आहेत म्हणजेच ते भांडवलदार आहेत. म्हणजे तू या भांडवलदाराच्या छोकरीशी लग्न करणार तर! तिच्या बापाला आज ना उद्या तुझ खरं स्वरूप कळलं तर? म्हणून तुला आमचा सक्त हुकूम आहे कीं तुझ खर स्वरूप तुझ्या या प्रेमपात्राला कधीहि कळतां नये. ही गोष्ट जर मॉस्कोच्या श्रेष्ठीना कळली तर तुझ्याबरोबरच आमचीहि गच्छन्ति व्हायची. लक्षात ठेव."

आता माझ्यापुढ एक विलक्षण पेंच आला. कर्तव्य की प्रेम? आणि मला कोठलाच निर्णय घेतां येईना आणि यातूनच माझ्या दुहेरी जीवनास सुरवात झाली. यानंतर थोड्याच दिवसांनी मला कार्लशॉर्टस्ट येथील हेरखात्याच्या केंद्रकचेरीत हजर होण्याचा हुकूम झाला आणि याच ठिकाणी मला पहिलीच मोठी परंतु सर्वांत भयंकर अशी कामगिरी देण्यात आली आणि ती म्हणजे ते दोन खून करण्याची. लेव्ह रेबेट व स्टेपान बांदेरा हे दोन युक्रेनिअन निर्वासित सघटनाचे पुढारी म्हणजेच रशियाचे कट्टर शत्रु ठरले होते आणि त्याना लिक्विडेट करण्याची— त्याना ठार करण्याची कामगिरी माझ्यावर सोंपविण्यात आली.

"रेबेट? बादेरा? हां मध्यंतरी लगोलग त्यांचा मृत्यु झाल्याचं वाचल होतं मी. पोलिसानी नैसर्गिक मृत्यु असच जाहीर केलं होतं ना? रेबेट व बादेरा, याचे खून करण्याइतके ते भयकर होते?" इंगे मधेच म्हणाली.

"कोणाला ठाऊक? इतका आम्ही कधी विचारच करीत नाही. आज्ञा पाळणें एवढेंच आम्हाला माहीत. कामानिमित्त एखाद्या व्यक्तीची आम्हांला माहिती होते तेवढीच. रेबेट हा एक ध्येयवादी इसम होता. सोव्हिएट रशियाविरुद्ध प्रचार करण्यात त्याचा हातखंडा होता. तो उत्कृष्ट लेखक होता. म्यूनिच येथील निर्वासित युक्रिनिअन्सच्या दोन कचेऱ्यात तो काम करीत असे. ही गोष्ट

आमच्या हेर खात्यास माहीत होती. तो चागला धिप्पाड, साधारण उचीचा व झट-पट चालणारा होता. चश्मा लावी. गुळगुळीत गोटा करी. बादेरा हाच खरा या निर्वासित सघटनेचा सूत्रधार होता. गेली पाच वर्षं रशियन हेर त्याच्या पाळतीवर असताहि तो त्याच्या हाती लागत नव्हता. पाश्चिमात्य देशाच्या हेर खात्याशीहि त्याचे लागेबाधे होते. तशीच त्याची स्वत.ची अशी युक्रेनिअन हेर-सघटना होती. रशिया ज्या युक्त्याप्रयुक्त्याचा अवलब करतो तसाच हाहि करी. तो बहुधा आपल्या मोटरमधून प्रवास करी. अधूनमधून चर्चला जाई, पोपेल या टोपण नावाने वावरे आणि तो एका बयेकडे नियमितपणे जाई इतकी माहिती आमच्याकडे होती. सधि साधून मी या दोघाचाहि खून केला आणि ...

'पण कसा ? ' तिने विचारलें.

अर्थातच पिस्तुल झाडून. पण हे पिस्तुल विषारी वायूनं भरलेल होत. हा वायू एका छोटयाशा कॅपसूलमध्यें भरलेला होता. शत्रू-पासून दोन हातांवरून हें पिस्तुल कमरेच्या-वर झाडल असता कॅपसूल अतिवेगानं त्या व्यक्तीवर आपटतांच ती फुटते व तीतून बाहेर पडणारा अत्यत विषारी वायु नाका-तोंडात गेल्यास केवळ ९० सेकदात मनुष्य ठार होतो. त्यावर कोठलाहि इलाज चालत नाही व खून केल्याचाहि संशय येत नाही. कारण व्यक्ति ठार झाल्यानतर त्याच्या प्रेताची तपासणी होईपर्यंत या वायूचा शरीरावरील सर्व परिणाम नाहीसा होतो व त्यामुळं विषारी वायून मृत्यु आला असावा असा सशयहि येत नाही. रेबेटवर हा अभिनव पयोग करण्यापूर्वी एका जंगलात बांधून ठेव-लेल्या कुत्र्यावर मी हा प्रयोग करून पाहिला होता. त्या कुत्र्याला मृत्यु यायला तब्बल तीन मिनिट लागली व लाथा झाडीत तो मेला. ३ ऑक्टोबर रोजी सकाळी ९।। वाजतां मी रेबेटचा पाठलाग करीत अखेरीस तो आपल्या कचेरीत येत असल्याचें पाहताच त्याच्या अगोदर त्या इमारतीत प्रवेश करून दुसरा मजला गाठला. रेबेटची कचेरी पहिल्या मजल्यावर होती. तो तळमजला चढू लागताच मी दुसऱ्या मजल्यावरून उतरण्यास सुरवात केली व तो पहिल्या मजल्यावर पोहोचण्याच्या बेतात असताच मी त्याच्या उलट दिशेनं त्याच्या समोर आलों. मी दोन पायऱ्या वर होतों व तो माझ्या डाव्या अगास होता. तत्क्षणी मी पिस्तुल झाडलें व भराभर पायऱ्या उतरून खाली आलो. माग काय झालं ते पाहण्यासहि थाबलो नाही. रेबेट तर जागच्या जागीच ठार झाला व डॉक्टरनी हृदयविकारानें मृत्यु असा निर्णय दिला. १३ ऑक्टोबरला दुपारी १ वाजता बादेराला मी, तो आपल्या खोलीत प्रवेश करीत असतांनाच घरल व त्यावरहि तसाच प्रयोग करून मी निसटलों. त्याच्या बाबतीत डॉक्टरानी थ्रॉम-बोसिस असा निर्णय दिला. त्या दिवशी रात्रीं मला येथील अधिकाऱ्यानी थाटाची मेजवानी देऊन व एक कॅमेरा बक्षीस देऊन माझा गौरव केला. माझी ती पहिलीच काम-गिरी व तशीच अत्यंत बिकट होती. परतु मी ती अगदी सहिसलामत पार पाडली. माझ्या अधिकाऱ्यांनी माझ्याबद्दल मॉस्कोकडे उत्तम रिपोर्ट पाठविला त्यानंतर योड्याच दिवसानी मॉस्कोच्या हेर खात्यानें मला तिथ बोलावून सोव्हिएट सुप्रीम प्रेसीडियमच्या शिफारशीअनुसार ऑर्डर ऑफ दि रेड बॅनर हें पदक मला दिलं व माझा बहुमान केला. जगी मेजवानीहि दिली. त्या वेळी ही सधि साधून मी तुझ्याशी लग्न करण्याचा बेत जाहीर केला. परतु तें ऐकतांच तेथील रशियन श्रेष्ठीची तोंडं उतरली व ते मला या लग्ना-पासून परावृत्त करूं लागले. ही छोकरी अगदी सामान्य आहे, तुझ्या दर्जाला शोभ-णारी नाही, आतां तू एक बडा रशियन वीर आहेस. रशियाच्या दोन महाभयकर शत्रूना तू अगदी बिनवोभाट ठार केलं आहेस. फार तर तू त्या छोकरीशी मजा मार पण लग्नाच्या फदांत पडू नकोस. वाटल्यास तिला आपण एकदां काय तो भरपूर पैसा देऊं व तुला विसरून जायला सांगूं. असा युक्तिवाद ते करूं लागले. तेव्हां कुठ माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला, डोळ्यात झणझणीत अजन पडलं की रशियन हेरखात्याच्या, रशियन सरकारच्या दृष्टीनं मी एक यंत्र होतों, खुनी होतों. इतर रशियन नागरिकाप्रमाणं कौटुंबिक जीवन जगण्याचा मला अधिकार नव्हता आणि त्याच क्षणी मी रशियाच्या या अमानुष राजवटी-विरुद्ध बंड करायचं ठरवलं. परंतु अजूनहि मी आशा सोडलेली नव्हती. तेथील हेर खात्याचा त्या वेळचा प्रमुख शेपेलिन याची मीं भेट घेतली व आपल्या लग्नाचा विषय काढला. परंतु त्यानंहि त्याला विरोधच केला व म्हणाला "तुला जर एखादी मैत्रीणच पाहिजे असेल तर आपल्या हेर खात्यातील तुझ्या पसतीची तू निवडू शकतोस. ती तुझ्याशी पत्नीप्रमाणंच राहील. इगे पोहल-शीच लग्न कशाला हवंय तुला ? " परतु मी त्याला बधलो नाही. तेव्हा त्याचा अगदी निरुपाय झाला. कारण माझी कल्पना होती त्यापेक्षां कितीतरी पटीनी माझी उपयुक्तता त्याना या दोन खुनानी पटली होती व मला या किरकोळ कारणावरून सोडण्याची त्याची तयारी नव्हती व अखेरीस आम्ही बराच वेळ चर्चा करून तडजोड केली. ती अशी की, मी माझी खरी कामगिरी तुला सागावी व तू पूर्व जर्मनी सोडून माझ्याबरोबर मॉस्कोला चलावस. याच अटीवर त्यानी मला इथं येऊं दिलं असून त्याअनुसार आपण काय तें एकदाचं ठरविण्याकरितां ही सारी हकीकत तुझ्या कानावर घातली आहे. आता यातून तूच काय तो मार्ग दाखव. "

आपल्या प्रियकराची ती भयकर, अमानुष जीवनकथा ऐकून ती थिजली, सुन्न झाली. एका भयकर—ज्यातून सुटका नाही अशा—चक्रव्यूहांत आपण सापडलों असल्याची तिची खात्री झाली. आपल्यासाठीं आपल्या प्रिय-कराने, जगाला दहशत घालणाऱ्या रशियन श्रेष्ठीशीहि लढत दिली ही गोष्ट मात्र ती विसरूं शकत नव्हती तिने अखेरपर्यंत जोसे-फला साथ देण्याचे ठरविले. परतु, त्याबरो-बरच या दुष्ट चक्राचा भेद करून एखाद्या स्वतंत्र देशात जाऊन राहण्याचा तिने निश्चय केला व ती त्याला म्हणाली, "आपण त्याना उघडउघड विरोध करून एखाद्या स्वतत्र देशात जाऊन राहूं या." त्यावर जोसेफ तिला म्हणतो "वेडी आहेस तूं, वेडी ! रशियन हास्तकाचे हात पोंचणार नाहीत असं एकहि ठिकाण आज या पृथ्वीवर नाही. निदान आज तरी असा विचार करणं अत्यंत धोक्याच आहे. कारण आज ते माझ्यावर पाळतीवर आहेत. माझ्याबाबतच्या त्याच्या विश्वासाला मी त्याना विरोध केल्यानं जबर-दस्त धक्का बसला आहे. त्यांना आज आणखी विरोध करण म्हणजे मीं रेबेट व बादेरावर केलेला प्रयोगच माझ्यावर करू देण्यास सधि देण्यासारखं आहे. रशियन राजवटींत विरोध-काला देहदंड हाच न्याय आहे. शाततापूर्ण

सहअस्तित्व हें त्या क्रुश्चेव्हचं थोतांड आहे. त्यापेक्षां स्टॅलिनचं उघड खुनाचं धोरण परवडेल. तेव्हां माझ्या मतें तूहि माझ्या प्रमाणच रशियन हेरखात्याशी एकनिष्ठ राहण्याची बतावणी कर व तुला जी कामगिरी सागतील ती करण्यास तयार हो. पुढचं पुढं." या योजनेला अखेरीस इंगेने अगदी निरुपाय होऊन मान्यता दिली आणि थोड्याच दिवसांनीं ती दोघें श्री. व सौ. अलेक्साद्र अँटोनोव्हिच क्रिलोव्ह या नावानें मास्कोला रवाना झाली.

मॉस्को विमानतळावर तेथील गुप्त हेरखात्याचा एक अधिकारी अर्कादि आद्रेयेव्हिच यानें त्याचे स्वागत करून त्याची हॉटेल युक्रायिनामध्यें राहण्याची व्यवस्था केली; आद्रेयेव्हिच गेल्यानतर जोसेफनें त्या खोलीची कसून तपासणी करताच तेथें एक गुप्त टेपरेकॉर्डिंग यंत्र बसविण्यांत आले असल्याचें त्याच्या लक्षात आलें. आपल्याविरुद्ध मक्कम पुरावा गोळा करण्याचीच ही पूर्वतयारी असल्याची त्याची खात्री झाली. तदनतर आद्रेयेव्हिचनें इंगेवर ब्रेनवॉशिंगचा प्रयोग केला. रशियातील जीवन किती चागलं आहे हे तिच्या मनावर ठसविण्यासाठीं त्याने तिला रशियातील बाजारपेठा, हॉटेलें, उद्याने, चित्रपटगृहें, रगभूमि, प्रदर्शनें, सामूहिक शेतकेंद्रे, प्रचड कारखाने, बालकल्याणकेंद्रें दाखविण्याची व्यवस्था केली. परंतु ती सर्व पाहूनहि इंगेचे रशियन राजवटीबद्दल मत मुळीच बदलले नाही. उलट या प्रचड देशांत कोटयवधि जनतेला खऱ्या स्वातत्र्याचा आस्वाद कधीहि मिळत नसल्याची तिची खात्री पटून तिला रशियाचा अधिकच तिरस्कार वाटू लागला व वाटेल ते करून रशियातून पळ काढण्याचा निश्चय तिने केला. त्यानतर तेथील हेर खात्याचे बडे अधिकारी, जोसेफ व इंगे याच्या अनेक बैठकी होऊन हेर खात्यानें तात्पुरती माघार घेण्याचे ठरविलें व उभयताच्या लग्नास त्यानीं मजुरी दिली. केवढी मेहेरबानी! तदनुसार या जोडप्याने ९ मार्च १९६० रोजी मॉस्कोहून पूर्व जर्मनीकडे प्रयाण केले. २३ मार्च रोजी तेथें त्याचा विवाह झाला. मधुचंद्रानंतर मे महिन्यात हें जोडपें मॉस्कोला परतलें. त्याची रशियन हेरासाठी असलेल्या एका सुसज्ज खोलीत व्यवस्था करण्यात आली. या लग्नामुळें रशियन हेरखात्याला

व्हेलच्या पोटांतून सागरी प्रवास

त्या जखमी व्हेल माशानें बोट आपल्या जबड्यात पकडून तिचे दोन तुकडे केले आणि एक माणूस गिळला.

१८९१ च्या ऑगस्ट महिन्याची २५ ता होती. अॅटलाटिकवर एक जहाज व्हेल मासे घेऊन चालले होते. एका जहाजावरचा एक व्हेल मासा बॉम्बने जखमी झाल्यामुळें समुद्रात फेंकला गेला, त्यानेंच हा प्रताप गाजवला.

जीव वाचविण्यासाठी खलाशी चोहोकडून समुद्रांत उड्या ठोकूं लागले. कर्णधार जेम्स बार्टलेजेरीने सर्वांबरोबर उडी मारली. त्याच वेळेस त्या जखमी माशानें त्याला बरोबर झेललें. जेम्सची आशा इतर खलाशानीं सोडून दिली.

त्याच दिवशीं बऱ्याच वेळानें एक व्हेल मासा मरून पाण्यावर तरगू लागला. खलाश्याना दोन दिवस त्याची चरबी काढायला लागले. त्याच्यापैकी एकाला संशय आला, बार्टलेला गिळणारा हाच मासा नसेल ? माशाचें पोट फाडण्यात आले आणि आश्चर्य म्हणजे आतल्या त्वचेतून माणसाची आकृति दिसत होती. त्यानी ते स्नायू काळजीपूर्वक कापले, आणि आंतून जेम्स बार्टलेला बाहेर काढले. त्याला डेकवर ठेवले. जेम्स शुद्धीवर नव्हता. त्याचे शरीर काळेंनिळे झाले होते. रक्ताने माखले होते. बराच वेळ त्याचें अग ब्रँडीनें चोळल्यावर व पोटांत ब्रँडी गेल्यावर जेम्स शुद्धीवर आला. इग्लंडला परत जाईपर्यंत त्याची तब्येत पूर्वीप्रमाणें झाली. त्याच्याच शब्दात त्याचा माशाच्या पोटातला प्रवास पुढें दिला आहे.

" मीं बोटीवरून उडी मारली ते सर्व माझ्या लक्षात आहे. माझी उडी पाण्यांत पडायची ती चुकून कसल्यातरी मऊ पदार्थावर पडली. मी वर पाहिले, वर निळें आकाश दिसायचें त्याऐवजीं गुलाबी आणि पाढऱ्या रगाचें छत डोक्यावर दिसलें. दुसऱ्या क्षणाला मी पायाकडून आत खेंचला गेलो. तेव्हां माझ्या ध्यानात आले की व्हेल माशानें मला गिळकृत केले आहे. मी खाली खाली ओढला जात होतों. माझ्याभोवती सर्व बाजूनी मांसाची भिंतच्या भिंत होती. पण मला त्याचा दाब जाणवत नव्हता, माझ्या लहानशा हालचालीनेंहि तें मास रबराप्रमाणें ताणत होते.

आता मी माझ्या शरीरापेक्षां मोठ्या अशा एका कोथळ्यांत होतों. काळोख मिट्ट होता. माझ्या आजूबाजूला बरेच मासे होते. त्यापैकी काही जिवत असावेत. माझ्या हातापायाखालन ते पुट्कन जातयेत होते. माझें डोके आता फार जड झाले होते. श्वास घ्यायला फार त्रास होत होता. उकाडा फार वाटत होता. अगाची आग होत होती. डोळे निखाऱ्याप्रमाणें जळत होते. जगण्याची आशा मुळीच वाटत नव्हती. इतर त्रासापेक्षां आतां मी जगणार नाही हाच विचार मला जास्त त्रास देत होता. सर्वत्र शात होतें. मीं उभें राहायचा प्रयत्न केला. हातपाय हलवून पाहिले. ओरडून पाहिले. पण काहीच हालचाल करता येत नव्हती. आणि मला हे सर्व स्पष्ट कळत होतें. ह्यानतरचें मात्र मला कांहीं ठाऊक नाही."

बार्टले ३५ वर्षांचा घडधाकट माणूस होता. हा जो भयकर प्रसग त्यानें अनुभवला त्याचा एक परिणाम त्याच्या मनावर राहिला : त्याला वारवार ह्या प्रसगाची स्वप्नें पडू लागली आणि त्यातच त्याच्या मनावर आलेले दडपण कमी होऊं लागले.

—Mysteries and adventures along the Atlantic Coast–by Edward Rowe Snow.

जोसेफबाबतच्या योजनेत बदल करणे भाग पडले त्याला इंग्रजी भाषा बोलल्या जाणाऱ्या कुठल्या तरी देशात पाठविण्याचा विचार होता. परतु तो आता बदलून पश्चिम जर्मनीत त्याला पाठवण्याचें ठरले व तेथील रीतिरिवाज, भाषा, जीवनपद्धती इत्यादीचे सागोपाग शिक्षण देण्यास सुरवात झाली.

इंगेलाहि ते या जाळ्यात ओढण्याचा प्रयत्न करीत होते. तिने पश्चिम जर्मनीतील जीवनाचे शिक्षण घेण्यास सुरवात केली परतु गुप्तहेरांचें शिक्षण घेण्यास स्पष्टपणे नकार दिला. दिवसेदिवस ती जास्तच बडखोर होत चालली. अगदी उघडपणे ती रशियन हेर खात्यावर टीकेचे आसूड मारू लागली. जोसेफला पाश्चिमात्य जगतात पळून जाण्याचा आग्रह करू लागली. जोसेफचे जरी शिक्षण चालू होते तरी वरिष्ठाशी त्याचेहि संबध दिवसेदिवस बिघडतच चालले होते. आपल्या त्या छोटचा खोलीतहि टेपरेकॉर्डिंग बसविले असल्याचे, आपल्या टपालाची गुप्तपणे तपासणी होत असल्याचें त्याला आढळून येताच त्याने वरिष्ठाकडे जोरदार तक्रार केली. त्यानी त्याबद्दल जोसेफची क्षमा मागितली. परतु दुसऱ्या दिवसापासून त्याचे शिक्षणहि स्थगित झाले. त्याचा शिक्षक काही खास कामासाठी बाहेरगावी गेला असल्याचे त्यास सागण्यात आले. परतु आपण केलेल्या तक्रारीचीच ही प्रतिक्रिया आहे हें जोसेफनें ओळखले व आता हे आपले काय करणार ही चिंता त्याला ग्रासू लागली.

आपली पत्नी गरोदर असल्याचें त्यानें सप्टेंबर १९६० मध्यें आपल्या वरिष्ठांस कळविले. तेव्हां वरिष्ठानी तिचे अॅबॉर्शन करून घेण्याची त्याला सूचना केली. ही सूचनाच जोसेफ व रशियन हेरखाते यामध्यें कायमचे शत्रुत्व निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरली. रशियामध्यें व्यक्तिगत जीवन किती काडीकिंमतीचें आहे त्याचा जोसेफला या सूचनेमुळें चागलाच प्रत्यय आला ही सूचना ऐकताच इगे तर खवळून उठली व तिनें आसमंत दणाणून सोडले रशियन अधिकाऱ्यास हे कळताच त्यानी या दोघाबाबत आपला निर्णय पक्का केला व अहोरात्र त्यावर पाळत बसली.

३ डिसेबर १९६० रोजी तेथील एक बडा हेर अधिकारी जनरल व्हाल्डिमीर याकोव्हेलव्हिच याने जोसेफला पाचारण करून "तुला कित्येक वर्षं रशियाबाहेर जातां येणार नाही. इगेला पाहिजे तेव्हा पूर्व बर्लिनला परतता येईल. परतु तुला मात्र तिथ कधीहि जाता येणार नाही कारण रेबेट व बादेरा याच्या मृत्यूची खास चौकशी पश्चिम जर्मनीच्या हेरखात्यानं चालू केली आहे व ते. तुझ्या शोधात आहेत, त्यामुळ आता आम्ही तुला रशियाबाहेर जाऊ देणार नाही. तसंच तुला हेर खात्यातहि आता काम करता येणार नाही. तथापि तुला आम्ही इथंच चागली नोकरी देऊं व ती मिळेपर्यंत तुला दरमहा २५०० रुबल पगार चालूच राहील." असें आश्वासन देण्यात आले. परतु जोसेफ या मुलथापांना फसणारा नव्हता. हेरखात्यास आपला यापुढें उपयोग नाही याचाच अर्थ हेरखात्याच्या दृष्टीने आपणास अनेक गुपिते माहीत असल्यानें इहलोकात राहण्याचा अधिकार नाही हे तो ओळखून बसला होता. आता आपल्यावर मृत्यूची छाया पडली आहे अशी त्याची खात्री पटली आपण जसे दोन महाभयंकर अमानुष खून केले, रेबेट व बादेरा याना जसा तडकाफडकी मृत्यु आला तसाच आपलाहि होईल अशी त्याला धास्ती वाटू लागली. आपल्या खाण्यापिण्यातून तर आपल्यावर विषप्रयोग होणार नाही ना, आपला पाठलाग होऊन अधारात कुठें तरी आपला खून तर होणार नाही ना अशी एकसारखी भीति त्याला वाटू लागली. परतु अशा प्रसगी इगेने–मातृपदावर आरूढ होत असलेल्या इगेनें–त्याला धीर दिला. 'वाघ म्हटल तरी खातो, वाघोबा म्हटलं तरी खातो! एवीतेवी आपला आज ना उद्या इथ खातमाच होणार असेल तर येथून मोठचा हिकमतीन पळून जाण्याचा तरी प्रयत्न का करू नयें?' असा तिने सवाल टाकला। तेव्हा त्यानी दूर जागी जाऊन आपला बेत पक्का केला. इगेने प्रथम रशियाबाहेर पडून पूर्व बर्लिनमध्यें जाऊन राहावे व तेथें तिने पाश्चिमात्य देशाच्या हेराशी सधान बांधावे, पत्रव्यवहार उघडचा कार्डावर करावा .परतु काही साकेतिक भाषेतून आपली प्रगति कशी काय होत आहे ते कळवीत राहावे. उदा.

गुह

[पृष्ठ २९ वरून चालू]

सुन्न मनानें तो पौर्णिमेच्या वाटोळचा चद्राकडे बघत राहिला; त्याच वेळी काळचा घोडचावर स्वार झालेले दोघे रजपूत मिल्लराजाच्या समोरून निघून गेले. एकजण म्हणाला— 'भाई, आजच्या शुभ दिवशी, राजकुमार मिल्ल राजाच्या सिंहासनावर न बसता सगळचाच्या समोर युवराजाच्या आसनावरच का बसून राहिला?' दुसरा म्हणाला— 'गुहानं प्रतिज्ञा केली आहे, की जोपर्यंत म्हातारा राजा आहे, तोपर्यंत आपण युवराजासारखं त्याच्या पायाशीच बसायच.' माडलिकाचे अंत करण आनदाने भरून आल्यासारखं झालें, हसतमुखानें तो मनातल्या मनात म्हणाला, "धन्य गुह! धन्य त्याचं प्रेम!' अचानक त्या अधारात कुणाच्यातरी निश्वासाचा आवाज ऐकू आला. माडलिकाने वळून पाहिलें, 'धाकटचा भावाचे मलेथोरलें शिकारी कुत्रें तोंडातून आवाज न काढता अधारात दीर्घ सुस्कारे सोडीत होते. त्याचें अत करण फाटून गेल्यासारखें झालें; 'भाई रे!' असे म्हणून दगडाला ठेंचकाळून तो पडला. दगडावर आपटून गुहाचा तो खजीर शिकारी कुत्र्याच्या दातासारखा मिल्लराजाच्या छातीत जोरात घुसला, डोंगरा–डोंगरात कोल्ह्याचे कळप ओरडायला लागले. 'हाय हाय! हाय हाय हाय!! हाय हाय हाय!!!'

दुसऱ्या दिवशी सकाळी डोंगरातल्या वाटेनें वीरनगरला जाताजाता एके ठिकाणी एका रजपुताला मिल्लराजाचे रक्ताने माखलेलें शरीर अन् छातीत गुहाचा खंजीर खुपसलेला पाहायला मिळालें. तो खंजीर हातात घेऊन तो रजपूत गुहाकडे येऊन म्हणाला—'महाराज, हे काय केलत? आश्रयदात्या, विश्वासू मिल्लराजाचा खून केलात?' गुहानें तत्क्षणीच त्या रजपुताचे मुडके छाटून टाकायचा हुकूम दिला. मग रक्ताने माखलेला तो खजीर कमरेला लावून, दोन्ही हातानी डोळचातलें पाणी पुसून मिल्ल–राजाच्या भावाबरोबर प्राणाहून प्रिय अशा मांडलिकाला चितेच्या अग्नीत ठेवून, सूर्यवशातला राजपुत्र गुह मिल्लराजाच्या सिंहासनावर बसून राज्य करायला लागला.

* * *

"आज हेअर ड्रेसरकड जाऊन आले." याचा अर्थ अमेरिकन हेरखात्याशी संधान बाधलें ! अशा तऱ्हेची साकेतिक लिपी त्यांनी तयार केली. इतकी तयारी झाल्यावर जोसेफ परत उत्साहानें जीवन जगू लागला. जानेवारी १९६१ मध्यें इगे पूर्व बर्लिनला परतली. दरम्यान जोसेफचेहि तेथील पेडागॉगिकल इन्स्टिटयूट ऑफ फॉरीन लँग्वेजिसमध्यें शिक्षण सुरू झालें. रशियन हेर खात्याचाहि राग कमी झाला होता व त्याला भविष्यकालांत एखादी कामगिरी मिळू शकेल असे ते सूचित करूं लागले. अर्थात यामागील हेतु एवढाच आहे की आपण आपल्या पत्नीला बाळतपणानंतर इथें परत आणावे हें जोसेफ ओळखून होता.

इकडे पूर्व बर्लिनमध्यें इंगेनें जोसेफवरील रशियाबाहेर पडण्याची बंदी रद्द करून घेण्याचे खूप प्रयत्न केले परंतु ते फुकट गेले. तेव्हां आगस्टमध्यें तिने आपल्या मुलासह मॉस्कोला परतण्याचे ठरविलें. दिवसहि नक्की केला. परतु या साऱ्या प्रकरणाला विलक्षण कलाटणी देणारी घटना ती निघण्याच्या आदल्याच दिवशी घडून आली. बाजारात काही वस्तूची खरेदी करण्यासाठी तिनें आपला मुलगा शेजाऱ्याकडे ठेवला होता. त्याला भूक लागून तो रडू लागला. तेव्हा शेजारणीने त्याला दूध पाजले. परतु तें दूध पाजीत असताच त्याचा जीव गुदमरला व तो मरण पावला. इगे तासभरात परतली आणि तिला आपल्या प्रिय मुलाच्या मृत्यूचे दर्शन घडले. तिने आकात केला. ते दृश्य हृदयाला पाझर फोडणारे होतें. केवळ रशियाच्या खुनशी वागणुकीमुळेच आपणास या यमयातना भोगाव्या लागत आहेत असे तिच्या मनाने पक्के घेतले. तिने शोक आवरला व जोसेफला तारेनें हें वृत्त कळविले. जोसेफनें पूर्व बर्लिनला मुलाचे अखेरचें दर्शन घेण्यासाठीं परवानगी मागितली. तीहि नवा अधिकारी युरिम निकोलोविच अलेकसांड्रोव्ह याने फेटाळली होती. परंतु तिकडे इगेवर याची भलतीच प्रतिक्रिया होईल ही गोष्ट लक्षांत घेऊन अखेरीस त्याला पूर्व बर्लिनला जेमतेम चोवीस तास राहूं देण्याची परवानगी देण्यांत आली आणि एका लश्करी विमानातून दोन अधिकाऱ्याच्या पहाऱ्यात जोसेफने पूर्व बर्लिनकडे प्रयाण केले व तशी पूर्वसूचना इगेला दिली. पूर्व बर्लिनला पोहोचल्यावर त्याला इकडेतिकडे हिंडण्याची पूर्ण मोकळीक होती परतु रात्र त्यानें आपल्या घरी काढण्याऐवजी तेथील हेरखात्याच्या कचेरीत काढण्याचा त्याला हुकूम होता.

पूर्व बर्लिनला परतल्यानतर आपणास स्वतंत्र जगतात सुटका करून घेण्याची ही अखेरचीच सधि असल्याची त्याची खात्री पटली. रशियन हेरखात्यास तसा सशय आला असावा व आपला हा प्रयत्न ते हाणून पाडतील याबद्दलहि त्याला संशय नव्हता. मुलाचा अत्यविधि झाल्यावर ताबडतोब परतण्याचा त्याला हुकूम होता. तेव्हा सुटका ही अत्यविधिपूर्वीच होणे जरूर होते. १२ ऑगस्ट रोजी जोसेफ व इगे याना घेऊन रशियन हेर इगेच्या वडिलाच्या घरीं म्हणजे डालगो येथें आले. त्या घराला मागील बाजूचा दरवाजा होता तो त्यानी मोठ्या शिताफीने रशियन हेराच्या नजरेला येऊं दिला नाही. सकाळपासून दुपारपर्यंत त्यानी अत्यविधीची तयारी चालविली होती. अत्यविधि सध्याकाळी झाल्यावर रात्रीच आपण इगेसह मॉस्कोला परतणार असे जोसेफने त्या रशियन अधिकाऱ्यास सागितल्यावर ते निर्धास्त झाले होते. दुपारी चारच्या बेताला ते अधिकारी बुद्धिबळाचा डाव माडून बसले आणि तें पाहताच जोसेफ, इंगे व तिचा भाऊ फ्रिझ ही तिघें मागील दरवाजानें निसटली. मागच्या बाजूस असलेल्या झाडीतून झपाट्याने मार्ग काढीत कोणाच्याहि नजरेस न पडता ती डालगोच्या मध्य मागी आली. तेथून तीन मैल पायी ती फॉकेनली या शहरात पोहोंचली. आता सध्याकाळचे सहा वाजले होते. एका टॅक्सीनें ती फ्रेड्रिचस्ट्रासी येथें आली. पूर्व जर्मनी व पूर्व बर्लिन यामधील सरहद्द ओलाडताना जोसेफनें आयडेंटिटी कार्ड दाखविले. ४५ मिनिटानतर ते पूर्व बर्लिनमध्ये ठरलेल्या ठिकाणी पोहोंचताच त्यानी फ्रिझला मागें परतविले. मुलाच्या अंत्यविधीसाठी त्याने आपल्या जवळचे ३०० मार्क त्याच्या हवाली केले. आपला पाठलाग होत नाही याची खात्री झाल्यानतर त्यानी दुसरी टॅक्सी घेतली व एस्. वहून येथें पोहोचले. तेथून पश्चिम जर्मनीकडे जाणाऱ्या गाडीत बसले. रात्रीं ८ वाजता गाडी गेसुदब्रुनेन येथें थाबताच ती दोघे उतरली. तेथून ती इगेच्या आतेच्या घरी गेली. स्वतंत्र जगतात त्यानी प्रवेश केला. आरामात खानापीना झाल्यावर जोसेफ तेथील पोलिसठाण्यावर जाऊन पश्चिम जर्मन सरकारचा नागरिक झाला. तो दिवस १२ ऑगस्ट होता. पूर्व व पश्चिम बर्लिनमध्यें ती ऐतिहासिक भिंत उभारण्याचे कामहि त्याच दिवशी पूर्ण झाले होते. १३ ऑगस्टपासून प्रवेशबदी जारी झाली होती. आणखी २४ तास उशीर होता तर जोसेफ व इगे ही कायमचीच पोलादी पडद्याआड गेली असती. आज ती स्वतंत्र जगतात आहेत. परतु रशियन हेरापासून त्या दोघाची कायमची सुटका झालेली नाही हे विसरून चालणार नाही.

* * *

काळोखातील काजवे

' आपल्या ' वाटणाऱ्या लघुकथा

इ. स. १९३५ मध्यें यवतमाळचे श्री. वामन नारायण देशपांडे यांनीं ' प्रतिभा ' या नियतकालिकांत ' लघुकथेचा एक नवा प्रकार ' या शीर्षकाचा एक लेख लिहून अशा कथा-प्रकाराकडे मराठी वाचक–लेखकांचें लक्ष प्रथम वेधलें. ' लघुतम कथा ' हें या प्रकाराचें नामकरण मात्र त्यानंतर झालें. " नवी पालवी " हा प्रस्तुत लेखकाचा केवळ लघुतम-कथासंग्रह इ. स. १९३८ मध्यें प्रसिद्ध झाला. श्री. खांडेकर, श्री. चोरघडे, श्री. काणेकर, श्री. अत्रे, श्री. वागल, श्री. रतनलाल शहा, श्री. स. हृदय, श्री. देशभक्त, श्री. जी. ए. कुलकर्णी, श्री. दत्तु बांदेकर, श्री. शांताराम वगैरे प्रथितयश लेखकांनींहि अशा प्रकारच्या अनेक कथा लिहून व कथांचे संग्रह प्रसिद्ध करून या प्रकाराला मराठी वाङ्मयांत एक कोंपरा मिळवून दिला. " नवें निशाण (१९४०) " व " चमकत्या चांदण्या (१९४६) " हे लघुतम कथांचे दोन प्रातिनिधिक संग्रहहि, मीं संपादित केले होते व त्यांतून अनेक लेखकांनीं लघुतम कथेच्या अनेक छटा व्यक्त केल्या होत्या. (" लघुत्तम कथा " हा हल्लीं अनेकदां वापरण्यांत येणारा वाक्प्रयोग मात्र चुकीचा असून ' लघुतम कथा ' हें या शब्दाचें शुद्ध-रूप आहे.)

त्यानंतर, आजपर्यंतहि अशा किंवा तत्सदृश स्वरूपाच्या छोटया कथा, साप्ताहिकें व मासिकें यांतून वारंवार प्रसिद्ध होत असतात त्या वाचकांच्या नजरेस येत असतीलच. (उदा० " माशाचे अश्रु " हा श्री. बाळ गडकरी यांचा अलीकडील संग्रह.) मात्र एक गोष्ट स्पष्टपणें नमूद केली पाहिजे कीं, अशा कथा ' लघुतम कथा ' या पृथगात्म प्रकार-वैशिष्टयानें प्रसिद्ध होत नसून त्या सर्व-सामान्य कथावाङ्मयाचा भाग म्हणून प्रसिद्ध होतात व त्यांपैकीं बहुसंख्य कथा ग्रंथनिविष्ट न होतां, वृत्तपत्र व मासिकांच्या फाइलींतच पडून राहतात. वाङ्मयमूल्यांचे निकष लावून त्यांपैकीं उच्च दर्जाच्या कथांचे संग्रह स्वतंत्र-पणें वेळोवेळीं प्रसिद्ध होणें इष्ट आहे.

वैशिष्टय कां लोपलें

' लघुतम कथा ' या प्रकाराचें पृथगात्म वैशिष्टय इतक्या लवकर नाहीसें कां झालें या प्रश्नाचें उत्तर देणें फार कठीण नाहीं. कारण हा प्रश्न केवळ लघुतम कथेपुरताच मर्यादित नसून एकंदर ' लघुकथा ' या तिच्या जन्मदात्या व वाङ्मयीन प्रकाराबद्दल विचारांत घेण्यासारखा आहे. कथावाङ्मयाला एखाद्या नदीची उपमा दिली तर लघुकथा हा तिचा एक लहानसा फांटा आणि लघुतम कथा हा त्याहून लहान असा एक पूरक प्रवाह असें म्हणतां येईल. पूर्वी निरनिराळे म्हणून ओळखले जाणारे हे ओहळ आज मूळ नदींत विलीन आहेत एवढेंच. आजच्या लघुकथा-वाचकांच्या नजरेस ही गोष्टहि आली असेलच कीं मराठी लघुकथेचें स्वरूपहि १९४५ च्या सुमारास बदलूं लागलें होतें. या नव्या प्रवृत्तीला आज ' नवकथा ' हें नांव रूढ झालें आहे. या नव्या प्रवृत्तीचीं मुख्य अंगें म्हणजे (१) पूर्वीच्या घटनाप्रधान व तंत्रबद्ध रचनेचा लोप (२) स्थूल घटना, आकर्षक प्रसंग किंवा चमत्कृतिपूर्ण कलाटणी यां-

काळोखांतील काजवे
रामचंद्र हिंगणे
नलिनी साहित्य प्रकाशन,
३१ गुरुवार पेठ, पुणें २
एक रुपया पन्नास न. पै.

कडे लक्ष न देता भावनेच्या सूक्ष्म छटा, परस्परविरोधी किंवा पृथगात्म सज्ञाप्रवाह याच्या आलेखनाकडे, मानवी स्वभावाच्या व जीवनाच्या अनेकविध व विक्षिप्तहि अगोपागाकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविणे ही होत यामुळें आजच्या नव्या लघुकथेला रचनात्मक आकार (Form) असा राहिला नाही हे *सामान्य वाचकाच्या* दृष्टीनें तरी मोठेच वैगुण्य वाटते हे नाकारता येत नाही. "चौकट, तात्रिक जखडवदी" 'निरगाठ-उकल' वगैरे शब्दप्रयोग आज हेटाळणी-दाखल वापरले जातात. नवी कथा स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे चालली आहे, रचना किंवा प्रसगप्रधान आकाराऐवजी भावनिक आकार (Form) तिला प्राप्त झाला आहे असेहि म्हणण्यांत येते.

या सर्व घडामोडीचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे आजच्या लघुकथेची पृथगात्मकता धूसर झाली आहे लघु-कथा, लघुतम-कथा, कादवरिका (Novelette), दीर्घ कथा, रूपक-कथा, गद्य-काव्य, लघु-निबंध, वृत्तकथन (Reportage) या सर्व प्रकारातील सीमारेषा आज पुसल्या जात आहेत. यामुळें काहीं काळानतर 'लघुतम कथा' तर राहोच, लघुकथा या नावाचीहि जरुरी न उरता केवळ 'कथा' या नावाने हे वाङमय ओळखले जाण्याचा सभव आहे. आजहि सामान्य वाचक 'Fiction' या नावाने या लघुकथा-कादबऱ्याना स्थूल मानानें ओळखत असतो व त्याची मागणी करीत असतो. या विवेचनाचा निष्कर्ष एवढाच की आज 'लघुतम कथा' या नामवैशिष्टयाने अशा छोटया कथा स्वतत्रपणें फारश्या ग्रथनिविष्ट होत नसल्या तरी त्या आजच्या कथावाङमयात सामावून गेलेल्या आहेत. परिणामकारकता हा लघुकथेचा व्यवच्छेदक गुण अशा कथांत टिकून राहीपर्यंत त्यानाहि कथावाङमयात स्थान आहेच.

आज लघुतम कथा अल्प प्रमाणात लिहिल्या जातात याचे एक व्यावहारिक व व्यावसायिक कारणहि आहे. कथालेखन हा हौसेप्रमाणे धद्याचाहि एक प्रकार आज होत चालला आहे, ही गोष्ट नजरेआड करून चालणार नाही. 'लघुतम कथा' या प्रकारात कथाबीज, सघर्ष, जीवनदर्शन, तत्त्व-साक्षात्कार, वगैरे प्रकार अत्यत सक्षिप्त स्वरूपात अल्पाक्षरात व्यक्त झालेले असतात. किंबहुना अशा अल्प विस्तारातच या कथाप्रकाराचे खरे सामर्थ्य आहे. दावून धरलेल्या स्प्रिगप्रमाणे अशा लघुतम कथेत जोर असावयास हवा. नाटचछटेप्रमाणे लघुतम कथेतहि या सकोचीकरणाने–दाबाने (Compression) अर्थघनता येत असते. अशी कथा वाचून झाल्यावर वाचकाच्या मनात मात्र (त्या-स्प्रिंगवरील दाब काढल्याबरोबर तिने घेत लेल्या उसळीप्रमाणे, विस्ताराप्रमाणे) अर्थाची, अनुभवाची, तत्त्वचिंतनाची वलये फिरू लागली पाहिजेत. खलील गिब्रान, मॉम, टागोर, ॲम्ब्रज्, वायर्स, सोलोगॉब्, खाडेकर, चोरघडे, कार्णेकर, अत्रे वगैरे प्रतिभावत लेखकाच्या काही श्रेष्ठ लघुतम कथातून असा प्रभाव दिसून येतो परतु जेथे पृष्ठावरच मोबदला ठरत असेल तेथें एखादी समर्थ कथाकल्पना, विसगति, विरोध किंवा सत्त्व एका पानातच खर्ची घालून टाकण्याऐवजी त्यातच इतर पूरक मालमसाला टाकून चालू आकाराची आणि किफायतशीर दर-दामाची 'कथा' निर्माण करण्याचा मोह एखाद्या लेखकाला झाला तर त्यात अस्वाभाविक काही नाही. अशाच रीतीने 'पान-पूरके' तयार करण्यासाठी दोन चार ओळीचा चुटकाहि फुगवून, अर्धा-पाऊण पान करण्याचे काम अनेक मासिकातील सपादकीय खात्यातील लेखकाना हल्लीहि करावे लागते हेहि सर्वश्रुतच आहे. अशा रीतीने एकीकडून लघुतम कथेस सर्वतोपरी योग्य अशा कथावस्तूचा इतरत्र उपयोग होऊ लागला आहे व लघुतम कथेशी विसदृश अशा क्षुल्लक चुटक्याचे मात्र लघुतम कथेशी केवळ आकारमानाने साम्य असलेल्या 'हास्यकात' किंवा किंचित्कथेत परिवर्तन होऊ लागले आहे. यामुळे लेखक-वाचकानी आकाराऐवजी आशयाकडे लक्ष देण्याची व जागरूक राहण्याची जरुरी भासू लागली आहे एवढेंच

असो. शेवटी *सागावयाचे इतकेच की* कथा-वाङमयाचा कोणताहि प्रकार घेतला तरी त्याचा कस तो जीवनाचे दर्शन किती सच्चेपणाने व किती प्रभावीपणाने करू शकतो यावरच अवलबून असतो. आकार, विस्तार, तात्रिक रचना वगैरे विशेष हे गौण होत या दृष्टीने पाहता लघुतम कथेसारख्या प्रकाराला जीवनातील समर्थ, कण व क्षण

समाज शिक्षणमाला

एक तप

सर्वसामान्य लोकाना वाचनाची गोडी लागावी, त्याना सर्व प्रकारचे ज्ञान सोप्या भाषेत देता यावे, या उद्देशाने गेली बारातेरा वर्षे समाज शिक्षणमाला मोठे उल्लेखनीय कार्य करीत आहे दरमहा वीस तारखेस या मालेने आपले नवे पुस्तक प्रकाशित करून आजवर नियमितपणाने एकूण १५० पुस्तके प्रकाशित करून आपले वैशिष्टय प्रस्थापित केले आहे. या मालेच्या सपादिका डॉ. सरोजिनी बाबर यानी ही सर्व प्रकाशने अगदी सोप्या भाषेत लिहिली जातील व ती आकर्षित होतील याबद्दल विशेष मेहनत घेतली आहे अनुच्चारित अनुस्वार वगळून या मालेचे प्रकाशन झाले असल्यामुळें तिला आणखी एक वेगळे स्वरूप प्राप्त झाले आहे

या मालेसाठी म म. दत्तो वामन पोतदार, कै. रियासतकार सरदेसाई, श्री ग. ल. ठोकळ, कै ख. सा. दीडकर, गु बाबुराव जगताप, श्री. बाबासाहेब पुरदरे, श्री. व्यकटेश माडगूळकर, श्री. शकर पाटील, कवि बा. भ. बोरकर, प्रा. आनद यादव, सौ. कुमुदिनी रागणेकर, श्री. गो. नी दाडेकर, डॉ पवार, श्री. कृ. मा बाबर, श्री य. गो जोशी इ लेखकानी लिहिलेले आहे स्वतः डॉ सरोजिनी बाबर यानीहि आजवर पचवीस एक पुस्तके लिहिली आहेत.

मालेचे विविध विषय हाताळताना कथा, काव्य, नाटक, निबध इ. सर्व प्रकारचे माध्यम स्वीकारले . असून भाषा व माडणी सोपी राहील हे आवर्जून पाहिले आहे

समाज शिक्षणमालेचे पुढील प्रकाशनहि मोठ्या उमेदीने होत राहील ही अपेक्षा आहे

बाजुबंद

लेखक . डॉ. सरोजिनी बाबर

प्रकाशनक्रमांक १५०

कलात्मक दृष्टीने वेचून त्यांना प्रभावीपणें वाचकापुढें ठेवतां येतील अशा वाङ्मय-प्रकाराची आवड असणाऱ्या लेखकाना अजूनहि या क्षेत्रात बराच वाव आहे.

या दृष्टीने श्री रामचद्र हिंगणे याचा 'काळोखातील काजवे' हा लघुतमकथासग्रह स्वागतार्ह आहे. त्यापूर्वी (इ. स. १९४६ मध्यें) त्यानी 'टिकल्या' हा त्यांचा पहिला लघुतम कथासंग्रह प्रसिद्ध केला होता. यावरून त्याचें या प्रकारावरील प्रेम दिसून येईल.

परिस्थितीमुळें श्री. हिंगणे याच्या अनुभवाचे, वाचनाचे व अभिव्यक्तीचे क्षेत्र मर्यादितच राहिले आहे. त्यांच्या कथात कल्पनेच्या उत्तुग भराऱ्या, नादमधुर व अलकृत भाषा, मनोविश्लेषण, प्रसग व पार्श्वभूमीचें अननुभूत नाविन्य वगैरे प्रथमदर्शनीच वाचकाना मोहून टाकणारे विशेष फारशा प्रमाणांत आढळणार नाहीत आपण पाहिलेल्या, जगलेल्या, जीवनाशी प्रामाणिक राहून त्यातील अनुभव व विचाराना त्यानी कथाचें रूप दिले आहे.

शुचिता, प्रसाद व जीवनाभिमुखता हे गुण मात्र या कथात खास दिसून येतील. आजच्या अनेक नव–कथा वाचताना वाचकाना राहून राहून वाटत असते की 'या कथातील जीवन हे खरोखर आपले नव्हे. कथालेखकाच्या विचित्र कल्पनाविश्वातीलच या व्यक्ती, हे प्रसग आणि हे शब्द असावेत."

अशा कथाबद्दल वाचकाना कधीच आत्मीयता वाटू शकत नाही, मग त्या कथाची बौद्धिक पातळी कितीहि वरच्या दर्जाची असो. याउलट आपल्या भोवताली पसरलेल्या सामाजिक जीवनातील, हरघडी अनुभवास येणाऱ्या प्रसगावर, दृश्यावर व दृष्टीस पडणाऱ्या व्यक्तिविशेषावर ज्या कथा आधारलेल्या असतात त्या (कलेच्या व सफाईच्या दृष्टीने) थोड्या फिक्या (Flat) असल्या तरी त्याबद्दल वाचकाना जिव्हाळा वाटतो ही वस्तुस्थिति आहे. श्री. हिंगणे याच्या कथा या दृष्टीने पाहता वाचकाना "आपल्या" वाटणाऱ्या आहेत.

प्रस्तुत सग्रहांतील कथाचे विस्तृत परीक्षण किंवा मूल्यमापन करण्याचे हें स्थळ नव्हे. मात्र त्यातील प्रसंग व भावनाचे वैचित्र्य उल्लेखनीय आहे एवढेंच सुचवून वानगीदाखल काही कथांचा, उल्लेख करणे अवश्य वाटतें. 'काही शंका', 'बापाच नाव', 'देवी' यातील विनोद हृद्य आहे तर 'मातृहृदय', 'कारकून', 'चाभार व सहा आणे' वगैरे कथातील कारुण्याची छटा चटका लावणारी आहे. 'पत्र, पोलीस व लांच', 'हें पत्र कुणाचे ?', 'चार आणे उसने घेतलेत', 'मी खोली का नाकारली', 'शिकवणी', 'जन्माची खोड', 'हस्तरेषा' वगैरे कथा खास लघुतम कथेच्या बांधणीच्या असून त्यातील कलाटणी वाचकाना आकर्षक वाटण्यासारखी आहे. 'उर्मिला', 'स्वर्ग', 'अरे पतंगा' याना लघुतम कथा म्हणण्यापेक्षां गद्यकाव्यें म्हणणे बरे. 'मूठभर हरबरे', 'चिता', 'गुरु आणि शिष्य' या कथा ग्रामीण लोककथावर आधारलेल्या आहेत, 'चार लघुकथा' यांसारख्या आत्मनिवेदनपर कथांतून लेखकाचा जीवनाकडे पाहण्याचा आशावादी दृष्टिकोन दिसून येतो. वैफल्याच्या व निराशावादी कथा लिहिण्याच्या चालू जमान्यात, हालअपेष्टांना, अडचणीना तोड देत असूनहि जीवनातील सुखाच्या कणाबद्दल कृतज्ञ राहणारी लेखकाची वृत्ति अधिकच उठून दिसते.

श्री. हिंगणे याची भाषाशैली प्रासादिक असून तिला कृत्रिम अलकाराचा, कोटघाचा हव्यास नाही. श्री. हिंगणे याच्यासारख्या निष्ठावत लेखकाला वाचकाकडून योग्य उत्तेजन मिळाल्यास त्याच्याकडून साहित्याची बहुमोल सेवा घडण्याची शक्यताच नव्हे तर खात्री आहे असे म्हणावेसें वाटते.

भा. म. गोरे

शेवटीं हेंहि गाडें--

—विकर्ण

एक गोष्ट आठवते. एक फ्रेंच सद्‌गृहस्थ होता. सरदार–विरदाराच्या घराण्यातलाच कुणीतरी असेल. त्यानें आपल्या मित्राशी एक अद्‌भुतच पैज लावली. पॅरिसच्या रस्तोरस्ती सध्याकाळ झाल्यावर शेंकडों बायका दिसतात. त्या खूप सुदर असतात. पण बहुतेकींचे सौंदर्य नकली असतें. तरी अगदी अस्सल सुदर बायका अगदीच नसतात असें नाहीं. डोळे असले तर असली-नकली फरक चटकन् ध्यानात येतो. तर या सरदार घराण्यातल्या सद्‌गृहस्थाने मित्राशी पैज लावली ती अशी– "हें बघ दोस्त, आपली तुझ्याशी पैज. आज सध्याकाळी मी बाहेर पडेन. मध्यरात्रीपर्यंत रस्तोरस्ती, दारूच्या गुत्त्यात भटकत राहीन. अन् तुला सागून ठेवतों, अशी एक तरुणी शोधून काढतों–की जिच्यासारखी सुदर बाई तूं कधी पाहिली नसशील." वगैरे-वगैरे सागून झाल्यावर तो देखणा नि श्रीमत तरुण जरासा हंसला. मित्राने विचारलें, 'त्या सुदर बाईशी तूं लग्न करणार आहेस काय ?' सद्‌गृहस्थाने मान हलवली. "हॅट् ! जर तिच्यात काही उणेपणा निघाला, तर मी पैज हरलो असें होईल, आणि मी पैज हरलो तरच मी तिच्याशी लग्न करीन. पण जर का मी पैज जिंकली, तर मात्र तुला तिच्याशी लग्न लावावे लागेल."—सारा प्रकारच अद्‌भुत होता मित्राने खूप विचार केला. पण हरकत घेण्याजोगें काहीच त्याला या पैजेत दिसेना. अर्थात् त्याच्या बाजूने तर नुकसान काहीच नव्हते.

मग ठरलेल्या वेळी नीट कपडे वगैरे करून आपला हा सद्‌गृहस्थ सुदर बाई शोधायला बाहेर पडला. त्याची नजर म्हणजे मुरब्बी

जवाहिऱ्यासारखी कसलेली. काही दिसलें कीं लगेच पागल होण्याजोगा तो नव्हता. शिवाय टिपलेल्या बाईंत काही उणेपणा निघाला, तर ती त्याच्याच गळयात अडकणार होती. म्हणून बाईचे सौंदर्य अगदी निर्दोष हवे होते. म्हणजे मग तरी त्याचा मित्र उल्लूपणा करीत घराबाहेर भटकला नसता.

खूप रस्ते फिरून झाले. खूप दुकानाच्या समोर उभें राहून बायकाची ये-जा बघून झाली. पण एकहि बाई पसतीला उतरली नाही. मग गुत्ते धुडाळून झाले. नतर नृत्यालयें. नतर नाटचगृहे. ऑपेरा हळूहळू रात्र वाढत गेली. मध्यरात्रीला थोडाच अवकाश उरला होता. परत सद्‌गृहस्थ रस्त्यावर आला. रस्ते निर्जन होत आले होते. दुकानें बद होत होती. सद्‌गृहस्थाने चालायला सुरवात केली. इकडे घरी तो मित्र आरामात बसून होता. घड्याळाकडे बघत होता. वेळ टळायच्या आत सद्‌गृहस्थ सुदर बाईसकट आला पाहिजे. नाहीतर त्याची हार आहे. आणि रिकाम्या हाती परत जावे लागले तर आपण काय हरू हे मात्र सद्‌गृहस्थाला ठाऊक नव्हते तें ठरवणार होता त्याचा घरी बसलेला मित्र.

सद्‌गृहस्थ अगदी हताश होत आला होता. एवढचात अचानक नजर गेली. एका दुकानाच्या अर्धवट बद दारातून एक बाई दिसत होती. सद्‌गृहस्थ घाईघाईने दुकानाकडे निघाला. दुकानातले एक–एक दिवे विझत होते. दारेहि बद होत होती. तेवढचात सद्‌गृहस्थाने उबऱ्यावर पाऊल ठेवले. वीस–पंचवीस हातावर कोपऱ्यात ती बाई उभी होती. उर्वशीसारखी.

म्हातारा दुकानदार दार बद करायला येत होता. तो म्हणाला, 'दुकान बद झाले साहेब; आता उद्यां या.' सद्‌गृहस्थ म्हणाला, 'मला त्या बाईंशी दोन शब्द बोलायचे आहेत...म्हाताऱ्या दुकानदाराने नजर वळवळी. सद्‌गृहस्थाच्या बोटाच्या दिशेने त्यानें पाहिले. मग खूप वैतागून तो सद्‌गृहस्थाला म्हणाला, "हे पाहा साहेब, हें शिप्याच दुकान आहे. बायकाचे कपडे शिवतो आम्ही .." सद्‌गृहस्थ म्हणाला, "दुकानात पाय ठेवल्याबरोबरच ते ओळखलं मीं. पण मला काही बाईचा एखादा कपडा शिवून नको आहे. मला ती बाईच हवी आहे. आता मात्र तो म्हातारा दुकानदार चागलाच वैतागला म्हणाला, 'साहेब आपण दारूच्या नशेंत दिसतां. म्हणून आपल्याला काय वाटेल तें दिसत आहे. ती काही बाई नाही. रक्तमांसाच शरीर नाही. दुकानात माडलेला सांगाडा आहे तो. माझ शिप्याच दुकान, असल्या गोष्टी ठेवाव्या लागतात.

आणि दुकानाची फळी पडली. तेव्हा या सद्‌गृहस्थाने बराच वेळ डोळे चोळून मग पाहिले. त्याला डोळयासमोर अधार दिसत होता.

या गोष्टीत उपरोध किती आहे कोण जाणे. पण एक साधेसुधे सत्य नक्कीच आहे. किंवा वेगळचा शब्दात सागायचे, तर दोन तात्पर्ये आहेत· (१) माणूस अतिरेकीपणाने जवाहिऱ्या होऊ गेला, तर बहुतेक त्याला शेवटी आधळें व्हावें लागतें, आणि (२) निर्दोष सौंदर्य असेच असते–ते वास्तवात विराजत नाहीं.

यावरून आणखीहि असें वाटते, की जवाहिऱ्याला आपण जितके मुरब्बी आहोत असें वाटत असते, तितका पक्का तो नसतो. अलीकडेच कॉलिन विल्सननें व्यक्त केलेले काही विचार पाहण्यात आले, ते वाचून एक वाटले, की कधी काळी विल्सनसाहेबाची अवस्था आपल्या गोष्टीतल्यासारखी होऊ शकेल

विल्सन आहे 'रागावलेला तरुण.' जे बोलायचे ते स्पष्टच बोलून टाकतो. आरामखुर्चीत स्वस्थ पडून निर्विकार चित्ताने बोलल्यासारखे बोलतो हा माणूस.

त्याने स्पष्टच म्हटले आहे: 'मी लैंगिक विषयावर का लिहितो, माहीत आहे ? कारण या विषयावर माझ्यापेक्षा चागले कोणीच लिहू शकलेले नाही.' 'When I read about sex in D. H. Lawrance, in Maupassant, in Wedekind—even in Joyce —I suddenly feel : These men are liars.' मोपासाँ, लॅरेन्स, जॉइस या लेखकांना इतक्या सहजपणे खोटारडे म्हणणे आतापर्यंत कुणाला जमले नसेल. ते विल्सनला जमले. विल्सनने आणखी असे म्हटले आहे, की माणसाच्या अनुभवातील सवींत मुद्‌याची गोष्ट बोलू जाता, कसा कुणास ठाऊक, पण मूळ मुद्दाच याच्या हातून निसटला आहे या सर्व मडळीत फक्त Wedekind नेच तेवढें लैंगिक बाबीवर सपूर्ण प्रामाणिकपणे लिहायला सुरवात केली होती. विल्यम ब्लेकच्या लैंगिक विचाराशी माझ्या विचाराचे एकदरीत साम्य आहे. पण ब्लेक काही कादबरीकार नव्हता, मी कादबरीकार आहे. आता मी Ritual in the Darkचा पुढला भाग लिहितों आहे. या देशात (इंग्लंडमध्ये) पुस्तक छापले जाणार नाहीं हे मला माहीत आहे. तुम्हाला विकत घ्यायचे असेल, तरी ब्रुसेल्सला किंवा स्टॉकहोमला जावे लागेल.

या आपल्या पुस्तकाबद्दल विल्सन, खूप आशा बाळगून आहे. आपल्याआधी लैंगिक विषयावर ज्यानी ज्यानी लिहिले आहे, त्याच्यापेक्षां मूळ मुद्‌द्यावर नेमके बोट ठेवणे आपल्याला जमेल, अशी त्याची कल्पना आहे.

यानतर लगेंच विल्सन म्हणतो, "सगळेच लिखाण म्हणजे एक 'कॉंप्रमाईज'चा प्रकार असतो. चागल्या आणि धाडशी लेखकालासुद्धा काहीतरी तडजोड करावीच लागते. हेन्री मिलरसारख्यालाहि ही करावी लागली आहे."

पण, कॉंप्रमाईज आणि प्रॉस्टिटचूशन एकच नव्हेत, असें मात्र कॉलिन विल्सनला वाटतें

आता, सर्वांत उत्कृष्ट लैंगिक विश्लेषण सादर करता करता कॉलिन विल्सनने शेवटी मेणाचा पुतळाच दाखवला नाही म्हणजे मिळवले. अशाने त्याच्या भक्तमडळीची निराशा होईल. शिवाय, शेवटी 'तडजोड' ही आहेच. मला वाटते, विल्सनसाहेब एवढचातच कोठेंतरी काही तडजोड करून टाकतील.

* * *

कॉलिन विल्सनकृत—

- *The Outsider*
- *Religion and The Rebel*
- *Age of Defeat*
- *Ritual in the Dark*
- *Adrift in Soho*

राऊरकेला कीं जर्मनांची वसाहत ?

भिलाईमागें □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

रशियनांच्या कोणत्या महत्त्वाकांक्षा दडलेल्या आहेत ?

हींच का आमचीं नवीं तीर्थक्षेत्रें ?

पीटर श्मिद्

या स्विस पत्रकारानें

India : Mirage and Reality

या आपल्या ग्रंथांतील

The Steel Battle for India

या प्रकरणांत

या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

स्वसंरक्षणासाठीं सिद्ध होत असलेल्या भारताला

संरक्षणाचा पाया असणाऱ्या

पोलादाची ही कहाणी

कांहींशीं अस्वस्थ केल्यावांचून राहणार नाहीं.

कहाणी मूळ इंग्रजीवरून भाषांतर करून

प्रा. दा. सो. देसाई

यांनीं मराठीं वाचकांना सादर केली आहे.

३ फेब्रुवारी १९५९ रोजी राऊरकेला येथील पहिल्या झोतभट्टीचे समारंभपूर्वक उद्घाटन भारताचे पहिले राष्ट्रपति कै. डॉ. राजेन्द्रप्रसाद याच्या हस्ते झाले; त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी भिलाई येथें पिग लोखंड बनविण्यास आरंभ झाला. त्याबरोबर सोविएतनें झपाट्यानें केलेल्या कामाबद्दलचे मनोमनीचें कौतुक भारतीयांना लपवितां आले नाही. रशियनाच्या आधी बरोबर सहा महिने अगोदर जर्मनांशी करार झालेला नव्हता. का ?

तांत्रिक आघाडीवर जर्मन्स

पण भिलाईपेक्षां राऊरकेला ही पूर्णतया निराळी अशी गोष्ट आहे, ग्राकडे सर्वसाधारणपणें दुर्लक्ष केले जातें, त्यामुळें त्या दोहोची तुलना करणे योग्य नव्हे. भिलाई हा एक 'तयार' कारखाना आहे (Readymade plant)–सोविएत युनियनमध्यें कोठेंतरी आधीच अस्तित्वांत असल्यासारखा. फाईलीमधून नुसते ब्ल्यूप्रिंट्स् काढायचे, त्यावरहुकूम आपल्या सरकारी मालकीच्या कारखान्याना राबणीला जुपायचे की मर वेगात प्रकल्पाच्या प्रगतीची घोडदौड चालू, असा रशियन खाक्या. उलट, राऊरकेला हा एक अपूर्व प्रकल्प आहे–जगांतील एक अत्याधुनिक पोलादाचा कारखाना ! ऋप आणि डेमॉग याच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीतल्या ३४ खासगी कंपन्या एकत्रित आल्या; 'जर्मनी भारत असोसिएशन' या नावाखाली कामाला लागल्या. जर्मनीत नोकऱ्याची चणचण अजिबात नाही; भारतातील या योजनेत अगदी

अली कडच्या तांत्रिक ज्ञानाचा उपयोग करायचा; आणि शिवाय निरनिराळ्या कंपन्यांचें आपापसांतील सहकार्य जमवायचें, या सगळ्या अडचणींमधून जर्मनांना वाट काढायची होती.

शिवाय पुरेसा तांत्रिक अनुभव असलेली भारतीय फर्म सोविएतच्या बरोबर देण्यांत आली. जर्मनांना मात्र या बाबतींत अनेक दु:खद धक्के सोसावे लागले. राऊरकेलाला येणारे भारतीय इंजीनिअर्स निव्वळ 'बच्चे' होते! तांत्रिक शिक्षणाच्या महाविद्यालयांतून 'पदव्या' संपादून त्यांनीं नुकतीं कोठें उंबरठ्याबाहेर पावलें टाकलीं होतीं; त्यामुळें कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांना शून्य होता. प्रथमत: अतिशय कष्टानें त्यांना शिकवणें भाग पडलें. दुसरी गोष्ट म्हणजे बऱ्याच जर्मन कंपन्यांना वेळेवर आपला माल पोंचवतां आला नाहीं. अतोनात गर्दी असलेल्या कलकत्ता बंदरांत त्यांचा माल कित्येक महिने कधीं कधीं वर्षभरसुद्धां अडकून पडला होता. तीन प्रचंड कारखाने उभारायचे–तिथें लोहमार्ग अवघा एक–त्याचा बराचसा भाग केवळ एकेरी वाहतुकीचा–हें आश्चर्य नव्हे काय? त्यांत कम्युनिस्टप्रणीत गोदीकामगार संघटनांनीं स्वीकारलेल्या आडमुठेपणाकडेहि कांहीं जर्मन्स अंगुलिनिर्देश करतात. या कामगारांनीं अग्रमान सोविएत मालाला दिला आणि जर्मन साहित्य तसेंच पाडून ठेवलें. पूर्वकिनाऱ्यावरच्या विशाखापट्टण बंदराचाहि उपयोग रशियनांना करून घेतां आला; कारण तिथून भिलाईशीं सरळ दुहेरी लोहमार्ग आहे. सारांश, रशियनांची साधनसामग्री श्वासोच्छ्वासाप्रमाणें एकसारखी येत राहिली आणि जर्मनांचे मात्र आडाखे चुकले; लाल फितीनें त्यांची कुचंबणा होत राहिली. एकदां तर असें वाटूं लागलें कीं रशियन लोक उशिरानें कामाला लागले; पण ते जर्मनांना मागें टाकणार! एक जर्मन इंजीनिअर मला म्हणाला, "नाकानं कां होईना, पण शर्यत अखेर आम्हीं जिंकली, हें अद्यापहि आम्हांला आश्चर्य वाटतं. भारताच्या राष्ट्रपतींनीं आमच्या भट्टीचं उद्‌घाटन करण्यापूर्वी दहा दिवस आधीं आम्हीं चांचण्या घेतल्या होत्या. रशियनांनीं दुसऱ्या दिवशीं जो कार्यक्रम केला तो त्यांचा खरोखरच आरंभ होता."

आपल्या यशाच्या प्रचारदुंदुभि पुरेपूर बडविण्यांत रशियन अजिबात मागें राहिले नाहींत, हें सांगायलाच नको. भारतीयांच्या कानांत ते कुजबुजूं लागले, "आम्हीं जलदीनं काम उरकलं एवढंच नव्हे तर आम्हीं तुम्हांला उत्पादनाच्या अगदीं आधुनिक आणि स्वस्त अशा पद्धति देत आहोंत. रशियन कामगार पोलाद जितकं आणि जितक्या स्वस्त किंमतींत करतो, तितकं जगांत कोणी करूं शकत नाहीं." रशियनांच्या या दाव्यांना जर्मनांनीं आव्हान दिलेलें आहे. ते मला म्हणाले, "पोलाद उत्पादनांतील तांत्रिक ज्ञान जगांत सगळीकडं जवळजवळ सारखंच आहे. भिलाईपेक्षां राऊरकेल्याच्या कारखान्याला जास्त खर्च येतोय् हें खरं आहे; पण त्याचं कारण असं आहे कीं, राऊरकेलाला केवळ पोलादाचंच उत्पादन होणार नाहीं; भारताला निकडीची गरज असलेलीं कृत्रिम खतं उत्पादन करण्याचाहि कारखाना तिथं तयार होतोय्."

– तर मानसिक आघाडीवर रशियन्स

तज्ज्ञांच्या दृष्टीनें जर्मन आणि रशियन्स यांच्यांतील तांत्रिक स्पर्धा तात्पुरती कां होईना अनिर्णित राहिलेली असली तरी सगळे भारतीय एका मुद्द्याबाबत मात्र एकमत होतात असें मला आढळलें आहे;

श्मिद हे केवळ पत्रकार नाहींत. उत्कृष्ट फोटोग्राफर म्हणून त्यांची विशेष ख्याति आहे. पाहा ना! कॅमेरा आणायला जेथें बंदी आहे तेथेंच तो ते किती खट्याळपणें, किती नाट्यपूर्ण रीतीनें चालवीत आहेत?

आणि तें म्हणजे मानसिक क्षेत्रांत रशियनांनीं जर्मनांपुढें बरीच आघाडी मारलेली आहे! दोन्ही ठिकाणीं बरेच दिवस मुक्काम ठोकल्यानंतर माझ्या स्वानुभवानें मी निश्चित सांगूं शकतों कीं, राऊरकेलापेक्षां भिलाई येथील सामाजिक संघटन तुलनेनें कितीतरी पट चांगलें आहे.

"खरें सांगायचें तर याच्या उलट स्थिति असायला हवी होती." असा अभिप्राय व्यक्त करून श्री. श्मिद यांनीं राऊरकेला येथील भौगोलिक परिस्थितीचें वर्णन केलें आहे. ते लिहितात. "कारखान्याच्या उभारणीला विलंब लागला तरी तो अवधि जर्मनांना निवासगृहांच्या बांधणीसाठीं उपयोगी पडला. त्यामुळें तिथला साधासुधा कामगारहि आज छोटचाशा बऱ्यापैकीं घरांत संसार मांडून आहे. उलट रशियनांनीं सारं लक्ष झोतभट्ट्यांकडेच कोंडल्यामुळं तिथल्या बहुतांशीं कामगारांना जुन्यापुराण्या चिखलमातीच्या घरांतून समाधान मानावें लागत आहे. अर्थात् खराखुरा आराम रोऊरकेलांतहि नाहीं आणि भिलाईतहि नाहीं. घरांना सिमेंटचा अद्याप वास येतो आहे. त्या उघड्यावाघड्या वातावरणांत अफाट रिकाम्या जागेंत इतस्तत: फेकलेल्या खेळण्यांसारखीं तीं घरकुलें दिसतात. तिथल्या बहुतेकांचें वास्तव्य 'हंगामी' असल्यामुळें आपापल्या आवडीप्रमाणें त्या ओसाड-

वाडीचे बगीच्यांत रूपांतर करायचा त्रास कोणी घेत नाही. राऊरकेलांत निदान रस्त्याच्या किनाऱ्याने तरी झाडाच्या रांगा आहेत. मात्र ही झाडें अजून काटक्यांच्याच अवस्थेंत आहेत. विटांच्या ठेंगू भिंती त्याचे रक्षण करीत आहेत. इथें सूर्य अद्यापहि निर्दयपणे झोडपीत असतो आणि प्रत्येक वाहन धुळीचे ढग उठवीत असतें. उन्हाळ्याच्या दिवसात एअर-कंडिशनिंग यंत्र म्हणजे बाह्य जगाशीं संबंध नसणाऱ्या सुरक्षित किल्ल्यासारखें वाटते; दिवसभराचे काम उरकले की जो तो त्याच्या छायेंत घुसतो; पुन्हा डोकेदेखील बाहेर काढायची कोणाला इच्छा व्हायची नाही यामुळेच राऊरकेलातील जर्मन विभागात एका उदास वातावरणाने झाकाळून टाकले आहे. माणसाच्या शोधात डायोजिनस जसे भटकला तसा सारी दुपार मी भटकन्ती करीत होतों. एखादी छोटीशी बाग किंवा दुसरें काही जर्मन भावनेची झलक दाखविणारे कुठें दिसते का, हें धुंडाळण्यासाठी ! सरतेशेवटी मला एक ठिकाण आढळले. तिथल्या मालकाने एक वेलीचा मांडव बांधला होता. तिथें काही पांढरी बदके क्लक्लकत होती आणि एक सुरेख माकडहि झोके घेत होते आहे ! एक का होईना 'माणूस' या वस्तीत आहे, या विचारानें धिटाईने मी तिथली घंटा वाजवली. एका तरण्याताठ्या गृहिणीने साशंक नजरेनें माझ्याकडे बघत दरवाजा उघडला. जर्मन भाषेंत केलेले माझे नमस्कारचमत्कार तिला काही उमगले नाहीत. ती इंग्लिश महिला होती– तिचे यजमान कोणत्या तरी भारतीय कंपनीत कामाला होते.

जर्मनांना आकर्षण वाटावे असे राऊरकेलांत आहे काय ? मायदेशी मिळेल त्यापेक्षा दुप्पट पैसा त्यांना इथें मिळतो, हे खोटें नाही. मी त्यांच्यापैकी अनेकांजवळ विचारणा केली. बहुतेकांनी स्पष्टपणें सांगितले, की आपण पैशाकरिता भारतात आलों ! इथून परत गेल्यानंतर जर्मनीत स्वत:च्या मालकीचे एखादें छोटेंसें घर बांधतां येईल, मुलांबाळांना विश्वविद्यालयात शिकायला पाठवता येईल, या हेतूनें ! त्यासाठी हा एकदोन वर्षांचा 'त्याग' सोसायला ते राजी होते. — इथें हा असातसाच उडून जाणारा काळ, रिकाम्या संध्याकाळी त्यामुळें 'पेय' हाच एकमेव विसावा ! मला भेटलेला एक जण चार लेकरांचा बाप होता — पण फारफार उदास होता. या विजनवासात तो भरपूर धन जोडीत होता हें खरें; पण त्याच्या जर्मनीत असणाऱ्या बायकोने त्याला सोडचिठ्ठी दिली होती; आणि यानें इकडून पाठविलेली 'माया' स्वतःच्या प्रियकराबरोबर उधळून टाकली होती !

राहता राहिले इथले क्लबातले चित्रपट ! पण ऊठसूट रोज रात्री सिनेमा कोण बघत बसणार ? मग उरले मघाशी सांगितले ते 'मद्य.' पण तेंहि इथें भयंकर महाग, क्लबात तुम्ही सडकून प्या — पण इथें स्त्रिया नाहीत — जर्मन महिलासुद्धा नाहीत. मद्यपि ब्रह्मचाऱ्याच्या भयाने इथल्या विवाहितांना आपल्या बायकांना क्लबात आणणें आवडत नाही. 'तुम्ही इथं एकटे असता ?' 'अगदी एकटे, केवळ एकटे !' राऊरकेलाचे पालुपद आहे — एकलेपण !

बाकी काही असो नसो; सगळ्यांत वाईट गोष्ट जर कोणती असेल तर ती ही की, इथें कामातहि समाधान मिळत नाही !

आमचे 'कोवळे' इंजीनियर्स

भारतीय मनात तांत्रिक समजुतीचा किती अत्यल्प शिरकाव झालेला आहे, हे कोणीहि विदेशी तज्ज्ञ सांगू शकेल. याचे कारण काय ? काही आंतरिक तिरस्कार की त्याचे शिक्षण ? बेंगलोरच्या मशिन टूल कारखान्यातील प्रशिक्षण विभागाचा स्विस प्रमुख मला म्हणाला, "युरोपातल्या आपल्या मुलाबाळांना तांत्रिक शिक्षणासाठी जशी ओढ असते आणि चेतावणी असते, तसे इथल्या मुलांना काहीच मिळत नाही. त्यांच्यातली फारच थोडी मुले मेकॅनो सेटशी किंवा ठोकळ्यांशी खेळलेली असतात. तांत्रिक बाबतीत इथल्या थोरामोठ्यांची गतिदेखील आपल्यासारख्याला थक्क करून टाकणारी असते. इथल्या शिक्षणाने हा 'अभाव' नुसता निर्माण केलेला असतो असे नव्हे तर तो वाढवलेला असतो ! तांत्रिक शिक्षणासाठी प्रवेश देण्यापूर्वी स्वित्झर्लंडमध्ये दोन वर्षें प्रत्यक्ष काम केलेले असावे लागते; आणि शिकत असतानाहि तुमचा प्रत्यक्ष कामाशी सतत संबंध टिकवलेला असतो. उलट भारतातील शाळांतून नुसते प्रयोग दाखविण्यावर (Demonstration) समाधान मानण्यात येते. विद्यार्थ्याला उपकरणाच्या एवढ्याश्या तुकड्याला कधी हात लावायला मिळत असेल तर शपथ ! परिणाम — आपल्या ज्ञानाविषयी भलताच गर्व असणाऱ्या इथल्या कोवळ्या इंजीनियर्सना साधनसामग्रीच्या अगदी प्राथमिक गोष्टींचीहि जाण नसते की त्यांचा उपयोग ठाऊक नसतो. "आमच्या या कारखान्यात आम्ही या गृहस्थांना प्रथमतः लेथचा उपयोग कसा करायचा इथपासून शिकवतो. हे लोक हुशार नाहीत, असें मात्र नव्हे. एकदा त्यांना नीट शिकवले की ते कुशलतेत युरोपियनांच्या मागें राहत नाहीत — चिकाटीची बाब मात्र सोडायची !"

यामुळेंच स्विस कामगाराचे काम भारतीय सहकाऱ्यापेक्षां कितीतरी पटींनी ज्ञास्त होते. स्वाभाविकच पांच पटींनी तरी त्याची कमाई वाढते. आणखी एका गोष्टीने भारतातील सगळ्या परकीयांना धक्काच बसतो. — "अनंत चिंतांनी गांजल्यामुळें ज्याचे लक्ष कामात लागत नाही, पुरेसें खायलाप्यायलाहि ज्याला मिळत नाही, महिना शंभर रुपड्या पगार ज्याला मिळणार अशा माणसाच्या हाती लक्षावधि डॉलर्स किंमतीची यंत्रें इथें सोंपविली जातात. केवढ्या प्रचंड किंमतीचा धोका इथं पत्करलेला असतो, नुसता विचार करा !"

भारत सरकारने स्वत: उभारलेल्या अगडबंब औद्योगिक प्रकल्पाची अवस्था रस्त्यातल्या मोटरीसारखी आहे ! भारतीय तज्ज्ञ आणि

• व्यक्तिमत्त्वाचा विकास — ६=६०
ग. वि. अकोलकर

* *

• आचारसहिता अहवाल — ३=५०

* *

• लोकमत — २=००
सदाशिव आठवले

* *

सभासदग्राहकांना २५ टक्के सवलत

इतर प्रकाशनासाठी लिहा :

समाज प्रबोधन संस्था

१२४२ सदाशिव पेठ, विद्यापीठवाडा, पुणें २

लालफिती कारभार जिवंत असतानाहि हे प्रकल्प अस्तित्वांत आहेत आणि कार्यान्वित आहेत, हीच खरोखर अजब गोष्ट आहे ! कोणी-तरी 'खास' परमेश्वर भारताकडे लक्ष पुरवीत असला पाहिजे !

—'मसणांत जा लेको'

भारतांतील कोणत्याहि परस्थ नोकराकडून पहिली जर कोणती गोष्ट अपेक्षित असेल तर ती म्हणजे– धीर! सोशीकपणा. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजेहि– धीर! सोशीकपणा. परंतु आर्थिक क्षेत्रात किमया घडविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या फायदेशीर जलदीच्या बदल्यात जर्मनानी तो गुण केव्हाच सोडून दिला आहे ! "एखादी गोष्ट कशी करायची हें पाच वेळा तुम्ही भारतीयाला करून दाखवा; आणि तुमची पाठ फिरायचा अवकाश, सहाव्या वेळी तो ती चुकीचीच करणार ! " राऊरकेलातले हे पालुपदच झाले आहे– "आणि समजा, अखेरीस ते काम त्याला जमले; तरी त्याला जरा दुसऱ्या कामाकडे टाका, लगेच जुन्या कौशल्याचा त्याला विसर पडलाच म्हणून समजा." निष्कर्ष एवढाच की, "पोलाद कारखाने चालू ठेवायला या भारतीयांच्या आणखी काही पिढ्या जायला पाहिजेत." आणि हा अपमानास्पद अभिप्राय इतक्या उघड रीतीने व मोठ्या आवाजात बोलला जातो की, भारतीयांपासून तो लपवावाहि लागत नाही. भारतीय तसे स्वाभिमानी आणि मनाला लावून घेणारे आहेत. त्याना जरी यात अपमान वाटला तरी वरून ते त्यासबधी काही दाखवीत नाहीत. त्यामुळेच राऊरकेलात एक विचित्र, कठोर, निष्ठुर वातावरण उत्पन्न झाले आहे. जर्मनांच्या बाजूनें कटुता आणि चिडचिडेपणा आणि भारतीयांच्या बाजूने निर्दय झुजार आक्रमक वृत्ति ! त्या दोघाच्या मनांत प्रेम नाही, लोभ नाही; आपुलकीचे ढोंगहि नाहीं. "या झोत-भट्ट्या उभारण्यापेक्षा या चाळीस कोटी भारतीयासाठीं आम्ही 'गॅस चेंबर्स' बनविल्या तर आमच्या हातून कितीतरी चागले काम होईल." अशी शापवाणी एका 'कावेबाज' फोरमनच्या तोंडून बाहेर पडलेली मी ऐकली आहे. या आडदांड उद्धटपणाला अहिंसक भारतीय केवळ स्मितानें जवाब देतो. पण त्याच्या अतःकरणात मात्र कोठें तरी घातक शल्य सलत असतें. राऊरकेलातले भारतीय कामगार जेव्हा जेव्हां त्याच्या फोरमनशी बोलताना मी बघितले तेव्हा तेव्हा त्याच्या डोळयात असे काही भाव तरळत होते की मला तरी ते बिलकुल आवडले नाहीत. जर्मनदेखील ही शत्रुत्वाची भावना जाणून आहेत; म्हणून ते भारतीयाना हवेतसे अपमानस्पद वागवतात, त्याना हीन लेखतात, क्षुद्र कीटकासारखे मानतात. बाधणीकामाच्या जागी वस्तुतः या सगळयाचा अर्थ असा असतो की, "मसणात जा लेको ! तुमच्यापेक्षां मी स्वत.च इथें राबलेला बरा."

सघटनात्मक फरकामुळें रशियनाना मात्र या बाबतीत चागला आरंभ करता आला. भिलाईला स्टेट स्टील कॉर्पोरेशनकडे बाघणीचे काम सुपूर्त करण्यात आलेले आहे. सोविएतकडे तत्त्वतः केवळ सल्लागाराची कामगिरी आहे, इथे असलेल्या ७०० पैकी प्रत्येक रशियनाबरोबर एकेक भारतीय इंजीनियर किंवा कामगार असतो; रशियनाच्या निरीक्षणाखाली तो काम करीत असतो. उलट राऊरकेलांत प्रत्येक महत्त्वाचे काम जर्मन कामगार स्वत.च करतात दुर्गापूरला तर युरोपियनाचा भाग याहीपेक्षा मोठा आहे चौथा पोलादाचा कारखाना पूर्णपणे स्वत.च्या हिंमतीवर उभारायची स्वप्ने भारतीयांना पडत आहेत; तिथें उपयोगी पडेल असें बरेचसें ज्ञान त्यांना स्वाभाविकच भिलाईंत शिकायला मिळते आहे. रशियनहि त्याना शिकवीत आहेत आणि "बंधुत्वाचें सहकार्य" या नावाखाली त्याची भरपूर जाहिरातबाजीहि करीत आहेत. आज भारतातील सर्वसामान्य मत असें आहे की, "हे जर्मन्स आम्हाला कांहीसुद्धा शिकवणार नाहीत; ते इथें नुसते पैसा उकळायला आले आहेत. ते कार्यकुशल आहेत खरे – पण त्याचा डोळा आहे मुख्यतः पैशावर. उलट रशियन मात्र आम्हाला मदत करीत आहेत...."

भिलाईंतील रशियन्स

परिणामतः भिलाईला केवळ निराळी सघटना आहे एवढेंच नव्हे तर वेगळी मनोवृत्तिहि आहे. राऊरकेलाच्या वातावरणातील संताप, चीड इथें पूर्णतया अभावाने जाणवते. याचे साधें सोपें कारण म्हणजे भारतांतील रशियन्स हे जर्मनापेक्षां जादा सुखी आहेत. त्याना आपल्या बायकामुलासह इथें यायला मिळाले आहे. त्यांच्या एका हॉटेलच्या तळमजल्यातून विद्यार्थ्यांच्या समूहगीताचे येणारे स्वर मी ऐकले आहेत. जर्मनाना एकलेपणाशिवाय इथें काय आहे? सध्याकाळच्या वेळी अनेक रशियन बायका बागेंत खुर्च्या टाकून गप्पाटप्पा करीत असतात, आजूबाजूला खेळणाऱ्या बालबच्चावर नजर ठेवीत असतात. मोकळीक मिळायचा आवकाश की पुरुषमंडळी बुद्धिबळाचा डाव माडून गर्दी करतात. चार जर्मन्स जमले तर भारतीयाच्या नावानें बोटें मोडीत, शिव्याशाप देत असतात. चार रशियन्स जमले की, बुद्धिबळात रगून जाऊन दिवसभराचे श्रम विसरून जातात. त्याची तक्रार आहे ती फक्त इथल्या उष्म्याबद्दल. जर्मनापेक्षा त्याना जाण थोडी जास्त असावी. कदाचित् ते स्वतःच बरेचसे हळूबाई असतील किंवा त्याची कार्यक्षमता छातीत धडकी भरवण्याजोगी नसावी; त्यामुळें भारतीयाच्या वृत्तीची त्याना तितकीशी चीड येत नाही. त्यामुळें भिलाईचें वातावरण खूपच शाततापूर्ण आहे; तिथे मुठी वळणे नाही की आवाज चढविणे नाही. !

खुल्या जगाची चटक

एकाच गोष्टीनें हे रशियन गरम होतात–कॅमेऱ्यामुळें ! एकतर ते घाईगर्दीने पसार तरी होतील नाहीतर तुमच्या जवळ येऊन धडकतील. प्रथमतः त्यांची समजूत झाली की, मी कोणीतरी अमेरिकन आहें आणि काहीतरी खोडसाळ शीर्षके देऊन त्याची छायाचित्रे प्रसिद्ध करणार आहे. पण मी एक तटस्थ स्विस आहें, हे जेव्हा त्याना स्पष्ट केले तेव्हा त्याच्यापैकी कित्येकानी मित्रत्वाने माझी पाठ थोपटली तरीहि त्यानी छायाचित्रें घेऊं दिली नाहीतच. "हो. तुम्ही एखाद्या अमेरिकन पत्रासाठी हा उद्योग करीत असाल !" त्यानी शका काढली. तिथल्या एका स्थानिक दुकानात मी रशियन बायकाचे फोटो घेतले तेव्हा त्या भलत्याच तडकल्या. आपले हे फोटो मॉस्कोतल्या 'बड्या भाईनें' पाहिले म्हणजे काय करता, अशी भीति त्याना वाटली असावी. एक रशियन युवती 'अमेरिकन थ्रिलर' वाचण्यात गढली होती; माझा कॅमेरा दिसताक्षणीच ती बिचकली. तसे पाहिले तर सर्वसाधरणपणें बहुतेक रशियन जिथें राहतात, त्या हॉटेलातून कम्युनिस्ट वातावरण म्हणण्याजोगें फारच थोडें दिसते. स्टॅलिनची चित्रे नाहीत, लेनिनची नाहीत, हातोडाकोयत्याचे लालबावटे नाहीत. प्रकल्पातील भारतीय व्यवस्थापकानीं त्याना असल्या भानगडीपासून

अलिप्त राहायला बजाविलें आहे. फक्त कम्युनिस्ट पद्धती अमेरिकेपेक्षा कशा वरचढ आहेत हे दाखविणारे नेहमीचे उत्पादनआलेख तेवढे हॉटेल्सच्या लॉबीतून झळकताना दिसतात. रशियन सरकारने मिलाईंत केवळ मूठभर पक्षसदस्य पाठविले आहेत, असेहि मला वाटलें नाही इग्रजी जाणणाऱ्या कित्येक तरुण इजीनियर्सशी खूप बोललो; रशियात काहीं इतक्या मोकळेपणाने बोलायला मिळाले नव्हते हगेरियन उठाव चिरडन टाकणे हा गुन्हा आहे, मूर्खपणा आहे, हे बहुतेकानी स्पष्टपणे कबूल केले; पण त्याचे समर्थन मात्र एवढेंच केले गेले की, कोणतेदि वडें राष्ट्र असेच वागले असतें. डिटेक्टिव्हकथा वाचण्यात रमणाऱ्या त्या तरुण रशियन महिलेच्या नवऱ्याला मी विचारले, "मिलाईंत तुमच्या राजकीय बैठकी वगैरे असतात की नाही ? " तेव्हा मोकळेपणाने हमून तो उत्तरला, "छे, छे, अजिबात नाही. तो त्रास इथं बिलकुल नाही—ईश्वराचे अभारी आहोत त्याबद्दल "

रशियन्स भारतात सुखी आहेत, यात नवल नाही. राऊरकेलातले जर्मन्स सुखापासून वचित झालेले आहेत त्याना भारतातली ही चाकरी म्हणजे हद्दपारी वाटते; तर रशियनाच्या दृष्टीने दडपशाहीतून आणि मुस्कटदाबीतून ही सुटका आहे. आरामाला खूप वाव आहे. प्रत्येक दिवस सणसमारभ असावा, असे नायलॉनचे कपडे त्याच्या मुलाना इथें घालायला मिळतात. रशियात केवळ पक्षातल्या वरिष्ठ नेत्यानाच उपलब्ध होऊ शकणारी चैन इथें रशियनाना करायला मिळ=. स्वत च्या मापाचे कपडे वेतून घेऊन वांपरायला मिळतात. मिलाईंतल्या दुकानावर सिरीलीक अक्षरातल्या पाट्या झळकतात आणि दररोज सायकाळी त्या दुकानातून रशियन गिऱ्हाईकाची ही गर्दी उसळते. रशियन आपल्या जर्मन सहकाऱ्याइतके आरामात नाहीत हे खरे. त्याच्या पगारातला ६० टक्के रशियात मिळतो आणि ४० टक्के भारतीय चलनात मिळतो. सगळी मिळून ही रक्कम त्यांना रशियात मिळणाऱ्या पगारापेक्षां अवघी दीढीनेच जास्त भरेल. परतु रुबलपेक्षाहि रुपया जास्त खरेदी करूं शकतो. त्यामुळें रशियन खुश असतात मॉस्कोत गेल्यावर मोटर खरीदण्यासाठी त्याच्यातले कांहीजण 'रुपये' साठवीत आहेत, असेहि मी ऐकले. अशा रीतीने परकीय चलनांत किमत चुकती केल्यामुळें त्याना विनाकारण वर्षानुवर्षें तिष्ठत राहावें लागणार नाही.

त्या विचाऱ्याना एक गोष्ट मिळत नाही—व्होडका ! मिलाई "कोरड्या" प्रदेशात आहे. तिथें पूर्णपणे दारूबदी आहे. तिथल्या प्रकल्प-व्यवस्थापकांनीहि मोठ्या शहाणपणाने दारूसाठी कोणाला खास सवलती द्यायला नकार दिला आहे. जे कोणी तितकेच "तहानेलेले" असतील त्याना वीस मैल अतर काटून 'ओल्या भागात जाऊन, भारतीय हातभट्टीवर आपली तहान शमवावी लागते. दारू घ्यायचीच झाली तर अगदी खाजगी रीत्या आपल्या खोलीच्या चार भितीत कोंडून घ्यावी लागते—रशियनांबद्दलचे मत वाईट होता कामा नये ना ! आणि समजा घराकडे परतताना एखाद्याचे पाय लटपटू लागले झोकाड्या जाऊ लागल्या तर तो उष्णतेचा परिणाम म्हणायचा— त्याची रवानगी इस्पितळात करायची !

राऊरकेलांतील वर्णद्वेष

इस्पितळाविषयी एक स्वतत्र प्रकरणच खर्ची घालायला हवें. राऊरकेलातील जर्मनासाठी खास सुसज्ज इस्पितळ आहे. प्रत्येक वार्डांत दोन दोन खाटा, एअर कडिशनिग, आणि अति आधुनिक ऑपरेशन थिएटर जर्मन डांक्टर मला म्हणाले, "भारतीयाच्या बरोबर आमचे लोक ठेवणं आम्हाला शक्य नाही देशी डांक्टरापेक्षा 'गोऱ्या' डॉक्टराना इथ जादा प्रतिष्ठा असते, त्यामुळे आमच्या इस्पितळात देशी रुग्णाची झुबड उडाली असती आणि मग जो काय गजबजाट झाला असता, विचारू नका ! भारतीय म्हणजे काय, ठाऊकच आहे तुम्हाला रुग्णाबरोबर त्याच सार कुटुब मुक्कामाला इथ इस्पितळात आल असत रोग्याच्या जवळ ते झोपले असते—कधी कधी त्याच्या बिछान्यात देखील ! त्याची सेवाशुश्रूषा त्यानीच केली असती, स्वयपाकपाणी सार इस्पितळातच. अशाच्या बरोबर जर्मनानी दिवस काढायचे ? अशक्य !" परतु जर्मनाना अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी रशियनाना मात्र जमल्या आहेत. आपल्या भारतीय सहकाऱ्याच्या मदतीने रशियन डांक्टर आपल्या रुग्णाची देखभाल करतो, पेशटच्या कातडीचा रग बघत नाही. तो भारतीय रुग्णावर लक्ष ठेवतो; रशियन रुग्ण भारतीय डॉक्टराकडून तपासून घेतात, औषधें घेतात त्यामुळें सगळ्याना समाधान मिळतें.

मायदेशात लाभणाऱ्या सुखसोयीपैकी काहीचा अशत का होईना फायदा मिळावा म्हणून जर्मन फर्म्सनी आपल्या नोकरासाठी एक क्लब स्थापन केला आहे १८ महिन्यात या लोकाना आघोळ करायला मिळाली नव्हती, आता दिवसभराचे काम उरकल्यानतर त्याना तलावात पोहायला मिळते रशियनाच्या हॉटेलच्या आवारात एक छोटेसे डबके आहे, हॉटेलच्या लांजमध्ये एकुलते एक बिलियर्ड टेबल आहे, पण जर्मन क्लबमधील टेबलाच्या रुबाबाच्या पासगाला ते पुरणार नाही. या सुखसोयी फार किमत देऊन जर्मनानी खरीदल्या आहेत भारतीयाच्या लालचावलेल्या नजराना आपल्या बायका पोहोताना बघायला मिळू नयेत, एवढ्यासाठी क्लबाचे सभासदत्व केवळ युरोपियनासाठीच जरी नाही तरी युरोपियन आणि अभारतीय परस्थ याच्यापुरते मर्यादित ठेवण्यात आले होते. हा वर्णभेद जर्मन राजदूताच्या हस्तक्षेपामुळे पुढे थोडासा सैल करण्यात आला. अलीकडे भारतीय जनता वर्णाच्या प्रश्नावर फार जागरूक झालेली आहे वसाहतवादाशी मिळणाऱ्या जुळणाऱ्या अशा कशाचाहि वास यायचा अवकाश त्याची भडकून प्रतिक्रिया दिसते कलकत्त्याच्या ज्या क्लबातून गौरेतराना प्रवेश बद होता, त्याचे मदिरा-परवाने काढून घेण्यात आले. रस्त्यावरच्या निदर्शकामुळे मुबईचा खास युरोपियनासाठी राखून ठेवलेला कँडी वेदिग बीच सर्वांसाठी खुला करणे भाग पडले. एका पत्रकाराने मला सागितलें, "अशा परिस्थितीत जर्मनासाठी स्वतत्र क्लब आणि इस्पितळ बाधणे म्हणजे महाप्रचड चूक आहे. " जर्मन फर्म्सनी स्वतःचा पैसा खर्चून ते बाधले आहेत; उद्या पोलादकारखान्याचे काम पूर्ण झालें की या सगळ्या गोष्टी भारतीयाच्या हाती "उदार देणगी" म्हणून सोपविल्या जाणार आहेत, हे खरे असले तरी त्यामुळे आमच्या हृदयातील कटुता बिलकुल कमी होणार नाही."

केवळ काही राजकीय उद्दिष्टासाठी रशियनाची वृत्ति वेगळी आहे असे मला वाटत नाही रशियन कँटीनमध्ये खाणेपिणे किंवा रशियन आणि भारतीय यानी एकाच बसमधून कामाला जाणे, हे त्या दोघानाहि पूर्णपणे स्वाभाविक वाटते. काही म्हटले तरी रशियन हे स्वतः निम्मेशिम्मे पौर्वात्यच आहेत ना ! त्यामळे वाशिक मर्यादा तोडून

त्या दोघाच्यांत भाईचें नातें जमू शकते.

भिलाईंतील नजरकैद

मात्र त्याच्यात एक निराळीच सीमारेषा आहे, "रशियनाच्या-बरोबर काम करण्यात कितीहि मजा वाटत असली तरी अगदी निकटचे सामाजिक संबंध मात्र आमच्यात आणि त्याच्यात नाहीत" असे एका भारतीय इंजीनिअरने मला सांगितले. रशियापेक्षा इथे ते अधिक मोकळेपणाने वावरत असले तरी 'बड्या भाई'ची सक्त नजर सदैव त्याच्यावर रोखलेली असते. त्याच्या हॉटेलातील पोर्टर्स लॉजसमोर एक लाऊडस्पीकर चोवीस तास मॉस्को नभोवाणीचे कार्यक्रम ओकत असतो हॉटेलच्या हिरवळीवर रशियनाच्या सगतीत पहिल्या सध्याकाळी मी आरामात भटकत असताना एक उचापुरा माणूस माझ्यापाशी आला. माझ्या अर्ध्या चड्डीकडे नापसतीदर्शक दृष्टिक्षेप करीत त्याने उत्कृष्ट इंग्रजीत मला विचारले, "इथ काय करताहात आपण? असला साम्राज्यवादी नागडेपणा रशियन लोक कमी प्रतिष्ठेचा मानतात, कितीहि तापत असो ते लाब तुमानीच वापरतात." मी एक तटस्थ पत्रकार असल्याची त्याला ओळख करून दिली आणि त्याला संभाषणात खेचण्याचा प्रयत्न केला. मीच विचारले, "आपण कोण, अस मी विचारू का? तुमच इंग्रजी फार सुदर आहे!" "थँक् यू" तो जवळजवळ भुकलाच. मीच लोचटपणाने विचारले, "आपण इंजीनियर आहात?" एक शब्दहि न बोलता त्यानें माझ्याकडे पाठ फिरवली. त्या सध्याकाळी मी कोणाहि रशियनाशी बोलायचा प्रयत्न केला की केवळ 'योगायोगाने' तो उच माणूस पाठीशी उपटायचाच! मी काही काल जन्माला आलेले कुक्कुले बाळ नाही किंवा निदान या बाबतीत तरी भारतीयहि अडाणी नाहीत!

रशियन सुगृहिणीच्या कार्यकुशलतेमुळें नेहमीच्या आणखी एका संघर्षाचे कारण कमी झाले आहे स्वयपाकी आणि मोलकरीण ठेवणे ही राऊरकेलात प्रतिष्ठितपणाचे एक लक्षण मानले जाते परंतु त्याच्यासाठी महिन्याकाठी इथे सुमारे ६० ते ८० रुपये खर्चावे लागतात—कलकत्ता किंवा मुंबईच्या दुप्पट! आणि हे नोकर मालकाला असे काही आडवेतिडवे लुटतात, की विचारू नका! शेवटी अशा नोकराला दरवाजाची वाट दाखवण्याखेरीज अन्य मार्ग सतापलेल्या मालकापुढें उरत नाही. हा नोकर बाहेर पडतो खरा—पण त्या वेळी घरात मिठाचा कणहि शिल्लक नसतो. त्यामुळें त्याच्या जागी येणाऱ्या पुढच्याला सगळ्या गोष्टी आणण्यासाठी आधी भरपूर पैसा हाती द्यावा लागतो.

शहाणा मालक स्वयपाकघराचे तोंड बघणार नाही. शिजवण्यासाठी स्वयपाक्याने बाजारांतून आणलेलें मटण, त्याच्याबरोबरच्या माश्या, जमिनीवरचे मटणाचे तुकडे—शी' शी'! एखाद्याची अन्नावरची वासना कायमची उडेल अशाने! या बाबतीतर शियनानी आपल्या राष्ट्रीयत्वाची जपणूक मोठ्या हुशारीने केली आहे त्याना हगवण लागायला नको आहे. त्याच्या कँटीनमध्यें रशियन आचारी असतात. घरी रशियन सुगृहिणीच स्वयपाकपाणी करते, बाजार-मंडई ती स्वत च बघते त्यामुळे राऊरकेलातल्या घराना उजाड बनविणाऱ्या चोराचा सुळसुळाट भिलाईत बिलकुल नाही. त्याचप्रमाणे जर्मन बळी टिपून त्याना हवे तसे लुटणारे राऊरकेलातील रिक्षावालेहि भिलाईंत नाहीत. दुसऱ्या माणसाला जुपणे— आपले वाहन बनवणे.— ही एक खालच्या दर्जाची पिळवणूक आहे, असे रशियन लोक मानतात याबद्दल प्रत्यक्ष त्या मोलमजुरी करणाऱ्याचें काय मत आहे, तें मला ठाऊक नाही. परतु अशा सहानुभूतीने त्याना कम्युनिस्ट कळपात ओढणे मात्र सहज शक्य नाही.

वसाहतवाद कीं वर्चस्ववाद!

त्यायोगे एक महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित होतो — प्रचार! पोलाद कारखाना उभारणीचें काम जर्मन ६.३ टक्के व्याजाने करतात तर रशियन अवघें अडीच टक्क्यानी करीत आहेत, ते निव्वळ नेहरूच्यासाठी नव्हे, हे भारतीयहि जाणतो. मग मेख आहे कोठें? निदान सध्यापुरता तरी साध्यासुध्या गोष्टी समोर ठेवणें हाच एकमेव आणि सर्वोत्कृष्ट प्रचार रशियन करू शकत आहेत. भिलाईतल्या सहकारितेच्या भावनेमुळें भिलाईंतील भारतीय कामगारात जबाबदारीची जाणीव वाढत आहे. भिलाईला कम्युनिस्ट कामगार सघटना खूप प्रयत्न करीत असताना, सपाची भाषा सतत हवेत असताना, आपल्या लाल दोस्ताचा विचार न करतां भिलाईंतील कामगार सरकारला पाठिंबा देणाऱ्या कामगारसघटनेच्या पाठीशीच उभे आहेत. आणि राऊरकेलातल्या ज्या ड्रायव्हर्सनी तिथल्या मर्सिडीज् बसेस खिळखिळ्या करून टाकल्या तेच भिलाईंत आपलीं वाहनें दृष्ट लागावी अशा सुस्थितीत ठेवून आहेत.

प्रश्न आहे, रशियात शिक्षण घेऊन परत येणाऱ्या ७०० इंजीनियर्सचे काय? त्याच्यामुळे फारसें काही बिघडेल, असें मला तरी वाटत नाही. त्यांच्यापैकी अनेकांपाशी मी बोललों. त्याना रशियनाचे कौतुक वाटते, आदर आढळतो, रशियन लोकहि त्याना आवडतात; पण रशियनांच्या राजनैतिक पद्धतीविषयी मात्र त्याच्या मनात बरेच सशय आहेत. मुख्यत तरुणीच्या मोहपाशात अडकून त्याच्यातले थोडेसे साम्यवादी प्रभावाला बळीहि पडतील. भिलाईंत मला अनेक सुखद आणि स्नेहयुक्त वादविवाद करायला मिळाले. त्यातल्या एकाचा शेवट मात्र धक्केबाज सूचना देऊन माझ्या अत.करणावर कोरला गेला आहे. ते समिश्र जोडपें होतें. सौ. अॅला गार्गा. एका बड्या कम्युनिस्ट कार्यकर्त्याची मुलगी. अझोव समुद्राजवळच्या एका पोलाद कारखान्यात तिने आपला भारतीय पति गाठला दिसण्यात किंवा वागण्यांत कशातच ती मोठी सुदर नव्हती. एका रशियन सोबत्यासह मी तिच्या घरी गेलों होतों? आणि तिथ अगदीं विचारप्रवर्तक अशी मनमोकळी चर्चा झाली. तिने मात्र तोंडाला कुलूप घातले होते. आम्हीं दाराशी गेलेले पाहिल्यांवर तिचे तोंड उघडले. तिने कावकाव केली. "अमेरिकन मूर्ख आहेत. आम्ही रशियन हुशार आहोंत. युद्ध झालं तर आम्ही त्याना भुईसपाट करूं आणि मग तुम्ही सगळे आमच्यापुढें गुडघे टेकाल. अगदी सगळे!" मी, ती रशियन आणि त्या बाईचे यजमान तिघानी एकमेकाकडे बघितले. फक्त तिच्या यजमानानें समतिदर्शक मुंडी हालवली. मी मात्र मऊपणाने उत्तरलो, "आलीच तशी वेळ तर आम्ही कोणी किंवा आमचे गुडघे कोणीच अस्तित्वात असणार नाही — असलोच तर जमिनीत — भूमिगत!" भिलाईच्या त्या गोडस वातावरणाच्या बुरख्याआड जागतिक स्वामित्वाची लालच दडलेली आहे, याची जाणीव तत्काळ मला झाली. —मी शहारलो, आणि ताबडतोब मला वाटले की, यापेक्षां ते शिव्याशाप उच्चारणारे, वसाहतवादी आणि डावपेच ठाऊक नसणारे जर्मन्स फार बरे!

* * *

टांगेवाला—तोहि पुणेरी

राया दगडू भिसे

आमचे प्रतिनिधि

टांगेवाल्यांचें संस्थान खाली व्हायला रिक्षांचा वटहुकूम कारणीभूत ठरला. रिक्षा येण्यापूर्वी पुण्यांत ९५० टांगे चांगल्या स्थितीत चालत होते. आज जेमतेम ३५०

टांगेवाला हा शब्द ऐकल्याबरोबर सर्वसाधारण माणसाला सहजपणें वाटते, त्या शब्दाच्या पाठीमागें 'पुणेरी' हा शब्द आहे कीं, नाही ? —आणि पुणेरी टांगेवाला—हा एकत्रित शब्दप्रयोग ऐकल्यानंतर आपल्या डोळ्यांपुढें एक निराळेंच चित्र उभें राहाते.

क्रिकेटप्रेमी माणसाला आठवतो — बाबू टांगेवाला. धंदा बुडवून अनेक वर्षे क्रिकेट पाहात बसलेला टांगेवाला. बाहेरच्या माणसाला आठवतो लबाड पुणेरी टांगेवाला. स्टेशनपासून घर जवळ असले तरी तें लांब आहे असें भासवून खूप भाडें उकळणारा टांगेवाला. पावसाळ्यांत रात्रीच्या ऐन वेळी तोंडाला येईल ते भाडें सांगणारा टांगेवाला कुणाला आठवतो; तर कुणाला आठवतो चार आण्याच्या पैशासाठीं भांडणतंटा करणारा टांगेवाला.

त्याचे ते खाकी कपडे, सुरकुतलेला चेहरा, मकास चेहऱ्याने टांगा स्टॅंडवर दीनवाणी बसलेली व्यक्ति म्हणजे अलीकडचा पुण्यातला टांगेवाला !

हें सगळें खरें असलें तरी, वरीलप्रमाणेच असलेल्या माझ्या टांगेवाल्याच्या साऱ्या कल्पना टांगेवाला आणि त्याचा मालक यांच्याशी दोनचार तास बोलून झाल्यानंतर पार नाहीशा झाल्या आणि टांगेवाल्याबद्दल आतां फक्त सहानुभूति शिल्लक राहिली.

सकाळी ८ वाजता श्री. पाचंगे यांच्या तबेल्यात मी गेलों तेव्हां श्री. शंकर पाचंगे हे डोळे चोळीत उठत होते. आणि भिसे हे तबेल्यांतच आडोशाला गाढ झोपले होते. तबेल्यातली जमीन कुठेंच सपाट नाही. घोड्याला अंथरूण म्हणून त्यावर वैरण पसरलेली. घोड्याचा तबेला नदीकिनारीं असल्यामुळें भोवतालीं घाण. या सगळ्या वातावरणांत त्यांना गाढ झोप लागलेली होती. त्याहि परिस्थितीत कारण नसताना मला आठवलें कोणातरी श्रीमंत व्यापाऱ्याला रात्रीच्या रात्री झोप लागत नाही. लक्ष्मी हात जोडून उभी असताना निद्रादेवीने पाठ फिरविली होती.

एखाद्या संस्थानिकाचें संस्थान खालसा झाल्यानंतर त्याला विपन्न अवस्थेंत पूर्वीच्या वैभवाच्या जशा सुखदुःखमिश्रित जुन्या आठवणी होतात त्याचप्रमाणे त्यांना जुन्या 'चलतीच्या' काळाची आठवण झाली. त्यांच्या बोलण्याचा सगळा सूर एकच सांगत होता. "गेले ते आमचे मजेचे दिवस !—"

टांगेवाल्याचे संस्थान खालसा होण्याला रिक्षांचा वटहुकूम कारणीभूत झाला. १९४८ सालांत रिक्षा आली. रिक्षा आली आणि टांगेवाल्याच्या धंद्याला उतरती कळा लागली. रिक्षा येण्याच्या अगोदर पुण्यात ९५० टांगे सुस्थितीत चालत होते. आणि आज फक्त ३२५-च टांगे कसेतरी चालले आहेत, असे श्री. पाचंगे यांच्या बोलण्यावरून समजले. इतकेच काय पण पुणे शहरांत रिक्षांची संख्या जसजशी वाढत जाईल तसतसे टांगे कमी होत जातील आणि शेवटी अर्धपोटी राहण्यापेंक्षा दुसरा धंदा केलेला काय वाईट या विचाराने टांगेवाले आपला पिढीजात धंदा सोडून देतील की काय, अशी भीति श्री. पाचंगे यांनीं व्यक्त केली.

पुण्यात जे टांगे फिरताना दिसतात ते सगळेच टांगे हाकणाराच्या मालकीचे नसतात. बऱ्याच लोकांचे चारचार-पाचपाच टांगे मालकीचे असतात. हाकणाराला ते टांगे भाड्याने देतात. हाकणाराने, मालकाला १२ तासांचें टांग्याचे भाडें रु. ४ द्यावयाचें असते. शिवाय त्यांत घोड्याचें दिवसाचें खाणे टांगेवाल्याने करावयाचें असते विलायती गवत, हरबरा, वैरण यासाठी हाकणाराला घोड्यासाठी दिवसाकाठी २-२॥ रुपये खर्च येतो.

हाकणाराला भाड्याचें जास्तीत जास्त उत्पन्न एप्रिल मे महिन्यात येते. त्या दिवसांत उत्पन्नाचा आकडा २५-३० च्या दरम्यान रेंगाळत असतो. तर पावसाळ्यात हेच उत्पन्न ४-५ रुपयाच्या दरम्यान येऊन ठेपते. इतर महिन्यात दररोजचे हे उत्पन्न ७॥-८ रुपयाच्या आसपास कुठेतरी असते.

या साडेसात—आठ रुपयांतून मालकाला ४ रुपये द्यावे लागतात. राहिलेल्या पैशातून घोड्याला खाण्याचे २-२॥ रुपये जातात. राहिलेल्या १॥-२ रुपयासाठी टांगेवाल्यांना दिवसभर कष्ट करावे लागतात. आणि त्यावर आपला प्रपंच चालवावा लागतो.

"इतकी यातायत करून, दिवसभर राबून १॥-२ रुपयापेक्षा जास्त पैसे सुटत नाहीत; तर मग दुसरा कामधंदा तुम्ही का पाहात नाही ?" असा साहजिकच प्रश्न मी त्यांना केला. त्यावर भिसे म्हणाले, "तुम्ही म्हणता हे खरं. पण आमचा तीन पिढ्याचा हा धंदा आम्हाला सोडावा असं वाटत नाही. शिवाय घोड्याला सोडून आपण दूर जावं असं पण आम्हाला वाटत नाही" श्री. भिसे एवढेंच बोलून राहिले नाहीत. किंचित् त्राग्याने ते म्हणाले," दिवसभर एका घोड्यासाठीं, घोड्याच्या पाठीमागं झुलून १॥-२ रुपये कमावण्यापेक्षा निर्जीव हातगाडीचा धंदा करून ४-५ रुपये कमावले तर ते चागलं असं आम्हास कधीकधी वाटतं. पण तसं आमच्या हातून होत नाही एवढं मात्र खरं !"

एवढेंच सांगून ते राहिले नाहीत तर पुढें ते म्हणाले, "घर फिरलं म्हणजे घराचे वासे फिरतात. प्रवाशयावर गुरकावणारे आम्ही.

आम्हांला आतां इतके वाईट दिवस आले आहेत की, परवा एका प्रवाश्यानं टांगेवाल्याला बेदम मारलं. टांगा वेळेवर स्टेशनवर गेला नाही. त्यामुळ त्याची सोलापूर पॅसेंजर चुकली. मारूनच्या मारून त्या गिन्हाइकान टांग्याचे पैसे पण दिले नाहीत !–"

एकदरीत पाहता टांगेवाल्याचे दिवस फिरले आहेत यात शका नाही.

मालकाला टांगाघोड्याच्या मोबदल्यात ४ रुपये मिळत असले तरी तबेल्यातले घोड्याचे खाणे मालकाला सभाळावे लागते. घोड्याला खाण्यासाठी हरबरा, विलायती गवत, वैरण यासाठी तबेल्यात २–२।। रुपये खर्च करावे लागतात. त्याशिवाय घोड्याला रोज मालिश कराव लागत मालिश करणाराला रोज एका घोड्यापाठीमागं दहा आणे द्यावे लागतात. हा टांगा–घोड्याचा धदा इतका मोडकळीस आला आहे की, हे मालिशवाले सुद्धा अलीकडे मिळत नाहीत. असें घोड्याचे मालक श्री. शकर पाचगे यानी सांगितले.

मालिश करणारानें घोड्याचें मालिश करणे, तबेला स्वच्छ करणें, टांगा जोडून ठेवणें ही कामें करावयाची असतात. आणि या कामासाठी मालिशवाल्याचा एका घोड्यामागें एक तास मोडतो.

श्री. शकरराव पाचगे म्हणाले. "चारी पायाना पाढरा रंग आणि तोंडावर सुद्धा पाढरा असेल अशा घोड्याला पचकल्याणी घोडा असे म्हणतात. ज्या घोड्याच्या अगावर दोनच रग असतात त्याना अबलख वारू म्हणतात." अशा प्रकारच्या अनेक जाती त्यानी सागितल्या.

घोड्याला पहिली तीन वर्षे बच्चा म्हणून साभाळावे लागते. पुढे ह्या बच्चाला टांग्याला जोडले तरी पहिले वर्ष–सहामहिने जपूनच हाकावे लागते. कारण ते त्या वेळीं हातापायात मजबूत नसतें. घोड्याचे आयुष्य साधारणपणे २० ते २५ वर्षाचे असते. घोड्याला खावयास भरपूर मिळाले नाही, आणि त्याच्याकडून चापून कष्ट करून घेण्यात आले तर मात्र घोडे त्याहि अगोदर मरू शकते.

गमतीखातर घोड्याचे मालक श्री. पाचंगे म्हणाले, "घोड्याजवळ ७२ खोडी असतात. माणसाजवळ ७३ खोडी असतात. एका खोडीसाठी घोड्याला माणसाजवळ सारखं राबावं लागत."

रिक्षा आल्यापासून सडे प्रवासी टांग्यात सहसा बसत नाहीत. अगदीच रिक्षा मिळेनाशी झाली तर नाइलाजानें टांग्यांत बसतात. ज्याच्याजवळ बरेंच सामान आहे, असे प्रवासी टांग्याकडे धाव घेतात. तीन माणसें असतील तर ते त्रिकूट टांगा बघतें. त्याशिवाय टांगेवाल्याला भाडें मिळत नाही.

शनवार पेठेंतील कन्याशाळा ते स्टेशन या एवढ्या अंतराला १ ते १।। रुपया भाडें योग्य आहे. वेळप्रसगी भाडें कमीजास्त होऊं शकते.

श्री. राया दगडू भिसे याचे वडील टांगाच हाकीत होते. त्यांच्या आजोबाचाहि तोच व्यवसाय होता, आणि यांचाहि तोच व्यवसाय आहे. हलाखीचे दिवस आले असतानासुद्धां निव्वळ घोड्याच्या प्रेमासाठीच ते टांगा हाकण्याचा धदा करीत असावेत असें जर मी म्हटले तर ते धाडसाचे होईल असें मला वाटत नाही.

त्यानी सागितलेले वय २८ च्या दरम्यान पण चेहऱ्यावरचा मलूलपणा, अगातली ढिलाई हें पाहिल्यानतर मला तर त्याचें वय जास्त वाटले. त्याचें शिक्षण मराठी दुसरीपर्यंत झालेले आहे. धाकटे दोन भाऊ आहेत. त्याचाहि धदा असाच कसला तरी आहे एकच मुलगा झाला होता, पण तो गेला.

आई, बायको आणि ते स्वत: एवढेंच त्याचे कुटुब. तीन माणसांच्या कुटुबाला टांगेवाल्याची रोजची मिळकत कमी पडते. आईला (म्हाताऱ्या आईला) दुसऱ्याच्या घरची धुणी-भांडी करावी लागतात. दुसऱ्याच्या घरची धुणी-भांडी करून महिना १८–२० रुपये मिळतात. त्या मिळकतीचा हिस्सा प्रपंचात घालूनदेखील, प्रपंचांत ओढाताण सारखीच चाललेली असते.

श्री. भिसे हे सकाळी १०-१०।। वाजता जेवण करून टांगा जोडतात. सध्याकाळी ८–८।। वाजतां परत घरी येतात. मग उत्पन्नाचा आकडा किती का असेना. मुलाबाळाचा व्याप नसल्यामुळे त्याच्या कष्टांत एवढा काटेकोरपणा आलेला आहे की, काय कोण जाणें ! !

बहुतेक टांगेवाल्याच्या विजारी गुडघ्यावर फाटलेल्या असतात त्याप्रमाणे त्यांची पण विजार त्या ठिकाणी फाटलेली दिसली. मला मात्र नेहमीच ती एक शंका आहे, विजारी गुडघ्यावरच का फाटतात हें मी त्यांना मुद्दामच विचारले नाही.

श्री. भिसे याची सारी चीजवस्तु १२।७।६१ च्या महापुरात नाहीशी झाली. केरसुणीपासूनचा नवीन ससार त्यानी आता माडला आहे. त्यातून चागली गोष्ट एवढीच की, मालकाने त्याच जागेंत नवीन इमारत बाधल्यानतर त्याना राहावयास जागा दिली !

पुराचा विषय काढला की, नुकसान झालेला माणूस नेहमीच तळतळून बोलतांना ऐकावे लागते. परंतु तसली तळतळाटाची भाषा भिसे यानी काढली नाही. "माझ्या घरातल्या सगळ्या वस्तु पुरात वाहून गेल्या.' हें वाक्य त्यानी अतिशय थंडपणें उच्चारले. शेजाऱ्याला "जेवण झाल का ?" आपण विचारतों; त्यावर "आताच झालं." हे वाक्य शेजारी जितक्या थडपणे उच्चारतो तितक्याच थडपणे त्यानी मला सागितले. सकटाची परिसीमा झाली म्हणजे माणूस ज्या थराला जातो त्या थराला हे गेलेत की काय, कोण जाणे ! ! मन, शरीर, भावना सगळें काहीं मृतवत् झाले आहे असे वाटते !

राजकारण, समाजकारण आणि इतर प्रचलित विषय याबद्दल त्यांच्याशी बोलणे काढले तर त्यावर त्याना बोलता आले नाहीं. त्यांत त्याना फारसा रस पण वाटला नाही. भलत्याच विषयावर हे गृहस्थ माझ्याशी का बोलतात ? असा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर दिसला.

श्री. राया दगडू भिसे यांच्याबद्दल जास्त माहिती लिहितां येत नाही. माहिती लिहिण्यासारखें काही नाहीं. चक्रांत सांपडल्यासारखी त्याची अवस्था दिसते. आपल्या परिस्थितीचें दु:ख नाही. श्रीमतासारखें आयुष्य असावे असे वाटत नाही. बुद्धीची झेप तेथपर्यंत पोहोचूं शकत नसावी. ना हर्ष ना खेद. दिवस उजाडला, कीं उठायचें, सगळी कामें करून टांगा जोडायचा. रात्री ८–८।। वाजतां घरीं यायचे. जमलें तर घरी नाहीतर तबेल्यात झोपायचे. फारतर आपल्यासारख्या मित्रात गप्पा मारून दिवस संपवायचा ! हेच आयुष्याचें सार ! हीच आयुष्यांतली गंमत. दुसरे कांहीं नाही.

* * *

१९६२ ची मराठी चित्रसृष्टि

वसन्त भालेकर

उत्तराध

राजा ठाकुरांचा पराक्रम !

गेल्या वर्षभरात पडदा पाहिलेल्या या वीस चित्रपटांसाठी जे कलावत राबले त्याची कामगिरी मात्र खरोखरीच स्पृहणीय आहे. एकूण बारा दिग्दर्शकानी हे वीस चित्रपट दिग्दर्शित केले आहेत. श्री. दिनकर द. पाटील यानी सर्वांत अधिक म्हणजे चार चित्रपटाचें दिग्दर्शन केले असून श्री. दत्ता धर्माधिकारी व श्री. अनत माने यानी प्रत्येकी तीन चित्रपट दिग्दर्शित केले आहेत. श्री. राजा ठाकूर याच्या नावावर दोन चित्रें जमा झाली आहेत. उरलेले आठ चित्रपट श्री. राजा पराजपे (सोनियाची पावले), श्री. माधव शिंदे (सूनबाई), श्री. दत्ता माने (सुख आलें माझ्या दारी), श्री. नीळकंठ मगदूम (जावई माझा भला), श्री. कमलाकर तोरणे (भिंतीला कान असतात), श्री. माधव मोईटे (बायकोचा भाऊ), श्री. कृष्णराव चोणकर (नंदादीप) व श्री. विनय काळे (निरुपमा आणि परीराणी) या आठ दिग्दर्शकानी दिग्दर्शित केले आहेत.

श्री. दिनकर द. पाटील याच्या ' माझी आई ' ने १९६२ सालची सुरुवात झाली. ' बाप माझा ब्रह्मचारी ' हा यदाचा ' प्रचड ' चित्रपटहि त्यांच्याच नावें जमा झाला. 'वरदक्षिणा' सारखा समस्याप्रधान चित्रपटदेखील त्यानीच दिग्दर्शित केला व ' प्रेम आधळं असत ' ह्या 'श्रीमंत' निर्मितीचे दिग्दर्शकदेखील तेच होते. भिन्नभिन्न प्रकृतीच्या या चार चित्रपटाची हाताळणी त्यानी अत्यत खुबीनें केली होती. ' प्रेम आधळ असत ' मध्यें त्यांचे दिग्दर्शनचातुर्य अधिक उठून दिसले. एरव्ही बऱ्याच जागी त्यानी चाकोरी सोडलेली नव्हती. यापैकी ' वरदक्षिणा ' लाच काय तें अधिक यश मिळालें.

श्री. धर्माधिकारी याचे दिग्दर्शन तसे ढोबळ मार्गीच. पण त्याची यंदाचीं तिन्ही चित्रें चागली गाजली. 'सप्तपदी' व 'क्षण आला भाग्याचा' ही चित्रें कुटुबप्रधान तर ' विठु माझा लेकुरवाळा ' हा सतपट पाडुरंगाचे दर्शन घडविणारा. त्यामुळें भाविकाची गर्दी खेंचण्याला लागणारा आवश्यक तो 'मसाला' त्यानी यासाठी खुबीने वापरलेला दिसला आणि त्यात त्याना यशहि चागले मिळालें. गत साली हा चित्रपटच सर्वांत अधिक यशस्वी ठरला. इतका की त्यानतर धडाधड पौराणिक चित्रपटाच्या घोषणा सुरू झाल्या, वाडिया बधू तर धर्माधिकारीवर आपल्या 'सुभद्राहरणा'ची जबाबदारी टाकूनहि मोकळे झाले. पण धर्माधिकारीचे खरे कसब दिसले ते ' क्षण आला भाग्याचा ' मध्यें. त्याच्या दिग्दर्शनचातुर्याचे कांही आगळे नमुने या चित्रात पाहायला मिळाले. बायका-पोराना रडविणारे दिग्दर्शक म्हणून त्याची विशेष प्रसिद्धि. पण या वेळी त्याच्या देवधर कुटुबानें साऱ्याच्या हृदयात कालवाकालव केली.

धर्माधिकारी याच्याच पठडीत तयार झालेल्या अनंत माने यांनी कुशल दिग्दर्शक म्हणून आता चागलाच नावलौकिक मिळविला आहे. ग्रामीण चित्रपटांत ते कमालीचे रगून जातात. कथानक कसेहि असो त्याची हाताळणी ते अशा काही खुबीने करतात नि प्रत्येक प्रसग इतका सुरेख खुलवितात की पडद्यावर त्यांचा चित्रपट पाहताना वेगळीच गंमत वाटते. सागत्ये ऐका, धाकटी जाऊ, रगपचमी आणि मानिनी आदि चित्रपटांतून त्याच्या या आगळ्या दिग्दर्शनकौशल्याचे दर्शन चागले झालें होतें. गत सालात प्रीतिविवाह, भाग्यलक्ष्मी व चिमण्याची शाळा ही तीन चित्रें पडद्यावर आली. त्यापैकी चिमण्याची

विजयदत्त हा हिंदीतील कलावंत सफाईदार मराठी बोलून गेला. तर नलिनी चोणकर दीर्घ कालावधीनंतर मराठी पडद्यावर दिसली.

शाळा हें चित्र ग्रामीण होतें आणि त्यांत त्यांनीं रंगतहि चांगली निर्माण केली होती. पण पूर्वार्ध जेवढा भावपूर्ण तितकाच उत्तरार्ध कंटाळवाणा झाला होता. इतर दोन्ही चित्रांत समर्थ माने कुठें दिसले नसले तरी त्यांत सफाई आढळली.

राजा ठाकूरनीं 'पुत्र व्हावा ऐसा ' व 'रंगल्या रात्री अशा ' या दोन चित्रपटांचें दिग्दर्शन केलें. त्यांपैकीं पहिला चित्रपट कांहीं राजाभाऊंच्या कीर्तींत फारशी भर घालूं शकला नाही. ठाकूरांनीं माझं घर, माझी माणसं, मी तुळस तुझ्या अंगणीं यांसारखीं कसदार व समस्याप्रधान चित्रें आम्हांला दाखविलीं आहेत. आणि हा कसदारपणा त्यांच्या रंगल्या रात्रींत चांगलाच दिसला. १९६२ सालचा एकमेव वैशिष्टचपूर्ण चित्रपट म्हणून त्याचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. तसा हा चित्रपट हाताळणीला अधिक कठीण. पुढचं पाऊल नि मी तुळस तुझ्या अंगणीं या चित्रांची त्यांच्यावर दाट छाया पडलेली पण तरीहि हा चित्रपट वेगळा वाटला, दमदार वाटला, ही श्री. राजा ठाकूर यांच्या दिग्दर्शनाचीच करामत.

नवोदितांची कामगिरी

उरलेल्या आठ दिग्दर्शकांत राजा परांजपे व माधव शिंदे हे जुने नि जाणते दिग्दर्शक विशेष उठून दिसले तर नवल नाहीं. राजा परांजपे यांनीं फक्त सोनियाचीं पाउलें या एकाच चित्रपटाचें दिग्दर्शन केलें. अनेक जागीं त्यांच्या दिग्दर्शनचातुर्याचें सुरेख दर्शन झालें. विशेषत: पूर्वार्धांत तर त्यांच्या दिग्दर्शनाला अधिक धार आली होती. पण या चित्रपटांचा उत्तरार्ध मात्र अपेक्षाभंग करून जातो. समर्थ, वयोवृद्ध आणि कलासंपन्न राजा परांजपे येथें आम्हांला अभावानेंच पाहायला दिसले. मराठी चित्रसृष्टींतील या श्रेष्ठ दिग्दर्शकानें आम्हांला यापूर्वी एवढ्या एकाहून एक सर्वोत्कृष्ट कलाकृतींचें दर्शन घडविलें आहे कीं त्यांच्यापुढें हीं सोनियाचीं पाउलें वेगडी मुलामा चढविलेलीं वाटावीं !

माधव शिंदे यांनीं सूनबाई पडद्यावर आणली. माधवरावांचीं चित्रें उद्‌बोधक नि कुटुंबप्रधान असतात, त्यांत चटकदारपणापेक्षां मनाला चटका लावणारे प्रसंगच अधिक. त्यांची सूनबाईदेखील अशीच एक समस्या घेऊन पडद्यावर आली. तिची खुलावट शिंद्यांनीं चांगली केली. पण अनेक जागीं भोंगळपणाच खूप आला असल्यानें ही सूनबाई कांहीं अंत:करणावर तितकीशी बिंबली नाहीं.

बाकीचे सहाहि दिग्दर्शक जवळजवळ नवोदितच. दत्ता माने व निळकंठ मगदूम यांनीं यापूर्वी प्रत्येकीं एक एक चित्रपट दिग्दर्शित केला होता. त्यांपैकीं दत्ता मानेंचा पहिला चित्रपट पंचारती कांहीं तरी बरा होता तर एम्. निळकंठ या नांवानें मगदूमांनीं दिग्दर्शित केलेला मालतीमाधव हा हिंदी चित्रपट अगदीच सुमार व तितकाच भयंकरहि होता. मगदुमांनीं या वेळीं मात्र ' जांवई माझा भला ' मध्यें अधिक जिवंतपणा आणला. पण कथानकच इतकें ठिसूळ कीं त्यामुळें मगदूम फारसे प्रभावी ठरले नाहींत. दत्ता मानेंनीं मात्र ' सुख आलें माझ्या दारीं 'त चांगली रंगत निर्माण केली. या चित्रपटाचें कथानक तसें टिचभरच. पण त्यांतहि त्यांनीं अधिक जोश आणला. ग्रामीण दृश्यें कौशल्यानें टिपलीं नि गाण्याचें मिश्रण सुरेख केलें.

त्यांपैकीं गत सालीं एकूण चार नवे दिग्दर्शक रजतपटावर झळकले. त्यांपैकीं कमलाकर तोरणे (भिंतीला कान असतात) व माधव भोईटे (बायकोचा भाऊ) यांची कामगिरी डोळ्यांत ठळकपणें भरली. त्यांच्या कामांत नवखेपणापेक्षां सफाईच अधिक आढळली. कृष्णराव चोणकर (नंदादीप) रंगभूमीवर विशेष गाजलेले असल्यानें त्यांच्या दिग्दर्शनावर रंगभूमीचा विशेष प्रभाव पडला तर नवल नाहीं. विनय काळे यांनीं निरुपमा आणि परीराणी हा बालचित्रपट दिग्दर्शित केला खुबीनें, पण तो चित्रपट फारसा कुठें प्रकाशित न झाल्यानें त्याचा आस्वाद अभावानेंच चाखायला मिळाला.

स्वर छेडिले नव्याजुन्यांनीं

दिग्दर्शनात जसा नव्याजुन्याचा, सुरेख सगम घडून आला. तद्वत् सगीत दिग्दर्शनाबाबत झाले आहे. मा. कृष्णराव, वसत देसाई यांसारख्या मराठी चित्रपटसृष्टीत गेल्या काहीं वर्षांत न वावरलेल्या सिद्धहस्त सगीत दिग्दर्शकापासून ते गत साली नव्यानेच संगीत क्षितिजावर अवतीर्ण झालेल्या गजानन द्वारकानाथ या नवोदित सगीत दिग्दर्शकांपर्यंत झाडून साऱ्या नव्याजुन्या सगीतकाराची सुरावट ऐकायला मिळाली इतकेच काय पण नाट्यक्षेत्रात आपल्या भावपूर्ण गायकीनें साऱ्यांना मंत्रमुग्ध करणारे सौदागर (छोटा गंधर्व) व हिंदी चित्रसृष्टीतील लोकप्रिय सगीतकार श्री. अविनाश व्यास व श्री. सलील चौधरी यानीहि आपल्या संगीतकलेची चमक दाखविली. या वीस चित्रपटाना एकूण तेरा सगीत दिग्दर्शकांनी संगीत साज चढविला.

परंतु संगीत दृष्ट्या लक्षात राहिला आणि कानात घुमला तो एकच चित्रपट 'रगल्या रात्री अशा'! गायन-वादनाची भरपेठ मेजवानी या चित्रपटानें दिली. छोटा गंधर्व याची तडफदार नाट्यगीते, दत्ता डावजेकरांच्या आगळ्या सगीताने विनटलेल्या नि सौ. आशा भोसले याच्या रसील्या गळ्यातून उतरलेल्या ठुमऱ्या व गज्जल आणि वसत पवार याच्या संगीताने सजून सौ. सुलोचना चव्हाण याच्या गळ्यातून बाहेर आलेल्या ढगदार लावण्यानी कान तृप्त झाले. तबला अल्लारखाँ याच्या अभिजात तबलावादनानें वेगळीच धुंदी चढली. गायन-वादनाचा, ताल व सुराचा गळा नि हात याचा इतका सुरेख मिलाप गत सालात इतरत्र क्वचितच झाला असेल.

काचनगगानतर तब्बल ९।१० वर्षांनी मराठी चित्रसृष्टीत आलेल्या श्री. वसंराव देसाई याची कामगिरीहि अशीच स्पृहणीय होती. 'बाप माझा ब्रह्मचारी' सारख्या सुमार चित्रपटाला त्यानी सगीत दिल्यानें त्याचा विशेष गाजावाजा झाला नाहीं नि त्याच काळात ध्वनिमुद्रिका प्रकाशित होणेहि वादामुळें कठीण झालें असल्यानें त्यांच्या संगीताची गोडीहि फारशी कुणाला चाखतां आली नाही. पण त्याच्या अभिजात संगीताची चमक मात्र निश्चित दिसली. विशेषत. जलविहार करी श्रीहरी, सखे मी वैरागीण होणार, बाप माझा ब्रह्मचारी, जिती नको ग मरू आणि हरि ॐ तत्सत् हीं गीते खरोखरीच श्रुतिमधुर होती. त्यांत विविधता होती, नाविन्य होते नि तितकाच गोडवा होता. हरि ॐ ही प्रार्थना तर सर्वोत्कृष्ट होती. पण टुकार चित्रपटामुळें हे चागलें सगीत वाया गेलें.

राम कदम यांचीहि सगीत दृष्ट्या कामगिरी चागली गाजली. त्यानीं या वेळी क्षण आला भाग्याचा, भाग्यलक्ष्मी, सुख आले माझ्या दारी, प्रेम आंधळ असतं या चार चित्रपटाना त्यानी स्वतंत्रपणे सगीत दिलें. 'वरदक्षिणा' ला पार्श्वसगीत दिलें तर प्रीतिविवाह मध्यें वसत पवार यांच्याशी भागीदारी केली.

यापैकी 'क्षण आला भाग्याचा' मधील त्याच्या संगीतानें खूपच निराशा केली. पण 'सुख आले माझ्या दारी' मध्यें ते चागलेच चमकले. केवळ त्यांच्या सुमधुर सगीतासाठी अनेकानी हा चित्रपट पाहिला. या चित्रपटांतील प्रत्येक गीतात गोडवा आढळला. गुणवान तुम्ही धनवान, जनीच्या जात्याला फेर धरी हरि, जरा बघतां वळून मानवतेचे मदिर बाधू, आणि तुझ्या अगणात सोन्याचा पिंपळ ही गीते अनेकवार ऐकूनहि त्यांतील गोडवा सपुष्टांत येत नाही. भाग्यलक्ष्मीमधील वहिनी माझी हसली ग आणि प्रेम आधळं असतं मधील कुणीतरी सांगा श्रीहरिला एकदा भेट राधिकेला ही गीतेहि अशीच गोड वाटली.

मराठी चित्रपटसृष्टीत सदैव प्रकर्षानें उठून दिसणाऱ्या श्री. सुधीर फडके यानीं माझी आई, भितीला कान असतात, सोनियाचीं पाउलें, चिमण्यांची शाळा, आणि निरुपमा आणि परिराणी अशा एकूण पाच चित्रपटाना सगीत दिले. पण त्याची गीतें जिभेवर काही घोळू शकली नाहीत. 'जयवंत हो, औक्षवत हो' हे भितीला कान असतात मधील एकच गीत काय तें विशेष गोड वाटले. 'चिमण्यांची शाळा' मधील त्यांची २१ मिनिटांची संगीतिका तर भयकरच वाटली.

वसंतप्रभु यांनीं बायकोचा भाऊ व पुत्र व्हावा ऐसा या दोन चित्रपटाना सगीत दिले. यानी कामगिरी चोख बजावली. 'पुत्र व्हावा ऐसा'-मधील त्याचे संगीत अधिक उजवें होते. बा. भ. बोरकराच्या 'तेथें कर माझे जुळती' या गीताला त्यानीं दिलेली चाल विशेष गोड वाटली. तलत महमूदने गायिलेले 'विष हें अमृत झाले' हें गीतहि चालीच्या दृष्टीने चागले होते. गजानन द्वारकानाथ आणि प्रभाकर जोग ठीक वाटले. पहिल्या जोडीने सप्तपदीला हातभार लावला तर जोगानी भल्या जावयाला सगीतमय केले. मा. कृष्णराव यानी मात्र घोर निराशा केली. 'विठु माझा लेकुरवाळा' यासारख्या पौराणिक चित्रपटाला मात्र चागले सगीत देतील अशी अपेक्षा–निदान चार रसाळ अभग तरी कानी पडतील असें वाटले होते–पण अपेक्षापूर्ति काही झाली नाही.

'सागत्यें ऐका' पासून गेल्या तीनचार वर्षांत फार्मात असलेल्या वसत पवार याची एकहि सपूर्ण कलाकृति गतसाली पडद्यावर आली नाही. वरदक्षिणा, प्रीतिविवाह आणि रगल्या रात्री अशा अशा एकूण तीन चित्रपटाचे ते संगीत दिग्दर्शक. पहिल्या चित्रपटात लक्ष्मण बेळलेकरानी त्यांच्याशी भागीदारी केली. प्रीतिविवाहाच्या अर्ध्या संगीतात राम कदम वाटेकरी झाले तर 'रगल्या रात्री अशा' मध्यें दत्ता डावजेकर व छोटा गधर्व यानीहि संगीताचा वाटा उचलला. तसा गुणी कलावंत. अनेक चित्रपटाना त्यानी श्रुतिमधुर सगीत दिलेले. 'बाळा जोजोरे' मधील अगाई गीत अजूनहि भावना हेलावून टाकते. पण गत सालीं पवार खरोखरीच दुर्दैवी ठरले नि त्याचे चाहतेहि !

सलील चौधरी व अविनाश व्यास या दोघां महाराष्ट्रेतर संगीतकारानी आपली कामगिरी चोख बजावली. चौधरीचे सूनबाईंतील संगीत काहीसें हिंदी वळणाचें वाटले. बगाली कोमलताहि त्यात थोडीफार डोकावली. पण व्यासानी मात्र नंदादीप चांगलाच तेजाळला. त्याचे सगीत खरोखरीच उत्तम होतें. ते हिंदी नि गुजराथी चित्रपटानाच आजवर सगीत देत आले पण येथें त्यानी अस्सल मराठी बाणा कायम ठेवला. अर्थात् त्याला त्यांच्या पत्नी सौ. सुलोचना व्यास (श्री. कृष्णराव चोणकर याच्या ज्येष्ठ कन्या) याचेहि चागले सहकार्य लाभले होते हे विसरून चालणार नाही. 'नदादीप लाविते, लाविते श्रीहरी' या गीताची चाल तर खूपच मधुर वाटली.

पार्श्वगायक-गायिकांचें सहकार्य

पार्श्वगायक-गायिकांची कामगिरीहि वैशिष्टयपूर्ण आहे. कु. लता मंगेशकर, सौ. आशा भोसले व सौ. सुमन कल्याणपूर या आजच्या लोकप्रिय पार्श्वगायिकांबरोबरच एके काळीं गाजलेल्या सौ. ललिता फडके यांचाहि मधुर आवाज ऐकायला मिळाला आणि सुधीर फडके व दशरथ पुजारी यांसारख्या भरदार गायकांचा आवाजहि कानीं पडला. त्यांतहि सौ. भोसले यांची कामगिरी विशेष आहे. त्यांनीं लावण्या, भावगीतें, विरहगीतें, भक्तिगीतें नि गज्जल, ठुमऱ्या आदि जवळजवळ सर्वच प्रकार आपल्या गळयांतून रसील्या गळयानें साकार केले. छोटा गंधर्व, स्नेहल भाटकर व भजनसम्राट फुलाजी बुवा यांचाहि रसाळ आवाज मंत्रमुग्ध करून गेला. पण गत सालचें आणखी एक उल्लेखनीय वैशिष्टय म्हणजे तलत महमूद (पुत्र व्हावा ऐसा) मुकेश (सप्तपदी) व महेंद्र कपूर (बाप माझा ब्रह्मचारी) या हिंदी चित्रसृष्टींतील लोकप्रिय पार्श्वगायकांनीं प्रथमच आपल्या सुरेल आवाजींत मराठी गीतें गायिलीं. सौ. गीता दत्त यांनीं यापूर्वी अनेकदां मराठी गीतें गायिलीं आहेत नि मन्ना डेहि आतां मराठींत इतके रुळले आहेत कीं प्रतिवर्षी त्यांच्या पहाडी आवाजांतील अनेक गीतें कानीं पडतात. गत सालींहि मन्ना डेंनीं आपला भरदार आवाज मराठी चित्रसृष्टींत चांगलाच गाजविला.

परांजपे, गुप्ते व सुलोचना सर्वश्रेष्ठ अभिनेते

अभिनय दृष्टया विचार करावयाचा झाला तर सर्व प्रथम उल्लेख करावा लागेल राजा परांजपे यांचा. त्यांचें दिग्दर्शन जरी ठळकपणें डोळयांत भरलें नसलें तरी त्यांच्या भावपूर्ण अभिनयानें भारावून टाकलें खास. बायकोचा भाऊ, सोनियाचीं पाऊलें व क्षण आला भाग्याचा या तीन चित्रपटांत यंदां राजाभाऊंचें दर्शन झालें. त्यांपैकीं पहिल्यांतील अनंत उत्पादनें जसें खदखदून हंसविलें तद्वत् तिसऱ्यांतील देवधर मास्तरांनीं डोळयांतून अनेकदां पाणी काढावयास लावलें. या दोन्ही व्यक्तिरेखा एकमेकींपासून अगदीं भिन्न पण या दोन्हींतहि त्यांनीं आपल्या अंगच्या अभिजात अभिनयकलेच्या जोरावर कमालीचा जिवंतपणा आणला !

सुलोचना व सुमति गुप्ते यांनींहि यंदां अभिनयांत चांगलीच चमक दाखविली. सुलोचनाबाई फक्त दोन चित्रपटांत दिसल्या. भिंतीला कान असतात व विठु माझा लेकुरवाळा या दोन्ही चित्रपटांतील त्यांच्या भूमिका ठसठसीत वाटल्या. पहिल्यांतील शांता व दुसऱ्यांतील जनाई एकाच प्रकृतीच्या. भावनाप्रधान, सरळ, सात्त्विक प्रवृत्तीच्या सुलोचनाबाई अशा भूमिकांत गहिरा रंग भरतात. त्यांची जनाई तर खूपच गाजली, भाविकांना वेगळाच आनंद देऊन गेली.

सुमती गुप्ते या गुणी नि अभिनयनिपुण अभिनेत्रीचें दीर्घ कालावधीनंतर मराठी पडद्यावर दर्शन घडलें. पण तें विलोभनीय वाटलें. भाग्यलक्ष्मी व क्षण आला भाग्याचा या दोन्ही भाग्यवान चित्रपटांत त्या दिसल्या. या दोन्ही चित्रपटांतील त्यांच्या भूमिका सरस झाल्या आहेत. 'क्षण आला भाग्याचा' मधील त्यांची भूमिका तर दीर्घकाळपर्यंत स्मरणांत राहील इतकी चांगली झाली आहे. राजा परांजपे यांच्यासारखा कसबी कलावंतावरोबर तितक्याच आवेशानें भूमिका करावयाची म्हणजे सहज सुलभ काम नव्हे. पण सुमतीबाई त्यांत सफल

वसंतराव देसाई

'बाप माझा ब्रह्मचारी'ला यांनीं सुमधुर संगीत दिलें.

झाल्या. परांजपे–गुप्ते या जोडीनें ऊन–पाऊसची फिरून आठवण करून दिली.

नलिनी चोणकर व लीला चिटणीस या हिंदी चित्रपटसृष्टींत प्रामुख्यानें वावरणाऱ्या अभिनेत्रींच्याहि अभिनयाची चमक गत सालीं दिसली, लीलाबाईंनीं १९६१ सालांत 'आधीं कळस मग पाया' मध्यें भूमिका केली होती. पण नलिनी चोणकर मात्र दीर्घ काळानें मराठी रजतपटावर आली. नंदादीपमध्यें नलिनी चोणकरची 'भावना'ची भूमिका सुरेख झाली. विशेष, पंगु भावना तिनें चांगली उभी केली. 'प्रेम आंधळं असतं' मधील सरळ मनाची पण तेजस्वी बाण्याची गोपिकाबाईदेखील लीलाबाईंनीं ठासून वठविली. विशेषतः दुःखी प्रसंगांतील त्यांच्या आवाजांतील कंप आंतड्यांच्या तारा पिळवटून गेला.

इतर अभिनेत्रींचें यशापयश

प्रीतिविवाह, बाप माझा ब्रह्मचारी, सुख आलें माझ्या दारीं व भाग्यलक्ष्मी या चारहि चित्रपटांत जयश्री गडकर प्रमुख भूमिकांतून दिसली. या चार चित्रपटांत तिनें चांगला रंग भरला. तिचा अभिनय अधिक मोकळा व त्याला लोभस व्यक्तिमत्त्वाची उत्तम साथ मिळाल्यामुळें तिची प्रत्येक भूमिका डोळयांना वेगळेंच सुख देऊन गेली. तिच्या अंगच्या नृत्यकलेचेंहि मनोहारी दर्शन घडलें.

सीमाचेंदेखील असेंच अनेकदां विविध ढंगी दर्शन घडलें. रंगल्या-रात्री अशा व चिमण्यांची शाळामध्यें ती ग्रामीण वेषांत दिसली. विठु माझा लेकुरवाळामध्यें रुक्मिणीचा वेष तिनें चढविला होता. नंदादीपमध्यें ती बनली होती अल्लड कॉलेज कन्यका (अगदीं स्कर्ट घालून

नाचणारी, बागडणारी !) तर माझी आई व वरदक्षिणामध्यें ती तेजस्वी तडफदार तरुणी म्हणून दिसली. यापैकी विठु माझा लेकुरवाळामधील तिची भूमिका तितकीशी समाधानकारक वाटली नाहीं. नंदादीपमधील लताहि अशीच निष्प्रभ वाटली. या चित्रपटांतील स्कर्टमधील सीमा तर अगदीच पाहावत नाही. कारण स्कर्टला लागणारें उन्मादक सौंदर्य तिच्यापाशी नाही. इतर सर्व भूमिकांत मात्र तिनें चागली रगत आणली होती.

उषाकिरण (सप्तपदी, सूनबाई), जीवनकला (पुत्र व्हावा ऐसा), रत्ना (जांवई माझा भला), रंजना (बायकोचा भाऊ) आणि आशा पोतदार (प्रेम आंधळं असतं) यांच्याहि प्रमुख भूमिका चागल्या झाल्या. उषाकिरण थोडी थोराड वाटली पण तिचा अभिनय होता भावपूर्ण. आणि तशी ही अभिनयसंपन्न अभिनेत्री आहेच. रजनाला प्रौढ नायिकेचीच भूमिका असल्याने त्यांत ती शोभून दिसली. जीवनकला व रत्नाच्या अभिनयांत खूपच स्वाभाविकता आढळली. या तारकाचा अधिक चांगला उपयोग कां करून घेतला जात नाही, याचेच आश्चर्य वाटतें. जीवनकला तर प्रेम आधळं असत व चिमण्याची शाळामध्यें अगदीच किरकोळ भूमिकातून चमकली. पण त्या वेळी तिची नृत्यें मात्र उत्तम वठली. सूनबाईंतहि तिच्यावर असाच अन्याय झाला.

नीलम, ललिता देसाई, शांता तावे, सुवर्णा सेजित, वसुंधरा पौडवाल, शांताबाई वेडेकर, माई भिडे, तारा दीक्षित, विमल घैसास, लता थत्ते, कुसुम देशपाडे, लता काळे, अरुणा आणि उमा यांचेहि दर्शन अधूनमधून घडलें. यापैकी नीलमचें दर्शन अधिक सुखद वाटतें. भिंतीला कान असतात व भाग्यलक्ष्मीमधील तिच्या भूमिका चागल्या झाल्या होत्या. पहिल्यांतील तिची नृत्येंहि आकर्षक वाटली. पण या सर्वांत नि अप्रतिम भूमिका वठविली ती विठू माझा लेकुरवाळामध्यें नखरेल सावकारपत्नीची. येथे तिच्या अंगचे अभिनयनैपुण्य चागलेंच प्रकट झालें होते !

ललिता देसाई आणि उमा यानी आपल्याविषयी चांगल्या अपेक्षा वाढविल्या आहेत. शांता तांबे यांच्या कामातहि चागलाच ठसका दिसला. प्रीतिविवाहमधील बेकार कवीच्या सोशीक पत्नीची भूमिका तिने चागलीच साकार केली. मो. ग. रांगणेकरांच्या पठ्ठे बापूरावची नायिका गुलाब कोरगांवकर गत साली प्रथमच क्षण आला भाग्याचा या चित्रपटाद्वारें अरुणा या नावानें प्रथमच रजतपटार आली पण तिचें आगमन तितकेसे प्रभावी ठरले नाही. आणि तशी तिला भूमिकाहि चागली मिळाली नव्हती.

आशा पोतदार ही नवी नायिका प्रथमच प्रेम आंधळ असतं या चित्रपटाद्वारें मराठी चित्रपटसृष्टीत आली नि वंदनानेहि क्षण आला भाग्याचा द्वारें प्रथमच मराठी पडदा बघितला. पण या दोन्हीहि चित्रतारका तितक्याश्या प्रभावी वाटल्या नाहीत. वदनाला तितकासा वाव नव्हता. राजा परांजपे व सुमती गुप्ते यांनाच मात्र सागर चित्रात विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले होतें. पण आशा पोतदारबाबत तसे म्हणतां येणार नाही. तिला येथें भरपूर वाव होता पण ही नटी मुळांतच पडद्यावर सुमार दिसते. माते तुला काय हवे ? या नाटकात जशी ती आकर्षक वाटली तशी रजतपटावर दिसली नाही. त्यामुळे हा नवा चेहरा आशादायक आहे असे वाटत नाही. त्यातून तिला प्रमुख भूमिकांतून चमकावयाचीच म्हणून कुणी जिद्द बाळगली तर प्रश्न अलाहिदा. प्रेक्षकांनाच थोडाफार ताप सहन करावा लागेल इतकेच !

इंदिराबाई चिटणीस व रत्नमाला यानी वयोवृद्ध मातांच्या भूमिका चांगल्या वटविल्या. आणि या दोघींच्या कामांत सफाई होती. माझी आई, पुत्र व्हावा ऐसा, सोनियाची पाउलें, नंदादीप आदि चित्रपटांतील रत्नमालाबाई सोज्ज्वळ वाटल्या पण त्यापेक्षां विठु माझा लेकुरवाळा मधील जहांबाज पत्नी राजाई त्यानी विशेष कसदारपणे आकाराला आणली.

अभिनेत्यांची कामगिरी

पुरुष कलावंतांत रमेश देवचें दर्शन अनेकदां झाले. त्यानें आपली कामगिरीहि चोख बजावली. त्याच्या अभिनयांत आतां विविधता आणि सहजताहि येत चालली आहे. माझी आई, भाग्यलक्ष्मी, क्षण आला भाग्याचा, वरदक्षिणा, सोनियाची पाउलें आणि प्रेम आंधळ असतं आदि चित्रपटात तो प्रमुख भूमिकांतून चमकला. त्यांतील भाग्यलक्ष्मी व प्रेम आधळं असतं मधील डॉ. रमेश देव विशेष प्रभावी वाटला. वरदक्षिणातील यशवंतहि ठीक वाटला. सोनियाची पाउले मधील पूर्वार्धातील लगडा, पागळा नायक त्याने विशेष मेहनतीने साकार केला होता. बाप माझा ब्रह्मचारीमधील साधू बाबाची छोटीशी भूमिकाहि त्यानें चागली केली.

राजा गोसावी बाप माझा ब्रह्मचारी, चिमण्याची शाळा व प्रीति विवाहमध्यें प्रमुख भूमिकातून दिसला तर भाग्यलक्ष्मी व वरदक्षिणा मध्यें छोटया भूमिकातून चमकून गेला. चिमण्याची शाळामधील त्यांचा भोळा भाबडा रामू लोहार अनेकांच्या हृदयाच्या तारा छेडून गेला. सदैव विनोदी भूमिकांत दिसणारा राजा गोसावी या वेळी वेगळा वाटला. त्याने खरोखरीच भावपूर्ण अभिनव केला होता. वरदक्षिणामधील सावकार पुत्राची छोटीशी भूमिकादेखील त्याच्या विशिष्ट हालचालीमुळें मनांत चागलीच साठली !

सूर्यकांत (बायकोचा भाऊ, भिंतीला कान असतात), अरुण सरनाईक (विठू माझा लेकुरवाळा, रंगल्या रात्री अशा), अनंत कुमार (भिंतीला कान असतात, जांवई माझा भला, विठू माझा लेकुरवाळा, क्षण आला भाग्याचा, नंदादीप), विवेक (पुत्र व्हावा ऐसा, भाग्यलक्ष्मी) व चद्रकांत गोखले (सुख आले माझ्या दारी) ही आजची नायक मंडळीहि आपली कामगिरी चोख बजावून गेली. यात विशेष चमकला तो अरुणच. रंगल्या रात्री अशा मधील तबलापटु यशवत त्यानें अधिक तडफेने वटविला.

साळवी, जोग, वसंत शिंदे, राम चिटणीस, दत्तोपंत आग्रे, जयशंकर दानवे, चित्तरंजन कोल्हटकर, मा. छोटू, दामूअण्णा मालवणकर, विश्वास कुंटे, राजा नेने, राजा पंडित, बालकराम, मधु आपटे, आदि कलावतानीहि आपल्या अगची चांगली चमक दाखविली. नाना पळशीकर व घुमाळ या आजच्या हिंदीतील लोकप्रिय मराठी कलावंतांनी देखील गत सालीं मराठी रजतपटांवर आपल्या कसदार अभिनयाचे सुरेख दर्शन घडविले तर गेली काही वर्षे स्मृतिआड झालेले शाहू मोडक गत साली विठू माझा लेकुरवाळा, सूनबाई व रंगल्या रात्री अशा या चित्रपटात एकदम प्रमुख भूमिकांत दिसले. पैकी विठु माझा लेकुरवाळा मधील त्याचा पांडुरंग अधिक आकर्षक

वाटला. नाही तरी श्रीकृष्ण भगवानाचें त्यांनी पेटटच घेतले आहे. रग भूमीवरच आयुष्य घालविलेल्या कृष्णराव चोणकरानी नदादीप मधील बापूरावाची महत्त्वपूर्ण भूमिका अगदीच नाटकी थाटात पार पडली.

शरद तळवलकर गत साली बऱ्याच चित्रपटातून दिसला. विविध सोगें घेऊन आणि या प्रत्येक वेळी त्याचा अभिनय जसा ताजा वाटला, तद्वत तोहि आकर्षक वाटला. बाप माझा ब्रह्मचारीमधील त्रस्त पिता, रगल्या रात्री अशा मधील बुढ्ढा दादूमिया सारंगीवाला, प्रीतिविवाह मधील बेकार कवि आणि प्रेम आधळ असतं मधील मगलकाका ही शरदची विविध रूपें मोहक वाटली. तो कसबी कलावंत असल्याची साक्ष या भूमिकानी पटविली.

आणि हे बाल कलाकार

प्रौढाप्रमाणे बाल कलाकारानीहि गत साली आपल्या अगचे कसब चागलेच दाखविले, अशोक, रेखा, चित्रा, श्रीधर फडके, बेबी कल्पना, बेबी मालन, बेबी अजलि, बेबी शैलजा, महेश कोठारे, सुधीर शेटचे, सदानंद मेंडे, बेबी जयश्री आणि समर हे बाल कलावत गत साली पडद्यावर आले. त्यातील समर अधिक चुणचुणीत वाटला. अभिनयाची त्याला समज चागली आहे. भिंतीला कान असतात मध्ये त्याने मुक्या मुलाची भूमिका चागली वटविली.

हिंदी कलावंतांचें बरेंवाईट दर्शन

हिंदी पार्श्वगायक व सगीतदिग्दर्शकाप्रमाणेच १९६२ सालात हिंदी कलावताचेहि मराठी चित्रपटातून प्रकर्षानें दर्शन घडलें. आगा (सुख आले माझ्या दारी), नाझ (सोनियाची पाउले), मुमताज, डेझी इराणी, उल्हास (बाप माझा ब्रह्मचारी), हनी इराणी (सूनबाई), विजय दत्त (नदादीप) आणि मिनू मुमताज (रगल्या रात्री अशा) या हिंदी कलावतानी मराठी चित्रसृष्टि सजविली. त्यापैकी आगा काही मराठीला नवा नाही. यापूर्वी त्यानें पुनवेची रात व प्रीति-सगममध्यें भूमिका केलेल्या आहेत. हनीहि एक धागा सुखाचामध्यें १९६१ सालात ठळकपणे दिसली. इतर कलावत मात्र यदा प्रथमच मराठी पडद्यावर दिसले. त्यापैकी उल्हास आणि डेझी याचा विशेष प्रभाव पडला नाही. नाझची नृत्यें मादक, हालचाल उत्तेजक आणि रगभूषा व वेशभूषा अगदीच पाश्चिमात्य वळणाची वाटली. त्या भूमिकेसाठी तसें करणे आवश्यक असेल. मराठी प्रेक्षकाना काही ही हिंदी नाझ रुचली नाही.

विजयदत्त व मिनू मुमताज या दोघा कलावतानी मात्र मराठी मने जिंकली. विजय दत्तचे सफाईदार मराठी बोलणे नि मोकळा अभिनय लोकाना विशेष आवडला. मिनूवर तर सारेच बेहद खुश झाले. रगल्या रात्री अशा या चित्रपटाच्या यशातील सिंहाचा वाटा मिनूचाच. तिच्या ठसठशीत भूमिकेमुळेंच या चित्रात अधिक जिवतपणा आला आहे. कोठीवरची गायिका छविली तिने मूर्तिमंत उभी केली.

कालेलकर—माडगुळकरांचें वर्ष

गत साली प्रकाशित झालेल्या चित्रपटाच्या पटकथासवादलेखकात आघाडी गाठली ग दि. माडगूळकर व मधुसूदन कालेलकर यानी. ग. दि. मा नी बाप माझा ब्रह्मचारी, वरदक्षिणा, चिमण्याची शाळा, प्रेम आधळं असत व निरुपमा आणि परीराणी या पाच चित्रपटाच्या पटकथा लिहिल्या व त्याचे सवादहि त्यांच्याच कसदार लेखणीतून उतरले होते यापैकी वरदक्षिणा, बाप माझा ब्रह्मचारी व चिमण्याची शाळाच्या कथाहि त्याच्याच होत्या.

मधुसूदन कालेलकरानी पुत्र व्हावा ऐसा, सोनियाची पाउले, सप्त-पदी, क्षण आला भाग्याचा आणि प्रीतिविवाह या पाच चित्रपटाच्या पटकथा लिहिल्या व त्याचे खुसखुशीत संवादहि त्यानीच लिहिले होते. कालेलकराच्या सवादातील चमक या वेळीहि दिसली. पण त्याच्या प्रत्येक कथेवर हिंदीची अधिक छाप पडलेली दिसली. काही प्रसग तर पुरातन हिंदी चित्रपटातून त्यानी सहीसही उचलले होते.

ग. दि. मा. च्या सवादात प्रसाद आढळला. त्याच्या पटकथा असलेले तीन चित्रपट दिनकर द. पाटलांनीच दिग्दर्शित केले हे विशेष होय. स्व. विनायक याच्या पठडीतील हे दोन कलावत दीर्घ काला-वधीनंतर एकत्र आले ही विशेष समाधानाची गोष्ट होय.

श्री. व्यकटेश माडगूळकर यानी दोन चित्रपटाच्या पटकथा व त्यांचे संवादहि लिहिले. व्यकटेश सवाद फार चटकदार लिहितात. सुख आले माझ्या दारी मध्यें त्याच्या लेखणीची चमक चागलीच दिसली दिनकर द. पाटलानी माझी आई व भिंतीला कान असतात या दोन चित्रपटाच्या पटकथा लिहिल्या व सवादहि त्याचेच होते. भालजी पेंढारकराप्रमाणेंच दिनकररावहि पल्लेदार सवादाच्या आहारी खूप जात असल्याने त्याची पटकथा ठिसूळ पडते. या वेळीहि हाच अनुभव आला. त्याचे संवाद मात्र जोमदार वाटले

स. अं. शुक्ल (विठु माझा लेंकुरवाळा, ग. रा. कामत (सूनबाई), मधुकर पाठक (जावई माझा भला), बाळ कोल्हटकर (बायकोचा भाऊ), रणजित देसाई (रगल्या रात्री अशा), हिराकात कलगुटकर (नंदादीप), या सहाजणानी प्रत्येकी एका चित्रपटाला हातभार लावला. त्यापैकी श्री. शुक्ल खूपच जुने आणि त्याची लिहिण्याची पद्धतहि पुरातन घर्तीचीच. कामताच्या पाठीशी थोडाफार अनुभव आहे. बाकीचे चौघे मात्र तद्दन नवे. यदाच त्याच्या कामगिरीला येथें प्रारंभ झालेला. पण चौघानीहि खूपच अपेक्षा वाढविल्या आहेत. रणजित देसाई याचे सवाद अधिक कसदार. कलगुटकरानी उत्तरार्धांत संवाद खूपच चागले लिहिले आहेत. बावा पाठकाना आपले कसब दाखवायला फारसा वाव मिळाला नाही.

पद्यलेखनांत ग. दि. मा. प्रमाणेच शाता शेळके यानी गत साली आघाडी गांठली पी. सावळाराम; भा. म. बोरकर, मधु जोशी, हिराकात कलगुटकर, वि. स. खाडेकर आणि सजीव या नव्या-जुन्यांच्या काव्यानेहि रुपेरी पडद्यावर आकार घेतला. त्यात श्री. हिराकात कलगुटकर अगदी नवीन. पण त्याच्या काव्यात प्रसाद आढळला. नंदादीपची गीते त्यानी उत्तम लिहिली आहेत. विशेषतः अशी अचानक तुटती नातीं, नदादीप हा लाविते, हृदय हासले नि गुण-गुणले आदि गीते खूपच गोड वाटतात. कवि सजीव याची सुख आले माझ्या दारी मधील गीतेहि अशीच चटकदार होती. पण कविवर्य ग. दि. माडगुळकराची अर्थवाही नि तितकीच चमकदार गीते मात्र या सर्वांत सरस ठरलीं. हरि ॐ तत्सत् हे गीत तर त्याच्या लेखन-शैलीचा आगळाच नमुना ठरावा !

दत्त रघुनाथ कवठेकर याचा रुपेरी कडा सूनबाई बनून पडद्यावर आल्या पण कवठेकराना ग.रा. कामताकडून चागला न्याय मिळाला नाही. त्यामुळे त्यांच्या रेशमाच्या गाठीची जी ओढाताण झाली तीच या

वेळींहि झाली. व्यंकटेश माडगूळकर, पै, महादेवशास्त्री जोशी, रणजित देसाई, वसंत पुरोहित, हिराकांत कलगुटकर, पी. सावळाराम, वेहराम, सुभाष, ना. ग. करमकर, बाळ कोल्हटकर, सौ. सई जोगळेकर व वि. वि. बोकील, यांच्या कथांनीं गत सालीं पडदा पाहिला. त्यांपैकीं बऱ्याच कथा पुरातन वाटल्या. जुन्यांची आठवण करून देणाऱ्या.

चित्रपटांची तांत्रिक बाजू

तांत्रिक दृष्ट्या मराठी चित्रपट कधींच फारसे सरस नसतात. बहुसंख्य चित्रपटांचें चित्रण आधीं कोल्हापूरच्या जयप्रभा शालिनी यांसारख्या स्टुडिओंतून होतें. येथील एकंदर अपुऱ्या यंत्रसामग्रीचा नि मराठी निर्मात्यांच्या तुटपुंज्या भांडवलाचाहि विचार करावयास हवा. तांत्रिक बाजूवर बारेमाप पैसा खर्च करणें त्यांना शक्य होत नाहीं. तरीहि गतसालीं प्रकाशित झालेल्या बहुसंख्य चित्रपटांचें छायाचित्रण उत्तम होतें. संकलनहि सफाईदार वाटलें. ध्वनिमुद्रण मात्र खूपच खराब होतें.

वसंत शिंदे (बायकोचा भाऊ, सूनबाई), विश्वास साळुंके (भिंतीला कान असतात), व्ही. बारगीर (सुख आलें माझ्या दारीं), शंकर सावेकर (वरदक्षिणा), दत्ता गोर्ले (सोनियाचीं पाउलें, क्षण आला भाग्याचा), डी. के. धुरी (सप्तपदी), इ. महमद (भाग्यलक्ष्मी, प्रीति-विवाह), आय्. बारगीर (चिमण्यांची शाळा), साजू नाईक (बाप माझा ब्रह्मचारी), मधुकर खारकर (रंगल्या रात्री अशा), आणि अरविंद लाड (प्रेम आंधळं असतं) या छायालेखकांनीं चित्रपट अधिक नयनशीतल करण्यासाठीं आटोकाट मेहनत घेतली.

इ. महंमदांविषयीं अधिक चांगल्या छायालेखनाची अपेक्षा होती. धुरी व साजू नाईक या हिंदींतील लोकप्रिय छायालेखकांनीं आपल्या अंगचें कसब चांगलेंच दर्शविलें. व्ही. आणि आय. बारगीरांनीं बाह्य देखावे खुबीनें टिपले. तर खारकरांनीं विविध अंगांनीं लीलया कॅमेरा फिरविला. नाना पोंक्षे (जांवई माझा भला) यांनीं कोंकणची वनश्रीहि अशीच अचूक टिपली. पण वर्षाच्या शेवटीं शेवटीं प्रकाशित झालेल्या 'प्रेम आंधळं असतं' याच्या छायालेखनानें डोळ्यांना आगळेंच सुख दिलें. अरविंद लाडांना म्हणूनच वेगळी शाबासकी द्यायला हवी.

पांढरे डाग

पांढऱ्या कोडाचें अनुभवसिद्ध प्रसिद्ध गुणकारी औषध. अनेक बक्षिसें व हजारों अभिप्राय मिळाले आहेत व नित्य मिळतात. औषधाची किंमत ६ रुपये पो. ख. १ रु. माहिती मागवा. मोफत पाठवूं

नकली वैद्यांपासून सावध राहावें.

वैद्य बी. आर्. बोरकर. आयुर्वेदभवन (माणू.)

मु. पो. मंगरूळपीर. जि. अकोला (महाराष्ट्र.)

एन्. एल. वैद्य (भिंतीला कान असतात), बाळ कोरडे (जांवई माझा भला, सोनियाचीं पाउलें, रंगल्या रात्री अशा), गंगाराम मातफोड (भाग्यलक्ष्मी), बाबूराव भोसले (सुख आलें माझ्या दारीं, सूनबाई), बाळ घाटगे (वरदक्षिणा), विठोबा सुर्वे (बाप माझा ब्रह्मचारी), आर. टिपणीस (नंदादीप) आणि अनंत धर्माधिकारी (सप्तपदी) या संकलनकारांचें कसब चांगलें दिसलें. कोरडे यांनीं रंगल्या रात्रींत शाहू मोडकांच्या ओठांच्या हालचालींकडे अधिक लक्ष पुरवायला हवें होतें.

ध्वनिलेखकांत राम जठार (बायकोचा भाऊ, रंगल्या रात्री अशा), वसंत निकम (वरदक्षिणा, भाग्यलक्ष्मी) व सुरेन्द्र पेंडणेकर (क्षण आला भाग्याचा, प्रेम आंधळं असतं) यांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा. त्यांतहि जठारांची कामगिरी विशेष प्रशंसनीय.

कलादिग्दर्शकांनीं मात्र आपली कामगिरी चोख बजावली आहे. हिंदी चित्रपटसृष्टींतहि बहुसंख्य मराठी कलादिग्दर्शकच वावरत आहेत. वास्तवपूर्ण सेट लावण्यांत आमची मराठी कलावंत मंडळी कुणालाच हार जाणार नाहींत.

गत सालीं श्री. केशव तथा दादा महाजनी यांची कामगिरी डोळ्यांत भरली. त्यांनीं जांवई माझा भला, सोनियाचीं पाउलें, क्षण आला भाग्याचा, व श्री. बाबूराव गायकवाड यांच्या भागीदारींत प्रेम आंधळं असतं या चित्रपटाच्या कलादिग्दर्शनाची बाजू सांभाळली. सदाशिव गायकवाड (बाप माझा ब्रह्मचारी), पांडुरंग हावाळ (सूनबाई) आणि म. द. ठाकूर (वरदक्षिणा, भाग्यलक्ष्मी, रंगल्या रात्री अशा) या कलादिग्दर्शकांनींहि आपलें कसब दाखविलें. श्री. ठाकूर यांचें 'रंगल्या रात्री अशा' मधील कलादिग्दर्शन जितकें वास्तव तितकेंच नयनरम्य होतें. छबिलीची कोटी तर त्यांनीं सहीसही उभी केली होती.

एकंदरींत १९६२ सालची मराठी चित्रसृष्टि खरोखरीच भरदार वाटली. एक बालचित्रपटहि गत सालीं प्रकाशित झाला. विनय काळे यांचें हें धाडस कौतुकास्पद. पण त्यांच्या या स्तुत्य उपक्रमाचें कौतुक मात्र फारसें झालें नाहीं. मराठी मन सदैव प्रयोगशील, नव्यांचें स्वागत करणारें आहे. तेव्हां या प्रयत्नालाहि चांगलें प्रोत्साहन मिळावें. शासनसंस्थेनेंहि या प्रयत्नाला सक्रिय पाठिंबा द्यावयास हवा, तरच बालांची सकस आणि सात्त्विक करमणूक करणारे बालपट अधिक प्रमाणांत निर्माण होऊं शकतील.

१९६३ साल उजाडलें आहे. जुनें जाउं द्या मरणालागुनि या केशव-सुतांच्या काव्यपंक्तीप्रमाणें गत सालीं ज्या चुका झाल्या त्या विसरूं, जें चांगलें झालें त्याचें कौतुक करूं नि अधिक चांगल्याची अपेक्षा बाळगूं. अधिक संकटांतून, अधिक दिव्यांतून मराठी चित्रसृष्टि जात आहे. हिंदीबरोबर स्पर्धा करूनहि ती तग धरून आहे. येथें भरदार चित्रनिर्मिति होत आहे. प्रतिदिनीं नव्या नव्या घोषणा होत आहेत हेंच समाधानाचें. मराठी निर्मात्यांना म्हणूनच लाखलाख धन्यवाद !

* * *

स्वत:शीं अखेरपर्यंत प्रामाणिक राहणाऱ्या

सर टॉमस मोअर यांच्या जीवनावरील

गाजलेल्या कलाकृतीचा दर्जेदार प्रयोग

‘ ए मॅन फॉर ऑल सीझन्स ’

□ □ □

ब्रिस्टल ओल्ड विक कंपनीनें सादर केलेलीं तीन नाटकें

□ □ □ शंकर रा. सारडा

‘ ए मॅन फॉर ऑल सीझन्स ’चे लेखक
□ रॉबर्ट बोल्ट □

युद्धोत्तर ब्रिटिश रंगभूमीचें प्रतिनिधित्व करण्यासाठीं यांच्या नाटकाची निवड करण्यात आली.

ब्रिस्टल ओल्ड विक कंपनी ही इंग्लंडमधील एक नामांकित नाटयसंस्था. तिला दोनशें वर्षें लौकरच पूर्ण होतील. आपल्या कांहीं तरुण आणि नव्या उमेदीच्या नटांना बरोबर घेऊन ही कंपनी सध्यां भारतांत आली आहे. कलकत्ता, दिल्ली आणि मुंबई येथें या कंपनीनें हॅम्लेट, आर्म्स् अँड दि मॅन आणि ए मॅन फार ऑल सीझन्स ह्या नाटकांचे प्रयोग गेल्या दीड-दोन महिन्यांत सादर केले. शेक्स्पिअरची एक अत्यंत श्रेष्ठ अशी शोकांतिका, जॉर्ज बर्नार्ड शॉ या आधुनिक काळांतील पहिल्या प्रतीच्या वाक्पटूची एक त्यांतल्या त्यांत फारशी न गाजलेली तथाकथित रोमँटिक सुखात्मिका आणि नवनाटय किंवा न-नाटय यांच्या सध्यांच्या फॅशनपासून अलिप्त असलेलें, पण अगदीं तरुण लेखकानें ग्रीक शोकांतिकेच्या धर्तीवर लिहिलेलें, युरोप-अमेरिकेंत लोकप्रिय ठरलेलें नाटक – अशी वैविध्यपूर्ण निवड करण्यांत या कंपनीनें मोठा चोखंदळपणा दाखविला यांत शंका नाहीं. भारतांतील नाटयरसिकांना ही अपूर्व पर्वणीच लाभलेली होती. त्यामुळें तिकिटांचे दर त्या मानानें बरेच जास्त असूनहि बहुतेक सर्व नाटयप्रयोग हाऊस फुल्ल गर्दींत पार पडले.

हीं नाटकें मग झालीं कशीं ?

खरें सागायचे तर ए मॅन फॉर ऑल सीझन्स सोडलें तर इतरानी बरीच निराशा केली. शेक्स्पिअर किंवा शॉ याच्या सामर्थ्याची चुणूक अधूनमधून दिसली पण हॅम्लेटमधील मर्मभेदक, शोकात्म उत्कटता किंवा आर्मस् अँड दि मॅनमधील औपरोधिक, तडतडीसारखी उडणारी चतुर विनोदाची आतषबाजी तितकीशी प्रत्ययाला येऊं शकली नाही; पाहायला मिळाली नाही. दुसरी गोष्ट अशी की बॅरी वॉरिननें उभा केलेला हॅम्लेट हा शेक्सपिअरचा हॅम्लेट वाटला नाही; एक हळवा, दुखावलेला व चिडलेला अन् त्या भरांत सूडकल्पनेने वाहत गेलेला अन् सगळें कांही गमावून बसलेला असा तरुण वाटतो तो. मूळ हॅम्लेटचे झालेलें हे आधुनिकीकरण फारसें रुचले नाही; पचणे दूरच राहिले.

त्याच्या नेमकी उलट गोष्ट शॉच्या नाटकाच्या बाबतीत झाली. सत्तर वर्षांपूर्वी लिहिलें गेलेले हे नाटक काही बाबतीत जुनाट वाटते [उदाहरणार्थ, शॉची वर्णभेदाची जाणीव रैनाशी विवाह करायला निघालेला सर्जी तिच्या मोलकरणीशी शेवटी लग्न करतो]; तर एक भित्रा, युद्ध मनापासून न आवडणारा, खाण्यापिण्यावर मनसोक्त प्रेम असणारा [तो बंदुकीच्याऐवजी चॉकोलेट्स जवळ बाळगतो.] जीवनाकाक्षी ब्लंट्शी हा सैनिक आणि रूढ कल्पनाच्या चौकटीत आपल्याला काटेकोरपणे बसवू पाहणारा, 'माझा हात लेखणीपेक्षां तलवार हाताळण्यात अधिक सरावलेला आहे' अशी बढाई मारणारा, पण युद्धाला एक पोकळ ढोंग मानणारा, सर्जी हा परपरेचा पाईक [त्याच्या रूपाने शॉने जणूं अँटि-हीरोच उभा केला आहे] याच्या दिलखुलास चित्रणामुळें थोडीफार गमत वाटली तरी त्यात आज आवाहन करील असा भाग फार थोडा आहे.

तशांत या दोन्ही नाटकांत महत्त्व आहे ते शब्दाना—हॅम्लेटच्या बाबतीत शेक्स्पिअरच्या शब्दाशब्दातून आकार घेणाऱ्या प्रतिमानी गजबजलेल्या काव्याला, आणि आर्मस् अँड दि मॅनच्या बाबतीत शॉच्या वाक्यावाक्यागणिक खळखळणाऱ्या विनोदाला—; पण या दोन्ही नाटकातील प्रमुख नटाना त्या भाषेला प्रत्ययकारी बनविण्याची किमया फारशी साधली नाहीं. त्यामुळें हॅम्लेटची गाजलेली व सर्वसाधारण सर्वसामान्य वाचकाच्याहि ध्यानात राहिलेली कितीतरी वाक्ये आणि स्वगते [विशेषत: टु बी ऑर नॉट टु बी] प्रेक्षकाच्या लक्षातहि न येतील इतक्या सपाटपणे म्हटली गेली – आणि त्यामुळें प्रयोग सपल्यावर काहीतरी चुकल्याची हरवल्याची जाणीव पिच्छा पुरवीत राहिली. शॉच्या तर वाक्यांवाक्यात उपरोध असतो; छोटेमोठे चिमटे घेतलेले असतात पण ती वाक्येंहि अशा सहजपणे म्हटली गेली की त्यातील खोचा प्रेक्षकाच्या ध्यानात येऊ शकल्या नाहीत. नाटकातील अभिनय सहज वाटावा, बोलणेचालणे स्वाभाविक वाटावे हे खरे; पण ते त्या नाटकात असलेले नाट्य गमावण्याइतके स्वाभाविक मात्र असू नये असे वाटते अशा वेळी !

नेव्हिलनें पकड घेतली

'ए मॅन फॉर ऑल सीझन्स' मात्र या सर्वच दृष्टीनी समाधानकारक वाटण्यासारखें होते. त्याचा विषय खरे म्हणजे जुना. सोळाव्या शतकातल्या निपुत्रिक हेन्रीने घटस्फोटानंतर अॅनें बोलिनशी लग्न करावें असे होतें आणि चर्चचा प्रमुख म्हणून आपली नेमणूक व्हावी अशी त्याची इच्छा होती. पण त्या दोन्ही मागण्या त्याच्याच चॅन्सेलरने—सर टॉमस मोअरने—अमान्य केल्या. त्याच्यावर शक्य तितक्या मार्गांनी दवाव आणला गेला. त्याचें चॅन्सेलरपद हिरावून घेतले गेले, त्याला आमिष दाखविले गेले; क्रॉम्वेलने त्याच्याविरुद्ध कारस्थान रचले; त्याला तुरुंगात टाकले, धर्मसस्थेने त्याला फैलावर घेतले, बायको-मुलीनी तडजोडीची गळ घातली; मित्रानी मैत्रीच्या नावावर आवाहन केलें, नाना प्रकारें त्याचा छळ झाला. पण आपल्या श्रद्धेशी, राजा चर्चचा प्रमुख होऊ शकत नाही उलट चर्चच्या मान्यतेमुळेंच राजाला त्याचे राजेपण लाभते या आपल्या भूमिकेशी तो प्रतारणा करू शकत नाही; चोहोबाजूनी आपल्यावर दडपण आले तरी आपल्या या श्रद्धेपासून तो ढळत नाही आणि शेवटी मृत्यु पत्करतो. माणसाची इंटिग्रिटी अभंग राखावी कशी हाच आजच्या पिढीपुढचा सर्वांत मोठा प्रश्न असल्याने चारशें वर्षांपूर्वी सर टॉमस मोअरनें दिलेला हा झगडा आजहि आपल्याला अर्थपूर्ण वाटतो. पण आजच्या काळाशी सुसंगत वाटावे म्हणून लेखकाने त्यातील सोळाव्या शतकांतील वातावरणाला जराहि धक्का लावलेला नाही. त्यामुळें हे नाटक जुनें असूनहि नवे वाटते त्यातील सर टॉमस मोअरची भूमिका ऑलिव्हर नेव्हिल यानीं वठवलीहि अगदी जिद्दीने; आत्मविश्वासाने. त्यामुळें या नाटकाने प्रेक्षकाची चागली पकड घेतली.

मोजकी सजावट

ब्रिस्टल ओल्ड विक थिएटरने ह्या नाटकासाठी वापरलेले सजावटीचे व नेपथ्याचे साहित्य अगदी मोजके होते. हॅम्लेट आणि ए मॅन फॉर ऑल सीझन्स ह्या दोन नाटकाना एकच सेट वापरलेला होता. तोहि अगदी साधा. सात आठ फूट उचीचे स्टूलवजा टेबल त्याच्या खालूनहि प्रवेश करता येई; त्यापुढें स्कफोल्डसारखा एक जिना—पाचसहा पायऱ्या असलेला; त्यापुढें पाचसहा फुटाचा टेबलासारखा सपाट पृष्ठभाग; पुन्हा पायऱ्या व पहिल्यासारखेंच उंच स्टूलवजा टेबल आणि अधूनमधून लागले तर खुर्च्या, टेबले किंवा इतर किरकोळ साहित्य. हॅम्लेटमध्यें हाच सेट राजदरबार बनतो, राणीचे अंतर्गृह बनतो, किल्ल्याचा बुरूज बनतो, जहाज—नाट्यगृह बनतो. एवढेंच नव्हे तर स्मशानहि बनतो. मधल्या टेबलासारख्या भागावरील झाकण उघडून, तिचाच कबरीसारखा उपयोगहि केला जातो. 'ए मॅन फॉर ऑल सीझन्समध्येंहि हाच सेट सर टॉमस मूरचें निवासस्थान, हॅम्पटन कोर्ट, खानावळ, लडन येथील मनोरा, वेस्टमिन्स्टरमधील चौकशीचें स्थळ आणि तुरुग अशी विविध स्थळें सूचित करतो. लहान सहान बदल करून एकाच साध्या सेटने विविध स्थळें सूचित करण्याचा हा प्रयत्न आपल्याकडेहि अनुकरणीय ठरावा. आर्म्स् अँड दि मॅनचा सेट मात्र थोडा वेगळा होता खरा; पण त्यातहि उगाच भाऊगर्दी नव्हती एक मोठी खिडकी, एक टेबल, पलग आणि दरवाजा एवढ्या मोजक्या वस्तूनिशी रैनाचे शय्यागृह डोळ्यासमोर उभें राहत होतें; तर या सेटमध्यें थोडेफार फरक करून त्या घरातील ग्रंथालय [किंवा दिवाणखाना] व बगीचा याची उभारणी करण्यांत आलेली होती. प्रवासी कंपनीला अशा थोडयाशा सरजामावर भागवून नेणें भाग पडते; पण त्यामुळेंहि नाट्यदृष्ट्या कितीतरी परिणामकारक इफेक्ट्स् साधणे शक्य होते.

हॅम्लेट काव्यात्म-उत्कट नाहीं

आपल्या स्वभावांतील अनिश्चिततेनें आपल्या वैऱ्याचाच नव्हे तर आपल्या आवडत्या व्यक्तींचाहि नाश ओढवून घेणारा एक सच्छील तरुण; एक स्वार्थी, वेडपट, सूडभावनेनें पेटलेला क्रूरकर्मा किंवा एक हुशार, बुद्धिमान पण आपल्याला पडलेले अवघड प्रश्न सोडवूं न शकलेला ध्येयवादी अशा हॅम्लेटच्या विविध प्रतिमा जनमानसांत स्थिर झालेल्या आहेत. त्या कधीं एकमेकांत मिसळतात, कधीं अलग होतात. बॅरी वॉरेननें उभा केलेला हॅम्लेट यापेक्षां वेगळाच वाटत होता. 'रायगडाला जेव्हां जाग येईल' मधील संभाजीसारखा बिघडलेला हळवा पोर म्हणा ना! त्याच्या कामांत जोश होता. कांहीं स्वगतांच्या वेळींच तो स्थिर उभा असेल, नाहींतर सारखा रंगमंचावर तो इकडून तिकडे धांवत होता, सारें शरीर तो राबवीत होता; मानेला दिलेले वेगवान झटके, खांदे उडविण्याचे निरनिराळे प्रकार तो अभिप्रेत अर्थाला अधिकच स्वाभाविकता आणण्यासाठीं कौशल्यानें उपयोगांत आणीत होता. मनांतील सगळी खळबळ, सगळी अस्वस्थता, सगळी व्यथा त्याच्या अभिनयांतून साकार होत होती. राणीच्या शय्यागृहांतला सारा प्रवेशच त्यानें विलक्षण उंचीला नेला. हॅम्लेटला एक प्रकारची सुसंगति येते ती बॅरी वॉरेनच्या झपाटचामुळें; —असें म्हणायला हरकत नाहीं. पण त्याचा आवाज मात्र कमी पडतो. अभिनयासाठीं त्यानें घेतलेली मेहनत ध्यानांत घेतली तरी त्यानें हॅम्लेटमधील काव्यात्मता, स्वगतांतील उत्कटता बरीचशी घालवली हें मात्र विसरतां येत नाहीं. यांतील पोलोनियस विदूषकी वाटतो. क्लॉडियसला खलनायकाची भयाणताहि लाभत नाहीं. इतर पात्रें तर त्या मानानें थिटीं वाटतात. त्यामुळें बॅरी वॉरेन काय तें नाटकाला तगवतो; पण तोहि त्याला शोकात्मिकेची उंची प्राप्त करून देण्याला समर्थ ठरत नाहीं. ए मॅन फॉर ऑल सीझन्समध्यें रिचर्ड रिचच्या भूमिकेंत तो चमकत नाहीं ही गोष्टही अर्थपूर्ण आहे.

ऑफेलिया ही हॅम्लेटची प्रेयसी. एक अत्यंत भावकोवळी अशी ही भाबडी पोर; हॅम्लेटनें तिला दिलेल्या नकारानें, तिच्या पित्याचा खून केल्यानें तिला धक्का बसतो. ती वेडी होते. वेडाच्या झटक्यांतच ती आत्मघात ओढवून घेते. तिची भूमिका केली आहे सारा बादेल हिनें. आरंभींची ती निरागस, भाबडी ऑफेलिया ती नाहीं उभी करूं शकली. तेवढी कोंवळीकता तिच्या अंगांत नाहीं; तिच्या हालचालींत नाहीं, तिच्या शब्दांतहि उतरली नाहीं. पण वेडीचें सोंग तिनें फारच अप्रतिम वठवलें. तिनें म्हटलेलें गाणेंहि हृदय कांपत गेलें.

सारा बादेलनेंच 'आर्म्स् अँड दि मॅन' मध्यें नायिकेची-रैनाची भूमिका केली. १८८५ सालांतील बल्गेरियांतील एका मेजरची ही मुलगी. तारुण्यसुलभ रोमॅंटिक विचारांनीं भारलेली. बायरन-पुश्किनची चाहती; तिच्या शटगागृहांत ब्लंटशी हा विस्स सैनिक एके रात्रीं शिरतो. तो पळून आलेला असतो युद्धांतून. तहानभुकेनें व्याकुळलेला, झोपेवांचून तडफडणारा. बंदुकीच्या गोळ्यांऐवजीं चॉकोलेटस् जवळ बाळगण्यांत त्याला अधिक अर्थ वाटतो. रैनाला त्याची हकीकत ऐकून कांहींतरी विलक्षण अद्भुत आपल्या जीवनांत घडणार आहे, घडत आहे या जाणिवेनें खूपच आनंद होतो. बाहेरून दारावर धक्के बसूं लागतांच ती त्याला लपवते. चॉकोलेट-क्रीम सोल्जर म्हणून त्याची चेष्टा करते. तिचें आधीं प्रेम असतें सर्जी सारानोक नांवाच्या एका सैनिकावर. ती त्याचा फोटोहि ब्लंटशीला दाखविते. पण तिच्या मनांत हा चॉकोलेट-क्रीम सोल्जरच अधिक भरतो...ती

'हॅम्लेट' मध्यें ऑलिव्हर नेव्हिल (क्लॉडिअस) आणि कुलेट (गर्ट्रूड).
नेव्हिल याचा क्लॉडिअस वठला नाहीं. पण त्याच्या टॉमस मोअरनें भारीच पकड घेतली.

आपल्या कोटांत आपला फोटो ठेवून देते तो कोट ब्लंटशी बरोबर नेतो. तो परत करण्यासाठीं येतो, तेव्हां त्याची व सर्जीची गांठ पडते. सर्जी रैनाचा नाद सोडून, तिच्याच एका मोलकरणीशीं लग्न करायला तयार होतो... रैनाच्या भूमिकेंत वस्तुतः सारा वादेल हिला वरीच रंगत आणायला, आपल्या अभिनयाचे विविध पैलू दाखवायला चांगलाच वाव होता. पण तिनें त्या संधीचा उपयोग करून घेतला नाहीं. तिला चेहऱ्यावर नानाविध भाव उमटविणें तितकेंसें जमलें नाहीं; तिच्या व्यक्तिमत्त्वांतली रोमँटिक मुलीची स्वप्नाळू वृत्ति प्रकर्षानें पुढें आली नाहीं; त्यामुळें तिचें काम कंटाळवाणें झालें. सर्जी व ब्लंटशी यांच्या भूमिका अनुक्रमें सेबॅस्टिअन् ब्रेकस आणि जॉन रिंगहॅम यांनीं केल्या. अगदीं पारंपरिक शिलेदारीचा नाटकी-निर्जीव आदर्श गिरवणारा सर्जी आणि दिलखुलास, जीवनासक्त ब्लंटशी त्यामुळें प्रेक्षकांपुढें नेटके उभे राहिले. पण त्या दोघांत शॉनें जी शाब्दिक झुंज लावलेली आहे ती मात्र बऱ्याच वेळां त्यांना जमली नाहीं. शॉनें त्यांच्या तोंडांत घातलेले अनेक टोमणे त्यामुळें वायां गेले. इतर पात्रें ठीक होतीं एवढेंच.

कॉमन आणि अन्‌कॉमन मॅन

'अ मॅन फॉर ऑल सीझन्स'च्या दर्जेदार प्रयोगांतला सिंहाचा वांटा जातो सर टॉमस मोअर आणि दि कॉमन मॅन यांच्या भूमिका करणाऱ्या ऑलिव्हर नेव्हिल आणि ख्रिस्तोफर बर्गेस या नटांकडे. ऑलिव्हर नेव्हिलची देहयष्टि, त्याच्या आवाजाची फेक–त्याची धार–आणि एकूण चालण्याबोलण्यांतला रुबाब या सर्वांमुळें सर टॉमस मोअरची. त्याची भूमिका मनावर ठसते. आपल्या पत्नीशीं त्यांची प्रेमानें वागण्याची तऱ्हा, आपल्या मुलीकडे पाहण्याची त्याची वात्सल्यपूर्ण दृष्टि, आपल्याला धाक घालूं पाहणाऱ्या कार्डिनलशीं आणि क्रॉमवेलशीं बोलतांना व्यक्त होणारा त्याचा रोखठोकपणा, तुरुंगांत डांबल्यावर मानसिक यातना होत असूनहि, आपल्या मुलीची त्यानें काढलेली समजूत; चौकशीच्या वेळीं त्यानें क्रॉमवेल आणि ड्यूक ऑफ नॉरफोक यांच्या आरोपांना दिलेलीं सडेतोड उत्तरें आणि शेवटीं पत्करलेलें हौतात्म्य–वैयक्तिक श्रद्धा, इंटेग्रिटी आणि ऐहिक वैभव यांतील हा संघर्ष ऑलिव्हर नेव्हिल जणूं स्वतःच जगून जातो.

ऑलिव्हर नेव्हिलचा हा टॉमस मोअर तेजस्वी होता; त्याच्या सगळ्याच कृतींत एक प्रकारचें खानदानी गांभीर्य होतें. तर दि कॉमन मॅनची भूमिका करणाऱ्या ख्रिस्तोफर बर्गेसच्या भूमिकेंत एक प्रकारचा खेळकरपणा. सर्वसामान्य जनतेचा हा प्रतिनिधि. रॉबर्ट बोल्टनें 'कोरस' प्रमाणें त्याचा उपयोग या नाटकांत करून घेतला आहे; आणि लेखकाच्या कल्पनेंतला कॉमन मॅन बर्गेसनें अगदीं हुबेहूब चित्रित केला आहे. सर्वसामान्य माणसाप्रमाणें हा कॉमन मॅन अप्पलपोटा, संधिसाधु, वारा येईल तशी पाठ फिरवणारा, तडजोड करून आला प्रसंग साजरा करणारा, तापल्या तव्यावर पोळी भाजून घेणारा असा आहे. तो एका कलेंत निष्णात आहे–आणि ती कला कसली ? तर कुठल्याहि भानगडींपासून अलिप्त कसें राहावें हें सांगणारी. सर टॉमस मोअरकडे तो आधीं काम करतो; त्याच्या घरच्या वार्ता क्रॉमवेल, ड्यूक, रिचर्ड रिच वगैरेंना देऊन प्रत्येकाकडून पैसा उकळतो. रंगभूमीवरच आपले कपडे बदलतो, प्रवेशस्थलांतील बदल सुरू करतो. सगळा खुल्लमखुल्ला कारभार. टॉमस मोअरला कैदेंत डांबल्यावर पहारेकरी व्हायला हा तयार होतो; आणि त्याला शिरच्छेदाची शिक्षा झाल्यावर मुंडकें छाटायचेंहि काम तो करतो. आणि शेवटीं प्रेक्षकांना सांगतो, बाबांनो, उगाच कांहीं संकट ओढावून घेऊं नका आपल्यावर... अन् तें अगदीं अटळच असलें तर असें कांहीं संकट शोधा कीं जें अपेक्षित असेल. [डोन्ट मेक ट्रबल–ऑर, इफ यू मस्ट, मेक द सॉर्ट ऑफ ट्रबल दॅट इज एक्स्पेक्टेड.] आपल्या भित्रेपणावर आपल्या ग्राम्य विनोदाचीं तो सारखी फुंकर घालीत असतो; त्यामुळें त्याच्या सामान्य चमडीबचाऊ धोरणाचीहि आपल्याला चीड येत नाहीं.

ख्रिस्तोफर बर्गेसच्या बोलण्यांतला सहजपणा, त्याच्या अभिनयांतला अन्-ॲश्युमिंग भाव आणि आत्मविश्वास–यांमुळें त्याच्या या भूमिकेचा विसर सहजासहजीं पडणार नाहीं. त्याचप्रमाणें हॅम्लेटमधील त्याच्या छोटयाशाच, पण कॉमिक रिलीफ मिळवून देणाऱ्या ग्रेव्ह डिगरच्या भूमिकेचाहि ! बर्गेसच्या या कॉमन मॅनमुळें सर टॉमस मोअरच्या भव्य, शोकात्म जीवनालाहि उठाव मिळतो; आणि त्याच्या शोकांतिकेंतील शोकात्मकता अधिकच तीव्र तीक्ष्ण होते.

* * *

'अरसिकस्य' कवित्वनिवेदनम्

रसिक चित्र

वैभव

श्रीकांत रानडे

गेल्या दोन-तीन वर्षांत मराठी चित्रपटांनी जी कीर्ति (?) मिळवली आहे आणि जी नवी परांपरा (?) निर्माण केली आहे त्यामुळें मराठी चित्रपट पाहायला जातांना बरीच मानसिक पूर्वतयारी करावी लागते. सहनशीलता, शांतता, क्षमता आणि स्थितप्रज्ञता या गोष्टी या पूर्वतयारीत येतात. या सगळ्या गोष्टी अंगी बाणवून पडद्याकडे 'जें जें होईल तें ते पाहावे' व 'जें जें कानी पडेल ते ऐकावें' अशा स्थिर बुद्धीने चित्रपट पाहिला तरच तो काहीसा सुसह्य होतो. पण असें असूनहि आणि अनेक अनुभवानी खात्री पटलेली असूनहि प्रत्येक नव्या चित्रपटाचे उत्साहाने स्वागत करायला उत्सुक असलेल्या आमच्या प्रेक्षकाची चिकाटी खरोखर स्पृहणीयच आहे. पण आमचे चित्रपटनिर्मातेहि चिकाटीचेच आहेत. कारण तेहि आपली ती परपरा (?) मोडायला तयार नाहीत. मात्र रसिक चित्र "वैभव" पाहण्यापूर्वी दोन गोष्टी उत्साहवर्धक वाटत होत्या. पहिली कथा नवीन लेखकाची होती व दिग्दर्शक परपरागत नव्हता. पण हाय रे दैवा ..!

तसे म्हटले तर राम केळकर याची कथा—म्हणजे कथानकाचा सागाडा—बऱ्यापैकीं आहे. (तशा बऱ्याच मराठी चित्रपटाच्या मूळ कथा बऱ्या असतात!) पण 'पटकथा' नावाची जी चीज आहे तीत मात्र अलीकडचे नवे पटकथाकार नेहमी गोता खातात. फालतू कथानकावरचे हिंदी चित्रपट चागले वाटतात, यशस्वी होतात आणि चागल्या कथेवर आधारित असूनहि मराठी चित्रपट साफ कोसळतात (कला आणि धदा या दोन्ही दृष्टीनी) याचें एक प्रमुख कारण या पटकथातील दोषांत आहे. सुसूत्र व सुसंबद्ध माडणी, ओघवती लय आणि त्या लयीत उलगडत जाणारें कथानक यापैकीं कोणताच गुण मराठी पटकथात आढळत नाही. त्यामुळें त्या पटकथा म्हणजे वेगवेगळ्या प्रसगाची एक गोधडी एवढेंच त्याचे स्वरूप बनते. आधीचा प्रसंग लिहिताना हे लोक पुढच्या प्रसगीचा विचार करीत नाहीत आणि पुढचा लिहितांना मागचा विसरून जातात की काय अशी शंका येऊं लागते. म्हणजे काय ते पुढें पाहूंच.

कोसळलेली कथा

श्री. राम केळकर याच्याजवळ चागले कथानक व संघर्ष सुचण्याची शक्ति आहे, सवादलेखन ते चागले करूं शकतात असें त्याच्या काहीं वर्षांपूर्वी मुंबईंत झालेल्या (व पडलेल्या) एका नाटकावरून लक्षात आले होते. हे दोन्ही गुण त्यानी 'वैभव' मध्यें काही प्रमाणात दाखवले आहेत. पण मूळ चागले असूनहि ते कुठें वाट चुकतात तेहि पाहण्यासारखें आहे. चित्रपटाचें मूळ कथानक असें—वडिलांच्या पश्चात् शिक्षणाचा नाद सोडून देऊन, आईला व बहिणीला सुखात ठेवूं पाहणारा भाऊ (रवि) आणि भावाला आपल्यापायीं कर्ज नको व झालाच तर आपल्या सासरच्या श्रीमतीचा उपयोग होऊन आपलें माहेर उर्जितावस्थेस यावें या कल्पनेपायी उच्चशिक्षित पण गरीब तरुणाचे (सुरेशचे) प्रेम लाथाडून एका श्रीमत गृहस्थांच्या (बापूसाहेब गोडबोले) मुलाशी (विलासशी) लग्न करणारी बहीण (मालती), यांच्यातील सघर्षावर कथा विस्तार पावते. श्रीमंत सासऱ्याकडून रवीचा अपमान झाल्यावर हा वाद विकोपाला जातो. कर्ज काढून रवि मालतीचे लग्न करून देतो. परंतु गोडबोले कुटुबाशी इतर कसलाहि सबंध ठेवू इच्छीत नाही. त्यामुळें एका बाजूला आईचे व भावाचें प्रेम व दुसऱ्या बाजूला नवीन घरांत माहेरच्या गरिबीचा होणारा उद्धार यातून मालतीची अवस्था करुण होते. आत्मघातापर्यंतहि तिचा विचार जातो. आपला आत्मघाताचा विचार रवीला कळविणारें तिचे पत्र तिच्या सासऱ्याच्याच हातांत पडतें व मूळचे दयाळू व उदार अत करणाचे बापूसाहेब विरघळतात. विलासचेहि चुटकीसरशी 'हृदयपरिवर्तन' होऊन शेवट गोड होतो. सिंगल कप दुधांत ओंजळभर साखर फेकावी त्याप्रमाणें लेखक व दिग्दर्शक याच्या इच्छेनुसार गोडबोल्यांची सुविद्य मुलगी (मंदा) रवीच्या गळयात पडून बापूसाहेबाचाही वधूपक्ष होतो.

चक्रव्यूहात प्रवेश करणें सोपें असते पण बाहेर पडणें मात्र महाकठिण असते. पटकथाकार राम केळकर व दिग्दर्शक कमलाकर तोरणे यानाही कथेच्या चक्रव्यूहात शिरताना गंमत वाटली असावी, पण पुढें मात्र त्याची फॅ फॅ उडाली आहे. सुरवातीच्या या उत्साहाच्या भरातच मालतीच्या त्यागाला झालर लावण्यासाठी तिचे व सुरेशचे प्रेम दाखवले आहे. हे केवळ अस्फुट नसून जाहीर असतें. आणि इथेंच त्यानी एक घोडचूक केली आहे. या चुकीचे पुढील कथानकावर दोन वाईट परिणाम होतात. एक तर मालतीनें विलासशी लग्न केल्यानतर सुरेशची व्यक्तिरेखा लोवकळत राहते व दुसरे असे की, विलासशी लग्न केल्यावर मालतीच्या जीवनाची शोकातिका दाखवावी लागणार होती. पण बोलपट करमणूकप्रधान ना! घ्या कोलाटया!! मालतीने सुरेशला (चागल्या उद्देशाने का होईना) झिडकारल्याबरोबरच सुरेशच्या व्यक्तिरेखेच्या पायाखालील वाळू सरकते व ते एक निष्क्रिय पात्र बनून कथानकाबाहेर ढकलले जाते. ही कोसळलेली व्यक्तिरेखा चित्रपटाच्या शेवटी सर्व सुखी झालेले पाहून समाधानानें हसणाऱ्या सुरेशच्या चेहऱ्याच्या क्लोजअप्ने सावरूं शकत नाही. याला एक पर्याय होता. खरें पाहता शेवटी मालतीचे सासर—माहेर एक झाल्यावर तरी सुरेशची क्षमा मागायला हवी की—"मी तुला काही देऊं शकलें नाही." पण इथें साराच मामला उलटा! इथें सुरेशच

अॅपोलोजिटिक, : आणि 'येवढया मोठया मनाच्या मुलीवर एकदां केव्हा तरी प्रेम केले या रडव्या समाधानांत !' लेखकानें थोडें अधिक डोके चालवलें असते तर प्रथम केलेली चूक करूनहि विलासच्या वहिणीचे (मंदाचे) लग्न (जें प्रत्यक्षात निष्कारण रवीवरोबर लावले आहे) सुरेशशी लावलेले दाखवून हा कोसळता डोलारा किंचित् तरी सावरता आला असता. पण ..... (पण काय ? मराठी चित्रपटाच्या कथेचा फार विचार म्हणजेहि एक शिक्षाच असते !)

दिग्दर्शक कमलाकर तोरणे यानी पटकथेच्या यथातथ्य चित्रणाखेरीज इतर काही फारसा हातभार लावलेला आढळून येत नाही. उलट, तासापूर्वी भेटून 'फिरायला येतेस का ?' असे भीत भीत नायिकेला विचारणाऱ्या तरुणावरोवर लगेच बागेंत नेऊन 'सजणे का झालीस अवोल' या द्वंद्वगीताचा धागडधिंगाहि त्यानी घातला आहे. नोकर आणि मोलकरणीचा त्यानी घातलेला नाच मद्रासी चित्रपटातच शोभणारा आहे. मराठीत नाही! सवादाशिवाय पात्रें बोलकी करायचे कसब तर सगळेच मराठी दिग्दर्शक विसरून गेले आहेत. तिथें कमलाकर तोरण्यासारख्या नव्या दिग्दशकाना किती दोष द्यायचा हा प्रश्नच आहे. प्रत्यक्ष 'टेकिंग' ची सफाईहि यथातथाच आहे.

अभिनयांत सीमा

अभिनयाच्या बाबतीत सागायच तर सीमानें आपलें काम समजून उमजून केले आहे. चांगले केले आहे. माहेरासाठी आपण त्याग करीत आहोंत या समजुतीत केलेल्या चुकीच्या मनोव्यथा प्रगट करण्यात ती यशस्वी झाली आहे. सवाद फारसे चागले नसताहि अभिनयातून जाणवतें म्हणूनच उल्लेखनीय. विशेषत विलासवरोवरच्या प्रणयप्रसंगात रमेश देवासारखा फक्त 'ओष्ठ अभिनेता' समोर असताहि सीमाने आपल्या भूमिकेचे तादात्म्य समाळले आहे. सीमाच्या भूमिकेतील–किंवा व्यक्तिरेखेंतील गुणदोषाविषयी काय लिहावे ? मराठी प्रेक्षकच विचित्र आहे. माहेरचा अपमान सहन न होऊन सासर सोडणारी स्त्री त्याला स्वाभिमानी वाटते आणि सासऱ्याच्या-नवऱ्याच्या लाथा खाऊनहि माहेरी सासरचे गुणगान गाणारी स्त्री हीहि त्याला स्वाभिमानी वाटते ! सवाद थोडे इकडचे तिकडे बदलले की झाले ! पण तो प्रश्न वेगळा आहे. सागायचे एवढेंच की, लेखकाने व दिग्दर्शकानें लादलेल्या मर्यादात तिने तिच्याकडून आपले काम व्यवस्थित केलें आहे. चित्तरजन कोल्हटकरानी रवीची भूमिका वाखाणण्याजोगी केली आहे मात्र मोठ्या भावाला वाक्यागणिक बहिणीच्या पाठीवर हात फिरवावा लागत नाही.त्याच्या अभिनयानला हा थोडा नाटकी अविष्कार सोडला तर त्याचें काम स्पृहणीय आहे.

रमेश देवांच्या वाटचाला 'रोडसाईड रोमिओ'चे काम आले आहे नि ते त्यानी सागितल्यावरहुकूम केले आहे त्याच्या दिमतीला वसत शिंदे नोकराच्या भूमिकेत व नोकराला एकटें वाटू नये म्हणून मोलकरीणबाई लीला गाधी आहेत. अर्थात त्या दोघाचे प्रेम असते. दोघे बागेंत गाणे म्हणतात व मोलकरीण उत्तम नाचते दोघानीहि कामें सफाईदारपणे केली आहेत. त्यानी नाचवलेले "नाकात वाकडा नथीचा आकडा" हे गाणे श्रवणीय आहे.

साळवीची विलासच्या बापाची भूमिका व माई भिडे याची मालती व रवि याच्या आईची भूमिका दोन्हीहि त्याच्या त्याच्या पेटट भूमिकाच ! दोघानीहि आपापल्या परीने त्या चागल्या वठवल्या आहेत. मात्र रवीच्या आईला अधूनमधून मुलाना जवळ घेऊन त्याच्या अगावरून हात फिरवण्यापलीकडे जास्त काम नाही. सारखें वाटते की या आईला काहीतरी बोलायचें आहे, पण लेखक व दिग्दर्शक तिला बोलूच देत नाहीत. शेवटी तिला अथरुणावर आजारी पाडून ठेवतात झाले !

शरद तळवलकर याची नाटकवेड्या माणसाची व दामुअण्णा मालवणकरांची पेन्शनर लायब्ररीवाल्याची, या दोन्ही भूमिका अगतुकच ! पण विनोदाकरिता तळवलकराना बोलावण्याची व चित्रपटाशी सबध नसलेली कामें त्याच्या माथी मारण्याची फॅशनच आता मराठी चित्रपटसृष्टीत रूढ झाली आहे. या दोघाच्या जोडीला भरीस भर मधु आपटेहि आहे. या पात्रानाच मुळात महत्त्व नसल्याने त्याच्या अभिनयालाहि नाहीं. पण दामुअण्णाच्या सवाद उच्चारण्याच्या पद्धतीतील अजाण बालिशपणा अजूनहि प्रेक्षकाना सुखावतो यात शका नाही. सुरेशची भूमिका अनंतकुमार यानी यथाशक्य टाकटीक केली आहे. पण चेहरा वदलता ठेवण्याच्या बाबतीत त्याची काही चुकीची कल्पना असावी व शिवाय ते थोडे अतिउत्साही वाटतात. मदाचे काम ललिता देसाई यानी विचित्र हसत नि कर्कश आवाजात केले आहे. त्याचा अभिनय? ...जाऊ द्या.

छायाचित्रण वाईट नाही. पण म्हणजे फार चागले आहे असेहि नाही. मराठी चित्रपटात सहसा (सहसा का ? जवळजवळ नाहीच !) न आढळणारे 'वोल्ड क्लोज अप्स' घेण्याचा त्यानी दोन वेळा केलेला प्रयोग स्वागतार्ह आहे, पण पुरेसा यशस्वी मात्र नाही. बाह्यचित्रणाच्या वेळी सृष्टिसौंदर्याचा फायदा त्याना व दिग्दर्शकालाहि उठवता आलेला नाही. राम एडेकर याचे कलादिग्दर्शन म्हणजे बऱ्यावाईटाचे मिश्रण आहे. बापूसाहेबाच्या घरचे सेट त्यानी मराठी चित्रपटाच्या मानाने खूपच चागले माडले आहेत. पण रवीच्या घराचा सेट समाधान कारक नाही. शिवाय त्यानी माडलेली लायब्ररी लायब्ररी वाटत नाही.

मराठी चित्रपटाचे ध्वनिमुद्रण क्वचितच चागले असते ! हा चित्रपट त्याला अपवाद नाही. 'Re-recording' ही चीज तर कधी मराठी चित्रपटांत नसतेच, तेव्हा त्याविषयी जास्त काय लिहिणार ? सकलनहि मध्यमच आहे.

माडगुळकरानी लिहिलेली गाणी अर्थपूर्ण असली तरी त्याची नेहमीची सफाई त्यात आढळत नाही. राम कदम यानी हिंदी वळणावर त्याना चाली दिल्या आहेत अर्थात् त्यामुळें तेच तेच सूर ऐकून कटाळलेल्या कानाना थोडें नावीन्य वाटते. हिंदीची थोडीफार नक्कल असली तरी थोडा मोठा ऑर्केस्ट्रा व नवी सुरावट वापरण्याचा प्रयत्न त्यानी पुन पुन. करावा त्यातूनच प्रेक्षकाना नावीन्य मिळेल

रसिक 'चित्रच्या 'वैभव' ची (रड). कथा ही अशी आहे. एवढें सागितल्यावर मराठी रसिकासाठी तयार केलेला हा करमणूकप्रधान कौटुंबिक चित्रपट आहे हे ध्यानात घेण्यास हरकत नाही. शरद, दामूअण्णा; वसत शिंदे, मधू आपटे याच्यामुळें करमणूकप्रधान आणि त्याग-रडारडीमुळें कौटुंबिक !

* * *

[मराठी प्रकाशनें : गेलीं २५ वर्षें......पृष्ठ ७ वरून]

लेखक-प्रकाशकांमधील ताण कमी होण्याची गरज आहे

बाबा पाटील

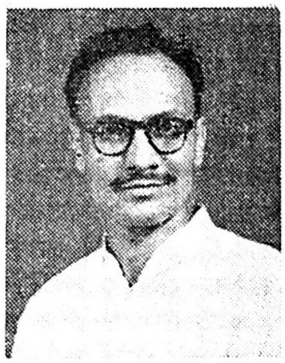

लेखक, प्रकाशक, वाचक या तिकलीतील पहिला दुवा लेखक पुरवितो. लेखकानें हा दुवा तयार केला म्हणजे मगच बाकीचे दोन दुवे अस्तित्वांत येतात. नाहींतर लेखकानें मुळांत कांहीं लिहिलेंच नाहीं तर प्रकाशक प्रकाशित तरी काय करणार व वाचक वाचणार तरी काय ? तेव्हां लेखक हा सर्वार्थानें पहिला दुवा आहे,– त्यास या व्यवहारांत अग्रस्थान आहे.

मात्र लेखकानें लिहिलें व तें निव्वळ आपल्या घरींच ठेवलें, तर प्रकाशक नांवाचा प्राणी जन्मालाहि येऊं शकत नाहीं. वाचक हा तर या बाबतींत निव्वळ प्रकाशकावर अवलंबून असतो. परंतु कोणत्याहि लिखाणाची अंतर्गत प्रेरणाच आत्माविष्काराची असल्यानें लिहिणाऱ्यानें लिहावें व तें आपल्या घरीं ठेवून द्यावें ही गोष्ट विसंगत ठरते. तसें म्हटलें तर मग त्यानें कांहीं लिहिण्याचीहि गरज नाहींच, तो आधींच जन्माला आला असल्यानें त्याचा आविष्कार होऊन चुकलेला असतो. तरीहि आपला अधिक आविष्कार करण्याकरितां त्याला ज्या अर्थी लिहिण्याची गरज भासते, त्या अर्थी त्याच्या लिखाणांतून कांहींएक संवाद हा साधला गेलाच पाहिजे. हा संवाद कोणा-कोणांत साधला जावा लागतो ? अर्थातच लेखक व अ-लेखक यांच्यामध्यें. अ-लेखकांत वाचक मोडतो. आतां मौज अशी, कीं लेखक ही एकच व्यक्ति असते व वाचकवर्गात अनेक–कित्येक–व्यक्ति मोडतात. तेव्हां एकाचा आत्माविष्कार अनेकांपर्यंत पोहोंचविण्याकरितां लागणारा दुवा प्रकाशकाकडून सांधला जातो. लेखकाच्या लिखाणाच्या अनेक प्रती तो काढतो व त्या वाचकवर्गाला उपलब्ध करून देतो.

एकाच वस्तूबरहुकूम त्याच सांच्याच्या अनेक वस्तु तयार करणें, हें काम तंत्रविद्येचें आहे. सबंध तंत्रविद्या ही निव्वळ गणिताच्या आधारानें उभी असल्यानें ती व्यक्तिनिरपेक्ष असते. कोणतीहि वस्तु घ्यावी व तिच्याबरहुकूम अनेक नकला कराव्यात हें काम प्रस्तुत प्रसंगीं मुद्रक प्रकाशकाला करून देतो. म्हणजेच प्रकाशकानें त्याला दिलेल्या हस्तलिखितावरून खिळे जुळवून तो प्रकाशकानें सांगितल्या असतील तितक्या प्रती तयार करून देतो. हें काम गणिती धर्तीचें असल्यानें त्याची किंमत पैशांत होऊं शकते. हे पैसे प्रकाशक मुद्रकाला चुकते करतो.

नंतर हा तयार माल वाचकांपर्यंत पोहोंचविण्याआधीं प्रकाशक हिशेब करून प्रत्येक प्रतीची किंमत ठरवितो. हस्तलिखिताचें पुस्तक होईतोंपर्यंत ज्या ज्या म्हणून कामाकरितां प्रकाशकाला जेवढे पैसे मोजावे लागले असतील, तेवढ सगळे ह्या हिशेबांत येतात. शिवाय या व्यापांत गुंतून पडल्यामुळें प्रकाशकाला पोटापाण्याकरितां दुसरें कांहीं करणें अशक्य होतें, म्हणून तो आपल्या पोटाची तरतूद म्हणून खर्चाच्या बाजूला भर घालतो. मग वेळेचे पैसे म्हणून मूळ लिहून देणाऱ्या माणसाचाहि पैशाचा वांटा या व्यवहारांत पक्का केला जातो. एव्हांपर्यंत या खटाटोपांत खूपच गुंतागुंत झाल्यानें आपला माल बाजारांत खपावा म्हणून हातपाय हालविणें प्रकाशकाला भागच पडतें. माल खपविणें हें एक वेगळेंच तंत्र असल्यानें दुकानदार प्रवेश करतो. कांहीं वाचण्याची इच्छा असलेला माणूस दुकानांत जातो, एखादें पुस्तक उचलतो व घरीं परततो. तो पुस्तक वाचतो व मग ज्याच्या-त्याच्या मनोधर्मानुसार लेखक व वाचक यांच्यांत कांहीं संवाद घडून येतो. पैशाच्या बळावर या मूळ व्यवहारांत येणारा प्रकाशक–व त्याला पूरक म्हणून पुस्तकांचा दुकानदार–हा दुवा मधल्यामध्यें गळून पडतो.

हें सर्व किंचित्‌शा तपशीलवारपणें मांडण्याचें प्रयोजन असें, कीं लेखकाच्या लिहिण्यामागील, प्रकाशकाच्या तें लिखाण प्रकाशित करण्यामागील व वाचकाच्या तें प्रकाशित लिखाण वाचण्यामागील प्रेरणा ध्यानांत यावी. यांत असें दिसून येईल, कीं लिहिण्यामागील व वाचण्यामागील प्रेरणांची जातकुळी एकच आहे. लेखकाला स्वतःचें म्हणून कांहीं व्यक्त करावयाचें असतें व वाचकाला स्वतःला म्हणून कांहीं अभिव्यक्ति पाहावयाची असते. एकाच नाण्याच्या या दोन बाजू झाल्या. लेखकाच्या लिहिण्यांत व वाचकाच्या वाचण्यांत त्यांचीं एकमेकांचीं व्यक्तित्वें अपरिहार्यपणें निगडित झालेलीं असतात, आणि म्हणूनच आपण असें म्हटलें कीं त्यांच्या क्रियांमागील प्रेरणांची जातकुळी एकच आहे.

प्रकाशकाच्या क्रियेमागील प्रेरणासुद्धां अशीच असूं शकते. त्याला असें वाटणें शक्य असतें, कीं अमुक-एक लिखाण वाचकांसमोर आल्यानें कांहीं भलें साधलें जाईल. हें भलें वर-वर पाहतां जरी सामाजिक–वैचारिक स्वरूपाचें आहेसें वाटलें, तरी अंततः ती त्याच्या स्वतःच्या व्यक्तित्वाचीच निकड असते. ही निकड भागवावयाची तर त्याला तंत्रविद्येचा आसरा घ्यावा लागतो व ही गोष्ट तर पैसे मोजल्याशिवाय होणारी नसते. आवश्यक तितके पैसे त्याच्याजवळ असलेच तर तो आपली मनोकामना तडीलाहि नेतो. असें केलेले व अजूनहि करीत असलेले प्रकाशक महाराष्ट्रांत–व एकंदरींत सर्वत्रच–कांहीं

थोडके नाहीत.

परस्परांच्या प्रेरणाच्या मिलापाने सर्व व्यवहार सुरळीत पार पडते तर आणखी काय हवें होते ! कारण घडल्या घटनाची साक्ष अशी आहे, की प्रकाशकाच्या असल्या वागण्याने त्याचें व्यक्तित्त्व काय संपन्न होत असेल ते होवो, पण व्यवसायांत तो यशस्वी होऊं शकत नाही. याचा अर्थ स्वच्छ आहे, की वेगवेगळया व्यक्तीच्या परस्परपूरक प्रेरणानाहि प्रत्यक्षात कितीतरी आडवळांनी वाट चालावी लागत असते, प्रत्यक्ष परिस्थितीचें दडपण एवढें असतें, की तें पेलवून नेणे हें खरोखरीच येरा गबाळाचे काम नसते. परिस्थितीच्या त्या जाचक दडपणापुढें मान लवविण्याच्या बाबतीत मात्र, व्यक्तित्वाच्या खबीरपणाचीच तेवढी कसोटी शिल्लक राहत असल्यानें, लेखक व प्रकाशक (वाचकाचा कांहीच सबंध पोहोचत नाहीं) दोघेहि कधी लेचेपेचे तर कधी भक्कम ठरल्याची भरपूर उदाहरणें आहेत. परिस्थितीला बळी पडून स्वत.शीच बेइमानी करून लेखक काही-ना काही लिहीत जातो; प्रकाशकहि गुंतविलेल्या पैशाची परतफेड होण्याच्या दृष्टीने थडपणें लेखकांची निवड करीत जातो. तात्कालिक परिणाम एवढाच होतो, की दोघाचीहि आर्थिक विवंचना भागविली जाते.

आता यातहि वास्तविक बिघडण्याजोगें कांहीं नाही. पण तरी कांहीतरी खटकतें. खटकते एवढयासाठीं, की लिखाणाची निपज तत्त्वत: लखकाच्या आत्माविष्काराच्या निवडीतून होत असल्यानें तात्कालिकाच्या मर्यादा ओलाडून जाण्याची कुवत साहित्यात पैदा होते. म्हणूनच रामायण-महाभारतांसारख्या कथा अद्याप ताज्या-टवटवीत राहिलेल्या आहेत. म्हणजे ही लढत द्रव्य (सतत प्रवाही असणारें) व अक्षर या दोन तत्त्वामधील होते. या लढतीत जीत कोणाची होईल हें ज्याच्यात्याच्या व्यक्तित्वाच्या घडणीवर अवलबून असते.

म्हणजे हा झगडा आजचा नाहीं, तो सततच होत आलेला आहे. हें क्षेत्रच तेवढें फार तर नवें आहे इतर क्षेत्रांतील या झगडयाचे समाधानकारक उत्तर आजपावेतों जगातील कोणाच विचारवंताला सापडल्याचें दिसत नाही. ही अवघड जबाबदारी अशाच विचारवंतावर सोडून देणेंहि कोणालाच जमणारें नाही. प्रत्येकाला आपापल्या कुवतीप्रमाणें उत्तर शोधीत गेले पाहिजे,—जावेच लागते.

आज प्रकाशकांच्या लेखकाविरुद्ध व लेखकाच्या प्रकाशकाविरुद्ध नाना तक्रारी आहेत. त्यामुळें समाजाच्या या दोन वर्गांत खूपच ताणहि निर्माण झालेला आहे. परस्परांबद्दल परस्पराना सशय आहे—विशेषत: लेखकाना प्रकाशकाबद्दल या संशयाचें निराकरण करण्याकरितां प्रकाशकांच्या वतीने श्री. रा. ज. देशमुख यांनी बरेच प्रयत्न केले आहेत. तरीहि संशय पुरता गेला आहे असे नाही. विशेषत: बरेच प्रकाशक लेखकाना हातोहात फसवितात व त्याबाबत लेखकांना कांही करतां येण्यासारखें नसतें. असे प्रकार नव्या लेखकांच्या बाबतीत तर सरसहा घडत आहेत. असलीं कृत्यें काही शुचितावादी प्रकाशकांकडूनहि घडल्याचें ऐकिवात आहे.

सर्व प्रकार अर्थातच पैशांवरून उद्‌भवलेले असतात. असल्या तट्याची सख्या कमी करण्याचा एक हुकमी उपाय म्हणजे लेखकाला मिळणाऱ्या मोबदल्याची टक्केवारी व ती देण्याची पद्धत, या दोन्ही गोष्टी सर्व प्रकाशकानी मिळून पक्क्या करून टाकाव्यात. या दोन कलमाचा खर्डा तयार करताना त्यात काही पळवाट राहणार नाही याची खबरदारी घेतली जावी. ही एवढी कामगिरी जर प्रकाशक-मंडळी परस्पर-विचारविनिमयाने पार पाडू शकली, तर गोष्टी खूप सरळ होतील. परंतु तरीहि बाब आर्थिक असल्याने ती सुटणे इतर नाना गोष्टीवर अवलबून आहे व या नाना गोष्टी आज एक असतात तर उद्या दुसऱ्याच असतात—अशा त्या सारख्या बदलत राहतात. असें असून काहीएक विशिष्ट कालखड आखून तेवढयापुरते तरी हे आर्थिक सबध पक्के करणें आज आवश्यक आहे.

हेहि जोपर्यंत होत नाही, तोंपर्यंत प्रत्येक व्यवहार परस्परसलोख्याने प्रकाशकाने लेखकाला न नाडता (व थोडक्या प्रसगी लेखकाने प्रकाशकाला न नाडता)—व्हावेत एवढी अपेक्षा करणेहि धार्ष्टयाचें ठरेल काय ?

* * *

मुजऱ्याचे मानकरी

ऐतिहासिक कथासंग्रह

ब. मो. पुरंदरे

सव्वा रुपया

राजहंस प्रकाशन, ४१९, नारायण पेठ, पुणें २

समारोप

पचवीस वर्षांपूर्वी मराठी प्रकाशनधद्याला स्वतत्र असे अस्तित्व नव्हते. छापखान्याचे पूरक किंवा जोड अग म्हणून तो हाती घेतला जात असे व धार्मिक किंवा क्रमिक पुस्तके एवढीच त्याची सकुचित कक्षा होती.

स्वातत्र्यप्राप्तीमुळें परिस्थिति पालटली. शिक्षणाचा प्रसार, उद्योगधद्याची वाढ यामुळें ज्ञानाची क्षेत्रें चौफेर विस्तारली व नानाविध शाखातील साहित्याची मागणी समाजात निर्माण झाली. ही मागणी पूर्ण करण्यासाठी प्रकाशनधदाहि आपले पितृगृह सोडून स्वत.च्या पायावर स्वतत्रपणे उभें राहण्यासाठी हालचाल करूं लागला.

आजचे मराठी प्रकाशनधंद्याचे प्रश्न या त्याच्या प्रारभकाळाच्या धडपडीतून निर्माण झालेले आहेत. या प्रारभीच्या अवस्थेला 'सयोजक-अवस्था' (Entrepreneural-stage) हे अर्थशास्त्राच्या परिभाषेतील नाव देता येईल. या सयोजक अवस्थेची दोन मुख्य लक्षणें आहेत.

(१) एकडोकी कारभार; धडाडी, कल्पकता, व्यवहारकौशल्य या गुणाच्या जोरावर विशिष्ट व्यक्ति धद्याचा पाया घालते. धद्यातील सर्व अंगोपागावर या एकाच व्यक्तीची हुकमत असते. प्रकाशक हाच पुस्तकाचे साहित्यिक वा अभ्यासात्मक मोल जोखतो, मुद्रणाची व्यवस्था करतो, सजावटीकडे लक्ष पुरवितो, विक्रीची धडपडहि त्यालाच करावी लागते. अगदी निवडकच व्यक्ति अशा असतात, की ज्या या सर्व आघाड्या यशस्वीपणें हाताळू शकतात. इतरांची एखादीच बाजू बळकट असते व तिच्या आधारावर ते बाकीच्या बाजू कशातरी रेटून नेतात. गेल्या १५।२० वर्षांत प्रकाशनाची सख्या खूपच वाढली तरी असंख्य प्रकाशने सवग व टाकाऊ निघाली हेहि खरे आहे. पुस्तकविक्रीची कला ज्याला अवगत आहे किंवा त्यात ज्याचा जम बसला आहे त्याने पैसे मिळतात किंवा मिळतील म्हणून कथाकादंबऱ्या इत्यादि ललित वाङमयाच्या प्रकाशनाकडे वळणें हें तत्त्वतः गैर नाही. पण दोन्हीकडचे गुण वेगळे आहेत हें त्याला उमगले पाहिजे. हें न उमगलेले, प्रकाशकाचे विशिष्ट गुण अंगी नसलेले अनेक लोक या धंद्यांत गेली कांही वर्षें नव्यानें घुमाकूळ घालीत आहेत. अशा प्रकाशकाचा व त्याच दर्जाच्या लेखकूचा सबध अपरिहार्यपणें जमतो व निर्माण होते ते हिणकस साहित्य. मातब्बर लेखकहि पैशाच्या अपेक्षेने अशा प्रकाशकांचा सग धरतात, आणि मग तेवढ्यापुरते तरी ते 'लेखकु' याच नामाभिधानास पात्र ठरतात.

(२) संयोजक अवस्थेचे दुसरें लक्षण म्हणजे केवळ वैयक्तिक संबंधावर धंद्याची उभारणी. प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या स्वभाववैशिष्ट्याला येथें भलतीच किंमत चढते. एकच प्रकाशक एका विशिष्ट लेखकाची राजपुत्राप्रमाणें बडदास्त ठेवील तर दुसऱ्या त्याच योग्यतेच्या लेखकाची निंदा करण्यात भूषण मानील. एकाच लेखकाचे दोन प्रकाशकांचे अनुभवहि कधीच सारखे असणार नाहीत. हीच अनिश्चितता पैशाअडक्यांच्या देवघेवीत. लेखकाच्या अडचणीच्या वेळी प्रकाशक धावून गेल्याची उदाहरणें आहेत. तशीच प्रकाशकाने लेखकाला नाडल्याचेहि दाखले आहेत. येथें व्यक्ति तितक्या प्रकृति हाच न्याय लागू असल्यानें अंतस्थ ताण, कुरबुरी, टीका वगैरे सर्व प्रकार ओघानेच येतात. कोण चागला, कोण वाईट हा प्रश्न नसून धंद्याचें लहान व व्यक्तिगत स्वरूप या तणातणीच्या मुळाशी असते एवढें ध्यानांत घेतलें गेलें तरी बरीच कटुता कमी होण्यास हरकत नसावी.

प्रकाशनधदा जसजसा प्रौढावस्थेला येईल तसतसें त्याचें हें व्यक्तिप्रधान, सयोजकनिष्ठ स्वरूप पालटत जाऊन तो संस्थात्मक पातळीवर (Institutional stage) येईल. मग तेथें श्रमविभागणीला सुरुवात होईल. पुस्तकाचे मोल जोखणारा, अतरगाची पारख करणारा स्वतंत्र सपादक-वर्ग या प्रकाशनसस्थातून काम करताना दिसेल. हिणकस प्रकाशने आपोआपच निकालांत निघतील किंवा हिणकसाबरोबर जें चांगलें आहे तेंहि भरपूर प्रमाणांत बाहेर येत राहील. मुद्रक-प्रकाशकाचे संबंध जसे सर्वमान्य सूत्रावर आजहि बऱ्याच अशी आधारलेले आहेत तसेच ते लेखक प्रकाशकांचेहि ठरत जातील. कारण त्या वेळी लेखन हाहि 'व्यवसाय' म्हणून कांही लेखक निवडतील. वाचकहि वाढतील. कारण सकस साहित्य भरपूर प्रमाणात बाजारात उपलब्ध असेल व नवीन बाजारक्षेत्राचे सशोधन करण्याची, अद्ययावत् प्रचारयंत्रणा उभी करण्याची कुवत प्रकाशनसंस्थांत आलेली असेल. धदा व्यक्तिनिष्ठेंतून वस्तुनिष्ठतेकडे प्रगत होत जाईल तसतशा या सुधारणा होतच राहतील. फक्त अडचण एकच राहील. ती ही, की रौप्य, सुवर्ण, हीरक वगैरे महोत्सव साजरे करण्याचा मोह प्रकाशनधद्याला सोडून द्यावा लागेल. निदान साजरा करण्याची आजची तऱ्हा तरी बदलावी लागेल हे खास. कारण पंचवीस, पन्नास वर्षें ही आयुर्मर्यादा व्यक्तीच्या दृष्टीने विचारांत घेण्यासारखी असली तरी सस्थात्मक पातळीवर हें परिमाण अगदीच नगण्य आहे.

—संपादक

राजा शिवछत्रपति

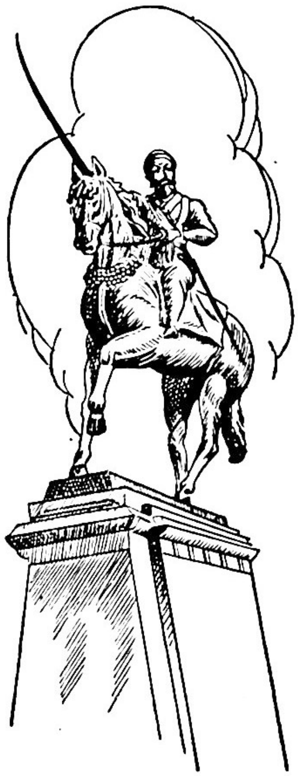

भाग एक ते दहा

ब. मो. पुरंदरे

एक : जन्म आणि पूर्वस्थिति

दोन : स्वराज्याची प्रतिष्ठापना

तीन : अफजलखान-मोहीम

चार : सिद्दी जौहर-मोहीम

पांच : शाइस्तेखान आणि सुरत

सहा : मिर्झा राजे जयसिंह-मोहीम

सात : आग्रा : कैद आणि सुटका

आठ : सुराज्याची प्रतिष्ठापना

नऊ : राज्याभिषेक

दहा : दक्षिण दिग्विजय

मूल्य :: सोळा रुपये

राजहंस प्रकाशन : ४१९ नारायण पेठ, पुणे २.

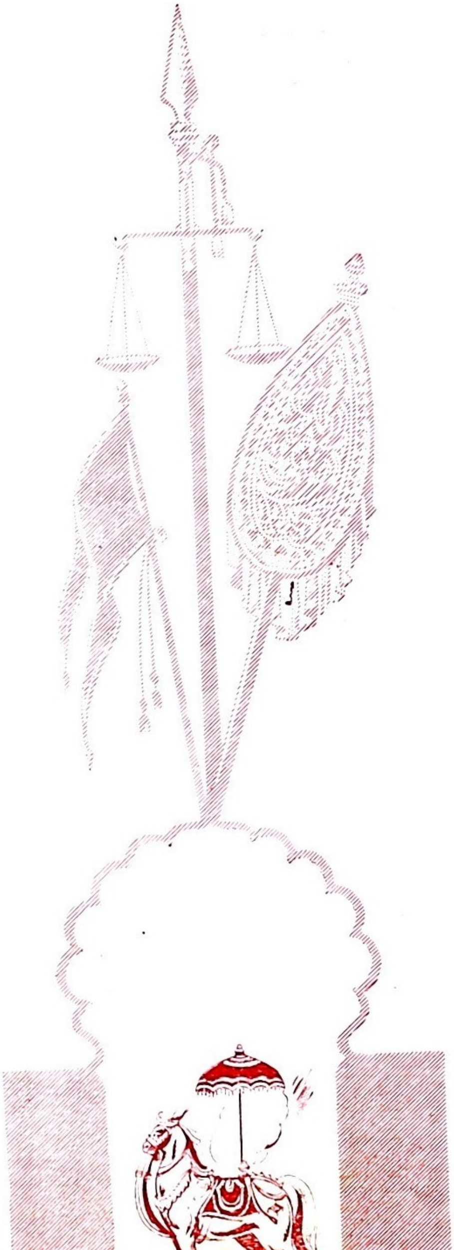

शिवचरित्र प्रसार योजना

आजच्या आणिबाणीच्या प्रसंगीं

छत्रपति शिवरायांच्या चरित्राचा आणि चारित्र्याचा आदर्श साऱ्या भारतीयांपर्यंत नेऊन पोहोचविणें प्रत्येक मराठी माणसाचें कर्तव्य आहे.

'राजहंस प्रकाशन संस्थे'नें श्री. ब. मो. पुरंदरेकृत 'राजा शिवछत्रपति' या दशखंडात्मक शिवचरित्रग्रंथाचा प्रसार करण्याची एक अभिनव व आटोपशीर योजना तयार केली आहे.

आमच्या असंख्य हितचिंतकांना
या योजनेंत
सहभागी होतां येण्यासारखें आहे.

कृपया पत्रानें वा समक्ष चौकशी करावी

राजहंस प्रकाशन संस्था

४१९ नारायण पेठ, पुणें २.

संपादक : मुद्रक : प्रकाशक : **श्री. ग. माजगांवकर** ○ प्रकाशनस्थळ : **राजहंस प्रकाशन**, ४१९ नारायण पेठ, पुणें २.

मुद्रणस्थळ : **संगम प्रेस** प्रा. लि., ३८३ नारायण पेठ, पुणें २.